

KAPITÁNY ÁGNES – KAPITÁNY GÁBOR¹

ALTERNATÍV ÉLETSTRATÉGIÁK ÉRTÉKVONATKOZÁSAI ÉS AZOK INTEGRATÍV SZEREPE²

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.1.1

ABSZTRAKT

A tanulmányban ismertetett kutatás során 2007 és 2011 között összesen 241 interjú (többségében hosszabb videóinterjú) készült, olyan különböző társadalmi, nemi és életkori csoportokhoz sorolható interjúalanyokkal, akiknek világvéjük, társadalmi státuszuk és politikai alapállásuk is különböző volt; a kiválasztás alapjául a haszon- és sikerorientált mainstreamtől eltérő életstratégiájuk szolgált. A szerzők hipotézise szerint a mainstreamtől eltérő attitűd bizonyos értékek dominanciáját feltételezi, amelyek a társadalmi integráció szempontjából is fontos szerepet játszanak; e tanulmányban a kutatás eredményeinek ismertetése során ezeket az értékeket összegezték.

Kulcsszavak: alternatív életstratégiák, értékek, integráció, világvépek

VALUE ASPECTS OF ALTERNATIVE LIFE STRATEGIES, AND THEIR INTEGRATIVE ROLE

ABSTRACT

During the research, 241 interviews were made between 2007 and 2011. The interviewees were members of different social, gender, and age groups, with different world-views, social status and political attitudes. Their common denominator was the representation of any alternative life strategies compared to the profit- and success-oriented mainstream. The hypothesis of the authors was that these "alternative" people have further common attributes, which play an important role in the social integration process, too. The article summarizes the typical (integrative) values of these alternative life strategies.

Key words: alternative life strategies, integration, values, world-views

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet és Moholy-Nagy Művészeti Egyetem

2 A kutatásra az OTKA 108836 sz. *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* c. projekt keretében került sor

ALTERNATÍV ÉLETSTRATÉGIÁK ÉRTÉKVONATKOZÁSAI ÉS AZOK INTEGRATÍV SZEREPE

Az integrációs problémákat általában a *társadalom* felől szokták megközelíteni. Van a „nagy” társadalom, amely (több vagy kevesebb sikerrel) integrálja a hozzá képest parciális helyzetű (kisebb) csoportokat, egyéneket. (Ennek a „nagy” társadalomnak a határait persze különböző léptékben húzhatjuk meg: egy település, egy régió, egy nemzetállam, Európa vagy akár a globalitás integrációs mechanizmusait vizsgálva). Nem ritka az sem, hogy a másik oldalról közelítve, az *egyénnek* a társadalom integrációs törekvéseihez való viszonya kerül a figyelem előterébe: mennyire adaptálódik azokhoz, vagy áll ellen ezeknek a hatásoknak. Ám viszonylag kevesebb szó esik arról, hogy az egyén maga is rendelkezik integrációs képességekkel, s ezek által maga is *aktív alanya* lehet a társadalmi integrációnak. Hogy ezt a jelenséget tanulmányozhassuk, elsősorban olyan emberekre érdemes fókuszálnunk, akik szuverén életstratégiákkal, határozott belső irányítással rendelkeznek, akiknek tehát belső integritásuk van, hiszen a másokra gyakorolt integratív hatás feltétele (akár egyénekről, akár közösségekről, nagyobb társadalmi egységekről beszélünk) annak a szilárd magának a meglétére, amely azután hozzá képest külső tényezőkre integratív hatást gyakorolhat. Minden korszak és minden társadalom mainstreamjének – és a teljes káosz, anarchikus szétesettség ritka állapotain kívül valamilyen mainstream jelenléte minden korszakban és minden társadalomban jellemző – vannak integrációs céljai és hatásai. Akik a mainstreamhez igazodnak, ennél fogva maguk is részt vesznek integrációs törekvések előmozdításában, de szerepük elsődlegesen nem kezdeményező, esetükben az integrációs hatás forrása nem maga az egyén. Az egyén, a személyiség integrációs hatása egyfelől a mainstream alakítóinál, domináns alakjainál, másfelől a mainstreamtől eltérő, azzal olykor szembe is forduló alternatív életstratégiák képviselőinél lehet jelentős. S míg a mainstream születése – legalábbis annak ténye, hogy valóban mainstreamről van szó – többnyire csak utólag érzékelhető, az egyén integrációs szerepének megragadására a legalkalmasabbnak a mindig jelenlévő alternatív életstratégiák képviselői látszanak; olyan emberek, akik alternativitásukkal, egy „más típusú” lehetőség felmutatásával környezetükre is egyértelmű hatást gyakorolnak.

Az életstratégiák alternativitása leginkább az életvitelt is meghatározó *értékekből* érzékelhető, s többnyire éppen az egyén koherens értékrendszere képviseli azt a szilárd magot, amelyet az egyén által gyakorolt integratív hatás alapfeltételének tekinthetünk. Hiszen az értékrendszer az egyes értékek rendszerré összeépített, tehát egymást erősítő együttesét jelenti, ez a koherens rendszerszerűség biztosítja az egyén belső integritását éppúgy, mint azt az esetleges vonzó hatást, amelyet másokra gyakorolhat. Ezért mindenképpen érdemes figyelmünket az alternatív életstratégiák (mások által példaadónak tekintett) képviselőinek értékrendszere felé fordítani.

*

Alternatív életstratégiák című kutatásunkat az MTA Szociológiai Kutatóintézetének kutatóiként 2007-ben indítottuk el (és az adatfelvétel 2011-ben zárult)³. A fent elmondottaknak megfelelően alternatív életstratégiákat, értékrendszereket követő embereket kerestünk, hogy velük alternatív szerepüket bemutató, kb. egy órás interjúkat készítsünk. Az interjúk döntő többségét a MOME (kisebb részét a Bálint György Újságíró Akadémia) hallgatói készítették. Kiinduló instrukciónk az volt, hogy keressenek környezetükben olyan személyeket, akik *alapvetően haszonelvű, pénz- és piacorientált, individualista, a siker és a gazdaságilag mérhető teljesítmény kultuszával jellemezhető⁴ társadalmi mainstreamhez képest* bármilyen szempontból alternatív életstratégiát, gondolkodásmódot képviselnek; s készítsenek velük interjút megadott interjúvázlat szempontjai szerint, (illetve az interjú végén – az ún. hólabda-módszernek megfelelően – kérjenek javaslatot az interjúalany által ismert újabb, szintén „alternatív” életstratégiát képviselő személyekre). Miután ennél több megszorító mozzanatot (szándékosan) nem jelöltünk meg, a választott személyek igen különböző módon voltak „alternatívok”; egymással is erősen alteráló modelleket, értékrendeket, életmintákat képviseltek. Bár a kiválasztott minta nem reprezentatív, és (már csak a személyek kiválasztásának módja miatt is) korántsem fedi le a társadalomban jelenlévő összes lehetséges alternatív életstratégia-modellt, a kutatás – a mintába került életstratégiák sokszínűségével – jó kiindulást jelenthet ezek feltárásához. Összesen 241, minimum 1 órás mélyinterjú készült, különböző életkorú, lakóhely és foglalkozás szerint is eltérő helyzetben lévő férfiakkal és nőekkel. A mintába bekerült személyek „alternativitása” természetesen nem mindig egyértelmű. Mivel a kiválasztási instrukcióban körülírt sajátosságokkal jellemezhető mainstream maga is több elemből összetett, s az interjúalanyok kiválasztói gyakran ezen összetevőknek csak egyikét vagy másikat érezték lényegesnek, ahhoz viszonyítva kerestek „alternatívokat”, ennek következményeképp jó néhány interjúalany csak az egyik vagy másik elem tekintetében képvisel alternatívát. Így aztán elég széles a skála és színes az összkép abból a szempontból is, hogy az interjúalanyok *milyen vonatkozásban* tekinthetők alternatív életstratégiák képviselőinek, s abból a szempontból is, hogy *milyen távolságban* vannak a mainstreamtől. Minthogy a különböző társadalmi csoportok között a valóságban mindig finom átmenetek érvényesülnek, a végül 228 fős minta⁵ ebből a szempontból eléggé jól leképezi a társadalomnak az életstratégiák tekintetében megvalósuló diverzitását. (Itt megjegyzendő, hogy nincs olyan ember, aki *minden vonatkozásban* a mainstream képviselőjének tekinthető, és az is ritka, hogy a mainstream-hatások *egyáltalán* ne hatnának egy-egy ember alakulására. Nem mindegy azonban a mainstream jelleg és az alternativitás *aránya*; s ilyen értelemben – az alternatív jelleg hangsúlyos jelenléte esetén – van értelme „alternatív életstratégiák” megkülönböztetésének).

3 A kutatási eredmények teljes anyaga *Alternatív életstratégiák* (Typotex, Budapest, 2014) című könyvünkben olvasható.

4 Természetesen a relativitás itt is érvényes: akinek értékrendjét a haszon-, siker-, illetve versenyelv uralja, az éppen azt fogja hiányolni, hogy ezek az elvek nem uralkodnak eléggé a társadalomban; tehát úgy fogja látni, hogy *nem ez* a mainstream. Interjúkészítőinket nyilván befolyásolhatták a kutatás koncepciójának a mainstreamre vonatkozó előfeltevései, de mivel mindenképpen olyan embereket, életstratégiákat kerestek, akik azon kívül, hogy nem haszon-, siker- és versenyelvűek, egyébként is *elűtnek a tipikustól*, kiemelkednek társaik közül, a kiválasztott interjúalanyok által képviselt értékek mindenképpen alternatív életstratégiához kapcsolódnak, s ez akkor is így van, ha egyes, általuk fontosnak tartott értékek (vallásosság, a természeti környezethez fűződő harmonikus viszony, stb.) egy tágabb mainstream-definícióval a kor mainstream-szemléletének is részét képezhetik.

5 Különböző, alapvetően technikai okokból a 241 interjúból 226 volt feldolgozható, két interjúkészítő ugyanazzal az alannal készített külön-külön interjút, három felvétel viszont egyszerre 2–2 személlyel készült.

Az „alternatív” életstratégiák szűk látókörű nézőpontokból gyakran azért tűnnek problematikusnak, mert e szűk látókörű nézőpontok képviselői úgy vélik, ezek az alternatívák – éppen mert alternatívákként jelennek meg – *dezintegráló hatásúak*. Valójában azonban – ha nem destruktív alternativitásról van szó, mert természetesen ilyen is létezik – az *alternatívakeresés a fent kifejtetteken túlmenően is éppen az integráció elősegítője*. Hiszen az alternatívák a főirány azon egyoldalúságaival szemben keresnek más megoldásokat, amelyek (éppen egyoldalúságuk folytán) eltávolítják maguktól az egyoldalú kívánalmakhoz alkalmazkodni nem tudó vagy nem akaró embereket. Dezintegráló hatása ilyenkor a főiránynak van, s éppen az *alternatívakeresés* teremtheti meg azokat a megoldásokat, amelyek a fősodor egyoldalú törekvéseiből kimaradt szempontokat is figyelembe vesznek, s így a mainstream által „félresodortak” *visszaintegrálását* is lehetővé teszik.⁶

A mainstream egyoldalúságainak következményei válságtünetekké halmozódva válnak dezintegratív hatásokká. (Ezek nagy részét az egyes tématerületek szakirodalma is regisztrálja). A). Interjúalanyaink a *modernizációnak* és az azzal együtt járó *urbanizációnak* számos olyan negatív következményét említik, mint a természeti környezettől és a közvetlen emberi kapcsolatoktól való elidegenedés, a környezet szennyezése, a nagyvárosok közlekedési, köztisztasági és közbiztonsági csődhelyzetei, vagy a közvetett kommunikációs eszközök (s általában is a különféle életfolyamatokat helyettesítő gépek) elszaporodása, és a hatalmasra duzzadt népségek bürokratikus igazgatása következtében jellemzővé váló elszemélytelenedés (Beniger 1986, Csanádi–Csizmady–Olt 2012, Csizmady–Csurgó 2012, Kovách 2012/b, Niedermüller és társai 2008, Szirmai 2007) B). Kapcsolódik ehhez egy következő, szintén gyakran említett problémacsoport: az *energiaforrások* kérdése (Csányi 2000, Csányi–Miklósi 2010, Dúll 2010, Lányi 2007, László 2008, Novák 2011, Rosta 2009): az, hogy az emberiség egyszerre érzékeli az erőforrások sokaságát azok végleges kimerülésének, felélésének lehetőségével; a *fejlődés* egyoldalúságai a fejlődés fenntarthatóságát kérdőjelezzik meg. C). Interjúalanyaink többnyire igen nagy munkabírású (sokan közülük kifejezetten munkacentrikusnak nevezhető) emberek, egyúttal azonban sokan erős kritikát gyakorolnak a *munka* (Dúll 2010, Eriksen 2009, Ladányi–Szelényi 2002, Szalai E. 2011, Szalai J. 2012, Tardos 2012, Török 2006) mai megszervezési formáiban megmutatkozó egyoldalúságokkal: a munka túlhajtott, az egyént kizsigerelő formáival, és ésszerűtlen (egyeseket túlterhelő, másokat a munkavégzés lehetőségéből kizáró) elosztásával szemben. D). Az egyéni képességek és szabadság kibontakozását lehetővé tévő *individualizáció* (Bauman 2003, Császi 2003, Hankiss 2005, Inglehart 1997, Lasch 1996, Utsi 2004) egyúttal a képességek kibontakozásának és a szabadságnak is gátjává válik az egyének *atomizálódásának* folyamatában, mely folyamat során a közvetlen közösségi kapcsolataiktól is eltávolodott egyének léte mind nagyobb mértékben az általuk átláthatatlan, centralizált nagyrendszerek (állam, hatalmas termelési rendszerek, gazdasági szuperstruktúrák) függvényévé válik. E). Az *emberi kapcsolatok* területén⁷ azok lehetséges gazdagságát, a kapcsolatokban kifejlődhető képességek sokszínűségét nagymértékben korlátozza a *haszonelv* és a *versenyelv* egyoldalú dominanciája. F) Válságban lévőnek látja számos interjúalany a szocializáció egyik alap-intézményét, az *iskolarendszert*⁸, amely nem igazán

6 A makro-, és mikrotársadalmi integráció kérdéseiről, lehetőségeiről lásd például Habermas (2001), Szalai (2002), Kovách (2012/a), Dupcsik (2012), Széman (2012), Tóth (2012).

7 Lásd pl. Albert–Dávid (2007), Bagdy (2004), Fülöp (2007), Neményi–Takács (2005), Popper–Ranschburg–Vekerdy (2009), Somlai (2013)

8 Lásd pl. Andor (1987), Andor–Liskó (2000), Bourdieu (1978), Ferge (2010), Gábor–Jancsák (2006), Havas–Liskó (2006), Ladányi–Csanádi (1983), Vekerdy (2001)

vonzó (sőt, gyakran inkább szorongás forrása) a gyerekek számára; itt legtöbbször a teljesítménykényszeren alapuló és túlspecializáló, az élettől elszakadó oktatást, a kreativitás korlátozását, a tanári tekintély erodálódását említik válságtünetekként, és azt, hogy az iskola továbbra is a társadalmi szelekciónak és a társadalmi különbségek újratermelésének eszközeként működik. G) De általában is komoly problémaforrás a *tudások egyenlőtlen eloszlása*⁹, amelynek következtében nagyon sok szellemi energia elpazarlódik. Itt is a piaci szemlélet, a verseny és a specializáció „megszaladását” illeti a kritika; a piac az értékek, tudások egy részét felszínre segíti, másokat azonban diszpreferál; a verseny a gondolatok egymást megtermékenyítő szabad áramlásával szemben gyakran azok monopolizálásában tesz érdekeltté; a specializáció csökkentheti az egyes egyének átlátó és lényeglátó képességét. H) A *művészetek* területén¹⁰ a fő problémát interjúalanyaink egyrészt az e téren is érvényesülő elidegenedésben, a művészeteknek az élettől való eltávolodásában látják, másrészt a kommercializálódásban, amelynek során a klasszikus értékek helyére olyan formák nyomulnak be, amelyeknek elsősorban feledtető, a társadalmi problémáktól elterelő funkciójuk van, harmadrészt, s legfőképpen abban, hogy sok ember egyáltalán nem „használja” a világhoz való viszony művészet kínálta lehetőségeit. I). Végül sokan vetik fel azt is, hogy (a dogmatikus gondolkodásmódok lebontásában fontos eredményekre vezető) *értékrelativizmus* túlfutásával *hiánycikké váltak az átfogó világeképek, közös célok és jövőperspektívák* (Beck 2003, Böröcz 2010, Castells 2007, Debord 2006, Gazsó–Laki 2004, Hankiss 2006, Kapitány–Kapitány 2013/a, Kapitány–Kapitány 2013/b, Wallerstein 2008), és az „Egész” szétesésével nemcsak az „Egész”, de az egyének integritása is meggyengül, a személyiség is válságba kerül.

Interjúalanyainknak életstratégiái többnyire ezekre a társadalmi méretű problémákra reflektálnak. Ezekkel kapcsolatban igyekeznek alternatív megoldásokat kialakítani, azok szerint élni. Ezek alapjául a mainstream egyoldalúságaival szembehelyezhető, illetve azok egyoldalúságait kiegyensúlyozó értékek, életelveik szolgálnak. Az alábbiakban ezeket, az alternatív életstratégiák értékalapjait próbáljuk meg összegezni.

Az interjúk nagy részében explicit módon is megjelennek a kérdezettek életelvei. Nagyon sokféle érték fogalmazódik meg. Természetesen azért is, mert a kérdések közül több is erre irányult, de azért is, mert sok interjúalanyunk szívesen irányította gondolatait saját vezérlő értékeinek kifejtése felé. A közvetlen érték-említések mellett az értékrend jelzéseinek tekinthetők azok a megjegyzések is, amelyek egy-egy érték társadalmi jelenlétének gyöngeségéről, hiányáról szólnak, hiszen ezekben a megfogalmazásokban is nyilvánvaló, hogy a beszélőnek ezek az értékek fontosak (lennének).¹¹ Itt most az értékek *említését* helyezzük előtérbe, az erről kapott képet próbáljuk összegezni, hiszen az alternativitást nagymértékben éppen ezen értékek képviselője, felmutatása, s ha kell, a korszak *preferált értékeitől való elhatárolása* jelentheti. Fontos, hogy milyen értékeket említenek, hiszen jelentős mértékben ezekben ragadható meg az adott értékeket valló személyek alternativitásának

9 Lásd pl. Angelusz–Tardos–Terestyéni (2007), Antalóczy–Füstös–Hankiss (2010), Bell (1976), Bourdieu (2001), Castells (2006), Gerbner (2000), Kapitány–Kapitány (2007), Molnár (1996), Ságvári (2011), Terestyéni (2006)

10 Lásd Barcza (2011), Bell (1976), Bodóczy (2012), Cosovan (2009), Szentpéteri (2010)

11 Arról természetesen nem lehet teljesen pontos képünk, hogy melyik interjúalany milyen mértékben él az általa vallott elvek szerint. (Egy-két esetben ellentmondás érződik például a *szeregetelv* vagy a *tolerancia* hangoztatása, és egyes emberi magatartásokkal szembeni türelmetlen indulatok között. De még ezekben az esetekben sem feltétlenül a „vizet prédikál, bort iszik” képletéről van szó. A történelem különböző „prófétái” számos példáját nyújtják annak, hogy az erős erkölcs-vezéreltség az erkölcs útjáról letérő sokaság heves és könyörtelen ostromlásában is megnyilvánul/hat/. Az interjúalanyok kiválasztásában pedig eleve fontos szerepet játszott, hogy olyan emberek legyenek, akiknél a vallott elvek és az életgyakorlat összhangban vannak).

tartalma. (S persze azt is figyelembe kell vennünk, hogy sokan követhetik, vallhatják az egyes értékeket azok közül is, akik most nem említik őket). Az értékek (és az értéknilyánításokban megmutatkozó kritika) vonatkozásában is jellemző a *sokféleség*. Vannak, akik közvetlenül a társadalom olyan létproblémáira reagálnak, mint a legelemibb javak hiánya, igazságtalan elosztása. Mások esetében viszont az a megkülönböztetés jut az elemző eszébe, amit a fogyasztói társadalom fénykorában fogalmaztak meg „materiális” és „posztmaterális” értékek között (az utóbbin azt az attitűdöt értve, amelyben már nem az elemi szükségetek kielégíthetlensége a fő probléma, hanem az életminőség egyes fogyatékoságai, s ezek között sokan éppen a fogyasztói társadalom torzultait utasítják el – s így van ezzel a mostani interjúalanyok egy része is). Az erkölcsi kritika az esetek egy részében régóta fennálló erkölcsi rendszerek értékeinek őrzésében, más esetekben egy új, emberibb, élhetőbb jövő szempontjainak megfogalmazásában nyilvánul meg; ebből a szempontból *ugyanazt* az értéket is lehet egészen különböző alapról képviselni. S fontos azt is még egyszer hangsúlyozni, hogy az alternativitás az interjúalanyok nagy része esetében *nem éles szembenállás a mainstream értékeivel*, (sőt, többen olyan értékeket emelnek ki, amelyeket a mainstream képviselői is hangoztatnak: a *jólét* vagy a *sikeresség* fontossága, a *teljesítmény* értéke, vagy olyan konkrét célokkal való azonosulás, mint például az *élethosszig* tanulás). Természetes, hogy aki alapszemléletében nem áll *élesen* szemben a mainstreammel (márpedig a konfrontativitás – éppen vallott, alább felsorolandó értékeiknek is köszönhetően – az interjúalanyok nagy részétől távol áll), annak értéknilyánításában is több lesz a hasonlóság (vannak például, akik a *piaci* szemléletnek, vagy a *versenynek* is pozitív oldalait hangsúlyozzák; a mainstream által is hangoztatott olyan alapértékek fontosságában pedig, mint a *szabadság* vagy a *demokrácia*, egy-két kivételtől eltekintve a kérdezettek összessége egyetért).

Ha megpróbáljuk a sokféle értéknilyánítást néhány *érték-csoportba* rendezni, azt láthatjuk, hogy ezek néhány (sokak által vallott) kulcsérték köré rendeződnek, amelyek többsége egyúttal integrációs erőként is tud hatni.

CSALÁD

Nem meglepő, hogy a *család* értéke a legtöbbet hangsúlyozott értékek egyike. A családok válsága, szétesése sok interjúban mint a kor legnegatívabb tendenciáinak egyike kerül említésre; a család ugyanakkor nagyon sok interjúalany számára a motiváló, s a világban biztos pontot adó egyik legfőbb tényező. Van, aki a keresztény családeszményhez igazítva szervezi az életét. Más a világgal, az abban előálló nehézségekkel folytatott küzdelmeiben lel erős támaszra a családi harmóniában. Ismét más éppen a világba való betagozódásának, az emberekhez való kapcsolódásának legbensőségesebb formáját találja meg a családban. S van, aki „egyszerűen” csak az élet magától értetődően egyik legfontosabb közegének tekinti.¹²

A családnak az interjúban megjelenő eszménye nem is annyira a család-nélküliséggel, a túlfutott individualizmussal áll szemben (bár persze azzal is szembenáll). A család alternatív *életstratégiaként* azokhoz a mainstream modellekhez képest kerül egy mérleg másik serpenyőjébe, amelyek az emberi élet súlypontját úgy

12 A családdal kapcsolatban lásd többek között Somlai Péter, Kopp Mária, Utasi Ágnes, Cseh-Szombathy László, Neményi Mária, Albert Fruzsina, Dávid Bea, Tóth Olga, Dupcsik Csaba vizsgálatait. Például: Albert–Dávid (2012), Bagdy (2004), Cseh-Szombathy (1990), Kopp (1996). Kopp–Kovács (2006), Messing–Ságvári (2012), Neményi (1999), Neményi–Takács (2005), Popper–Ranschburg–Vekerdy (2009), Ranschburg (2012), Somlai (2013), Tóth (2012), Utasi (2004), Utasi (2008).

helyezik *kívül* az otthonon, hogy nem is próbálnak összhangot teremteni annak értékeivel. A munkahajszja, a minden más célt maga alá rendelő karrierépítés, az anyagi javak öncélú halmozása, a pártpolitizálás eluralkodása és általában az emberi kapcsolatokban felszaporodott agresszivitás, az élvezetekbe és függőségekbe merülő élet, a célvesztettség – a család-eszmény mindezekhez viszonyítva sokak számára alternatívát kínál. Választása és az értékrendszer kulcselemei közé helyezése azt is sugallja, hogy az egyén elsődlegesen ne különböző külső hatalmakhoz igazítsa az életét; önmaga és döntései értékét közvetlen mikroközössége, családja egyensúlyán is mérje. S ha élete fő értelmét a családon kívül (például különböző közhasznú, segítő tevékenységekben) találja is meg, ezt legyen képes harmóniába hozni magánéletével, a kettő – ha ennek elérése nem is könnyű – lehetőleg ne kerüljön egymással ellentétbe. Az interjúalanyok nagy részének ilyen család áll a háta mögött.

{Bár a „szerelem” és a „család” eszménye nem minden esetben esik egybe, interjúalanyaink esetében itt érdemes említeni azokat is, akik a *szerelem* fontosságát hangsúlyozták. Egyrészt azért, mert optimális esetben a család a szerelmi házasságon alapszik. Másrészt, akik nem a család, hanem a szerelem fogalmát helyezték előtérbe, ezen olyan párkapcsolatot értettek, amely ugyanazt az összetartozást, harmóniát, kölcsönös felelősséget stb. testesíti meg, mint a család-eszmény. Ugyanakkor a szerelem-eszmény képviselői egyes esetekben az összetartozás olyan érzelmi intenzitását hangsúlyozzák, ami a család-eszményre nem minden esetben jellemző. A két kategória itt semmiképpen sem egymással áll szemben.¹³ A szerelem-eszmény elsősorban a kiüresedett kapcsolatok, az érzelemtelen, kaotikus szexuális viszonyok, a magányosság, egoizmus és célvesztett cinizmus ellentétéként szerepel. Van, aki mint a korstílus által megtámadott, „korszerűtlennek” nyilvánított eszményt védelmezi, tartja nagyon is fontosnak. S mivel hangoztatói különböző korosztályok tagjai közül kerülnek ki, azt sem lehet mondani, hogy csak (szerelmes) fiatalok értékrendjének állna a centrumában. Néhányan éppen a tartós, életreszóló szerelmet hangsúlyozzák, s ezzel összekötik a *hűség*, a *kitartás*, az állandósuló *egymásrafigyelés* értékeivel is.}

SZERETET, JÓSÁG, EMBERSÉGESSÉG...

... ezek a fogalmak sem teljesen szinonimái egymásnak. A *szerelem* nagyon sokan említik: nyilván nem mindannyian teljesen ugyanazt értik rajta. Ami a közös elem (s ami integratív tényezőként működik): az ember pozitív – és érzelmekkel áthatott – odafordulása a másik ember felé. (Ezt az attitűdöt természetesen tartalmazzák a fent említett család- és szerelem-eszmények sok egyéb mozzanattal is jellemezhető kategóriái is). Ez a pozitív odafordulás fakadhat erkölcsi megalapozású kötelességérzetből éppúgy, mint személyes, alkati sajátosságból, s abban is nagy különbségek vannak, hogy valaki az emberek (illetve az élőlények) milyen széles köre iránt képes ezt a pozitív odafordulást gyakorolni. Minthogy a szeretet (ha valóságosan jelen van) kétszeresen pozitív visszajelzést ad gyakorlójának: a szeretet tárgyának pozitív visszajelzéseit (viszontszeretetét), és a saját pozitív érzelmek visszacsatolódását – ezáltal nagyon komoly tényezője a szeretetet gyakorló *személy énjének* és a *világgal való harmóniájának*. Interjúalanyaink között vélhetően az átlagnál több vonzó, pozitív energiákat, derűt sugárzó személyiség van, s ez nem utolsósorban éppen *szerelemképességüknek* köszönhető. Ha a kor egyik legjellemzőbb vonásának ma igen sokan a kapcsolatok, az érintkezés eldurvulását tekintik, ezzel szemben

¹³ A polgári regény számos esetben a család-eszmény és a szerelem-eszmény ütközését ábrázolta, Boccacciótól a Karenjina Annán át megannyi modern alkotásig. Interjúalanyainknál azonban ez a konfliktus nemigen van jelen.

az igazi alternativitást éppen a szeretet-eszmény gyakorlásának vállalásában lelhetjük fel (ami természetesen annál markánsabb alternatívát testesít meg, minél szélesebb körre vonatkoztatva képes érvényesülni).

Az *emberségesség*, a *humanitás* gyakorlása nem feltétlenül jelenti azt, hogy gyakorlója szereti is azt, aki iránt gyakorolja. Annál nagyobb a fontossága azonban, ha az ember az emberiség parancsait be tudja tartani azokra vonatkozó magatartásában is, akiket nem tud szeretni, vagy akikkel szemben egyébként közömbös lenne, éppen ezzel közelíti meg talán a legteljesebb mértékben a „minden ember szeretetének” elvét. Nem kevesen ebben a formában fogalmazzák meg a többi emberhez való pozitív viszonyulás értékét, és állítanak alternatívát a világ megannyi embertelen (lélektelen, elbürokratizált, agresszív) működésével, kegyetlenségével, az egyes emberre tekintettel nem lévő, azt eltipró mechanizmusaival és a többiekre nem figyelő, saját érdekeiket a többiek rovására érvényesítő egyének magatartásával szemben. Ehhez az eszményhez kapcsolódik a szintén több interjúalanyunk által hangsúlyozott *emberközpontúság*, az *emberek megbecsülése* (ami nélkül nem lehet senki valóban humanista).

Amit *jóságnak* nevezünk, a szeretet érzelmi adományait nem feltétlenül képes nyújtani, az emberiség követelményeinek betartásától viszont azért érdemes elkülöníteni a fogalmát, mert olyan emberi attitűdöt jelöl, amelyben a többi ember szükségleteinek figyelembevétele már *jellemvonássá* vált. (Nyilván vitatható, hogy mennyire veleszületett adottság ez, s mennyire megszerzhető képesség: mind a kettőre sok a példa). A jóság, jóindulat értékét is eléggé sokan megnevezik, többen úgy, mint maguk elé tűzött (egyesek szerint az ember által csak közelíthető) célt. Nem ritka a világ olyan látásmódja, amelyben az a Jó és Rossz küzdőterepként jelenik meg. Ez esetben a „jóság” hangsúlyozása elköteleződés, szerepvállalás e küzdelem egyik oldalán. Gyakran az „önzés” ellentétpárjaként jelenik meg (*önzetlenség*).

Az értékek ezen csoportjába számos egyéb értéknyilvánítás is tartozik. A jóság, jóindulat egyik megnyilvánulása a *szelídség* (bár ez is lehet csupán alkati sajátosság, minden különösebb lelki tartalom nélkül, ám akik említik, általában a többi emberrel szemben gyakorolt erényként, tehát egyrészt az agresszivitás ellentétéként, másrészt többé-kevésbé a jóság szinonimájaként hozzák szóba). A *tisztalelkűség* már egyértelműbben a jóság szinonimája. Ez az az eszmény, amit sokan meg akarnak óvni a „világ” negatív hatásaitól, „romlatlanul” megőrizni;¹⁴ közvetve azt is sugallva, hogy az ember „megromlása”, a tisztaság (vagyis az eszményi erkölcsi magatartás) elvesztése nem szükségszerű; vannak, akik többé-kevésbé képesek az ideális „Jó” törvényei szerint élni. Hasonló kategória a „*lelki gazdagság*”. A „tiszta” ugyan a Jó teljesebb, „tisztább” meglétét sugallja, de a lelki gazdagság is utal egyrészt arra, hogy az ezzel rendelkező egyén az erények sokaságát birtokolja, másrészt a lelkiség hangsúlyozásával az érzelmi részvétel, a finom azonosulóképesség képzei is bekapcsolódnak. Ebbe az értékörbe tartozik az „*érzelmi intelligencia*” említése is (az érzelmi részvétel, empátiaképesség, finomság asszociációi ehhez is hozzátapadnak), de az érzelmi intelligencia csak egy fajta képesség, és önmagában nem garanciája sem a szeretet, sem a jóság gyakorlásának. Azok azonban, akik említik, feltételezik, hogy aki rendelkezik ezzel a képességgel, képes arra is, hogy e képességét jó értelemben használja. A *megbocsátás-képesség*

14 Mellékesnek látszó kérdés, de mint egyik interjúalany megjegyzi, a trágárság elharapózása sem ártatlan, következményei általános magatartástorzulásokban is megnyilvánulnak. Mint kifejti, a „csúnya beszéd” lehúz; a jó gondolat jó cselekedettel és tiszta beszéddel jár együtt. Több interjúalanyunk is lényegében az antik kalokagathia eszményt közelíti: a jó, a szép és az igaz egységben gondolkodik.

több erkölcsi rendszerben is pozitív érték (a keresztény szereteteszménynek pedig fontos pillére). Az interjúkban elsősorban két vonatkozásban szerepel: vagy mint a keresztény szereteteszmény jelenlétének mércéje; vagy mint olyan probléma, amellyel a beszélő küszködik, olyan cél, amit szeretne elérni, vagy amelyet sikerült elérnie. Mindezekben az értéknilyánításokban (különböző formában) az altruizmus, az embernek a többi ember felé való pozitív odafordulása fogalmazódik meg, a verseny, a törtetés közegében fenntartva a „továbbra is lehet ezen eszmények jegyében élni” meggyőződését.

HIT, SPIRITUALITÁS

Az egyik leggyakoribb értékrend-meghatározó sajátosság, amelyre az interjúalanyok a maguk „alternatív életstratégiáit” építik, az *(Isten)hit*. A transzcendenciához kapcsolódó értékek fontossága – s magának az istenhitnek az értéke is – igen nagy arányban kerül szóba a válaszokban. Az interjúalanyok egy része az általuk túlságosan vallástalannak látott mainstreammel szemben határozza meg saját identitását; van aki úgy látja, hogy a mai világból éppen az *igazi*, komolyan vett vallásosság hiányzik, mindenesetre azokat a jelenségeket (lélektelenség, anyagiasság, értékek kiüresedése, elbizonytalanodása, közösségek hiánya, a média által terjesztett torz értékhierarchia stb.) amelyeket a jelen legfőbb negatívumainak tartanak, sokan jelentős mértékben annak tulajdonítják, hogy a belső hit – egy jelentős integratív tényező – elvesztése, meggyengülése vált tömegessé, korjellemzővé. De azok az interjúalanyok is, akik nem valamivel szemben határozzák meg a maguk alapállását, csak „teszik a dolgukat”, – ennek energiáit gyakran vallási hitükből nyerve –, éppen e sajátosságuk által tűnnek az őket kiválasztók szemében „másnak”, mint a „mainstream”.

Számos, később sorolandó értéket is sokan *azért* választanak, mert a legalapvetőbb értékük: hitük az Istenben, a világ elrendezettségében, a Jó keresésének parancsolat-voltában. A jézusi tanítások alapelveit komolyan vevő keresztény hívők számára a *szeretet*parancs és az istenhit egymástól elválaszthatatlanok.¹⁵ A hívők a szekularizált, hitetlen világ egyoldalú materializmusával szembesülve a *lélek* jelentőségét – illetve a test/lélek/szellem harmóniájának követelményét – hangsúlyozzák; igen lényeges része világképüknek a világ teremtett és Isten által kormányzott voltából következő ontológiai *optimizmus*; a feltámadás hitére épülve a nem-hívőkhöz képest rájuk *kevésbé jellemző a halálfélelem*, s ez sokaknál kiegyensúlyozott *derűt*, és magabiztos, energikus (altruista) *aktivitást* is eredményez. Többek számára a *család* erejét is az adja, hogy a közös hit megszenteli. S a többi érték nagy részének is az Istenbe vetett hit adja az erejét.

A hívők jelentős része a hagyományos egyházi gyakorlaton keresztül kapcsolódik Istenéhez. Az utóbbi évtizedek fejleményeként széles körben elterjedt és válaszolóink között is viszonylag nagy arányban van jelen a *közvetítők nélküli, személyes* kapcsolódás az Istenhez; vallásosságuk ilyen jellegét sokan hangsúlyozzák. Az általános individualizálódás hatására a hívők körében is megnövekedett a személyesség-igény, a bensőségeség. Az Istennek való alárendelődés és az ehhez kapcsolódó olyan értékek, mint a szolgálat, az alázat, ami az ő értékrendjüket is jellemzi, náluk éppen azért nem kerül ellentmondásba ezzel a személyesség-igénnyel, mert a

¹⁵ „Mester, melyik a nagy parancsolat a törvényben? Jézus pedig monda néki: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből és teljes elmédből. Ez az első és nagy parancsolat. A második pedig hasonlatos ehhez: Szeresd felebarátodat, mint magadat. E két parancsolattól függ az egész törvény.” Máté 22, 36–40. Sőt, Pálnál: „Mert az egész törvény ez egy igében teljedik be: Szeresd felebarátodat, mint magadat” Pál, Gal. 5, 14.

megmerevedett, sok tekintetben külsődlegessé vált, s mindenesetre tömegekre szabott egyházi hitgyakorlattal szemben visszatálnak a korai keresztények személyes emóciók táplálta lelkeségi formáihoz.¹⁶

Mások különböző keleti vallásokban (illetve főleg azok modernizált változataiban) találják meg transzcendencia-igényük megfelelő kielégítését. A benső hittel áthatott világkép biztonsága és a humanitás parancsa náluk is hangsúlyos. A spiritualitás azon formái is gyakoriak, amikor a hagyományos keresztény és a keleti elemek mintegy összedolgozódnak a lelkeség, a lélek halhatatlansága, a belső béke és a másoknak adható lelki egyensúly jegyében. Többekre egyfajta „panteista” jellegű vallásosság jellemző, (a „mindenben és mindenki bennelévő”, sok tekintetben a Világegyetem kortárs tudományos képzetével is összhangba hozott Isten képze).

{Érdekes, hogy a „spiritualitás” fontosságát elsősorban az új típusú, szinkretikus jellegű vallások követői hangsúlyozzák. Bár néha a hagyományos egyházak hívői is használják a kifejezést, úgy tűnik, e kategória ma gyakran a transzcendenciahoz való viszonyt a nyolcvanas-kilencvenes években felívelt *új-spiritualizmus* hatását mutató változataihoz kötődik. Hit és spiritualitás, mint a megkérdozett értékrendjének mag-értéke, a válaszolók közel egyharmadánál kiemelt szerepet kap, (s lehet, hogy még további interjúalanyok értékrendjében is jelen van).}

TÁRSADALMI IGAZSÁGOSSÁG, DEMOKRÁCIA, SZOLIDARITÁS

Míg az előző csoportban olyan értékeket említettünk, amelyek alapvetően az interperszonális kapcsolatokban¹⁷ érvényesülnek (bár persze „jónak” lenni nagyobb csoportokkal is lehet, szeretni is lehet egész közösségeket is, és így tovább), a most következő csoportba sorolható értékek inkább „közéletiek”. Az egyik kulcs-érték ebben az értékcsoporthoz az *igazságosság*. Akik alternatívát képviselnek az adott korszak mainstreamjéhez képest – s ennek az alternatívának vannak társadalomkritikai mozzanatai is –, azok általában mindig az igazságosságot kérik számon. Jól tudjuk, az igazságosságnak számos felfogása van (interjúalanyaink sem mind ugyanazt értik rajta), de mindegyik érintkezik az előző csoportban említett „humanizmus” értékkel, s mindegyik tartalmazza a valamilyen értelemben vett *egyenrangúság* mozzanatát. (Egyenrangúság-eszmény jelenik meg a mindenkinek egyenlően járó jogok és javak hirdetésében, illetve a különbségek kiegyenlítésére való törekvésben éppúgy, mint amikor az igazságosságot különböző érdekhez mérjük: a nagyobb érdekhez társított több előny az egyenlő érdekűek egyenrangúsága. A többségi elv, amelynek alkalmazása gyakorta egyenlőtlenséget eredményez többség és kisebbség között, alapjában szintén az egyenrangúságon alapszik, hiszen csak egyenrangú egyéneket feltételezve állítható, hogy azokból – ha a mennyiség mértékét igazságossági szempontnak fogadjuk el – a többnek több jár, mint a kevesebbnek. Amikor pedig azt állítjuk, hogy az emberi minőségek összemérhetetlenek, és erre építünk igazságosság-felfogást, ezzel a különböző minőséget képviselő egyének között szintén alanyi jogú egyenrangúságot ismerünk el: az egyenlő jogot az összemérhetetlenségre). Az egyenrangúság képviselése a tagadás oldaláról az egyenlőtlen feltételek kritikáját, az állítás oldaláról viszont a *szolidaritás* nyilvánításának megannyi példáját jelenti (az adakozástól különböző aktív karitatív tevékenységeken át szociális

¹⁶ A hívők értékrendjének részletes körüljárásához lásd Kamarás István, Tomka Miklós, Gereben Ferenc, Voigt Vilmos és mások kutatásait. Például: Kamarás (1989), Kamarás (2003), Gereben (2009), Tomka (2010), Voigt (2006).

¹⁷ Erről is lásd pl. Albert–Dávid (2012)

mozgalmakban való részvételig). Interjúalanyaink között e tekintetben is nagy a változatosság.¹⁸ Az elsősorban a jóléti különbségekre, társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségekre reagálók inkább a *szociális érzékenység* szükségességét hangsúlyozzák, az intézményszerkezeti, politikai ellentmondásokra érzékenyebbek pedig a *demokrácia* eszményét. A *civil társadalom* fontossága leginkább azoknál kerül előtérbe, akik a demokrácia-eszmény érvényesülését az állam, a nagy intézményrendszerek túlhatalmával szemben kívánják előmozdítani (s főként olyanoknál, akik maguk is aktív szerepet vállalnak – vagy vállalnának – ebben).

Ám a *társadalomkritikai* attitűd korántsem sajátja minden olyan interjúalanynak, akit az igazságosság eszménye vagy a szolidaritás érzelmei vezetnek. Sokan a korábban említett szeretet-eszmény vagy a humánus nevében egyszerűen segíteni próbálnak embertársaikon (anélkül, hogy mérlegelnék a társadalmi berendezkedés helyességét/helytelenségét). A *segítés* fontosságának említése a kérdezettek egyik leggyakoribb értéknyilvánítása. Sokan arról beszélnek, hogy az embernek magának is mennyivel jobb, ha adhat; hogy *adni* jobb, mint kapni; hogy a másoknak való segítség, örömszerzés mennyire meg tudja erősíteni, – olykor mennyire boldoggá tudja tenni – az embert. Ebbe a körbe tartoznak azok a szenvedélyesen fogalmazott gondolatmenetek is, amelyek a „*szenvedés elleni küzdelem*”, vagy „*az életért folytatott küzdelem*” fontosságáról szólnak. Mindenesetre a társadalmi igazságtalanságok csökkentéséért folytatott tevékenységek integrációs hatása legalább kettős: egyrészt a mások érdekében folytatott aktivitás növeli magának az egyénnek az integráltságát (ha ez egy adott hatalom ellenében történik, akkor persze a hatalom szempontjából a „*lázadó*” tűnhet kevésbé integráltnak, a társadalomba való beágyazottság azonban minden, a társadalmi szolidaritást erősítő aktivitással egyértelműen növekszik). Ez vonatkozik a következő értékcsoporthoz felsorolt *altruista képesség-értékekre* is.

EMPÁTIA, TOLERANCIA

A másokért tevékenykedők *altruista* attitűdje, a szeretet, a jószág interperszonális viszonyokban tapasztalható megnyilvánulásai többnyire elválaszthatatlanok a másokra való odafigyelés képességétől. Sokan erről az oldalról közelítik meg, s válaszaikban az *elfogadás*, *megértés*, *tolerancia* fontosságáról beszélnek. Ezek az értékek a kor mainstream ideológiáiban is jelentős szerepet játszanak (szemben például a XX. század különböző diktatúráinak nyíltan is intoleráns ideológiáival), ám a korszaknak mind politikai, mind pedig hétköznapi magatartásformáiban

¹⁸ Van, akinél ez erőteljes kapitalizmuskritikában nyilvánul meg, amely például a szociáldarwinizmus pusztító hatásairól beszél, és megoldásként azt hangsúlyozza, hogy az embereket fel kellene szabadítani a gazdasági kényszer alól, hogy újra megtalálhassák az univerzummal való kapcsolatot, mert a kapitalizmus ezt szünteti meg. Gyakori, főleg a fiatalabb nemzedékben, hogy a kapitalizmuskritika a környezetpusztítás elleni felháborodásból táplálkozik. Más esetben a kapitalizmuskritika a mostani fiatal generáció szintén erős élményéből: a jóléti rendszerek visszaszorításából indul ki: „A jóléti rendszer nem illeszkedik be a kapitalizmus logikájába, de a kapitalizmus sem fog fennmaradni örökké, jön majd valami más... A boldogság nem pénzfüggő”. A fiatalabb nemzedékben a társadalomkritikai érdeklődés a civil szervezetekben való részvétellel, megerősödött állampolgári öntudattal is gyakran együtt jár. Hajtóereje a társadalom perifériájára kerültek (romák, hajléktalanok) iránti szociális lelkiismeret, amelynek nem elsősorban pártpolitizálással, hanem a civil szervezeteken keresztül próbálnak hangot adni. Példaképeik között a múlt olyan nagyjai jelennek meg, akiknek ez az attitűd az életformájukat is áthatotta (mint Gandhi, Martin Luther King). Mint az egyik interjúalany hangsúlyozza: „A szocialistának mondott kelet-európai államok összeomlása nehezzé teszi bármiféle egalitárius társadalom felvetését is; jelenleg a hosszú idő alatt elért vívmányok védelme van napirenden”; ilyen körülmények között az egyén katalizátor-szerepet tölthet be a társadalmi változásokban, közvetlenül a civil társadalom szerveződéséhez kötődve. Az utóbb idézett válaszolókra az is jellemző, hogy a társadalmi szerepvállalás olyan dilemmáival is hajlamosak szembenézni, mint a hatékonyság, hitelesség, a hosszú távú működés fenntartásának nehézsége, vagy a közvetlen karitatív akciók versus ideológiai, makrotársadalmi küzdelmek (az egyént sokszor a közöttük való választásra kényszerítő) dichotómiája. A mai fiatal nemzedékekről lásd például Gazsó–Laki (2004), Gábor–Jancsák (2006), Ságvári (2011), Ságvári (2012), Szalai (2011).

kevésbé vannak jelen ezek az értékek (párhuzamban azzal, amit fentebb az agresszivitásról mondtunk), sőt, éppen csökkenésük, visszaszorulásuk érzékelhető; így interjúalanyaink e tekintetben (is) egyértelműen alternatívát képviselnek: egy olyan magatartás-eszmény hirdetői és terjesztői, amelynek erkölcsi és társadalmi jelentősége minden korban nagy, de a jelenben különösen az. Nem feltétlenül jelenti a másik teljes elfogadását az *odafigyelés*, az *empátia*, ugyanakkor az olykor pusztán racionális megértésnél, elfogadásnál mélyebb érzelmi kapcsolódást tesz lehetővé. Sokan ezt (és maguknak a *kapcsolatoknak* a fontosságát) hangsúlyozzák. Van, aki ezek fenntartásában fontos szerepet tulajdonít a (másik számára órá való odafigyelésünket jelző) *emberi gesztusoknak*. Az emberi kapcsolatok meghatározó – mondhatni egyik legmeghatározóbb – eleme azonban az (online kapcsolattartással némileg csökkenő) *beszélgetés*. (Fogalmazhatunk úgy, hogy a neten a „beszélgetés” új formái jelennek meg, de ezeken keresztül ritkán jön létre az emberi eszmecserének olyan közvetlensége, amilyen az élőbeszédben lehetséges). Mivel a beszélgetésre szánt idő és az erre való alkalmak aránya érzékelhetően megfogyatkozott az utóbbi időben, interjúalanyaink nagy része szükségét érzi kiemelni ennek jelentőségét. (Aki a *személyesség* fontosságáról beszélnek, részben ezt a közvetlenséget kívánják erősíteni, ugyanakkor ebben a megfogalmazásban az is hangsúlyt kap, hogy az igazi kapcsolatokba az embernek bele kell vinnie önmagát). További szempont kapcsolódik be azáltal, hogy a beszélgetések fontosságának hangsúlyozói közül néhányan emellett érvelnek, mennyire fontos egy-egy emberi kapcsolat fenntartásában, hogy annak résztvevői *mindent megbeszéljenek* (ne maradjon probléma, feszültség kibeszéletlenül). Nemcsak az emberi kapcsolatokra vonatkozik, de azokban is kiemelkedő jelentőségű a *nyitottság* szintén nagyon sokak által említett értéke (ami lényegében ebben az összefüggésben az előítélet-nélküliség szinonimája). A nyitottságnál erősebb kategória a *bizalom*; mindkettő megint azok közé az értékek közé tartozik, amelyek vállalói magatartás-alternatívát képviselnek egy bizalmatlansággal teli korról szemben. A *türelem* értékének hangoztatói részben ugyanazt mondják, mint akik toleranciáról beszélnek, bár nem minden esetben: a türelem-érték egyes hangsúlyozói az életritmus lassításának szükségességére (is) figyelmeztetnek.

KOOPERÁCIÓ, KÖZÖSSÉG

A többi emberhez való pozitív viszonyt – interperszonális metszetben éppúgy, mint az ösztársadalom vonatkozásában – fontos célja, közege (és eszköze) a *közösség*. Az eddig sorolt értékek nagy része közösségi érték (is). A közösség célértékként is sokak interjújában szerepel. A korábban kiemelt család persze a leggyakrabban említett közösség, de sokan szükségesnek tartják a közösséghez tartozás fontosságát más közösségekre vonatkozóan is hangsúlyozni. Ez az alapállás is alternatív jelleget kap egy fokozottan individualizálódó társadalomban. A közösségi magatartás egyik alapfeltétele a *kooperáció*. Olyan környezetben, ahol a kooperációs képességek is jelentősen romlottak, ennek hangsúlyozása is kiemelt fontosságú lehet. Az interjúk, amikor nem emelik külön ki ezeket az értékeket, akkor is számos jelét adják annak, hogy a nyilatkozók számára fontos érték a kooperáció, hogy milyen sokat ad számukra a közösséghez tartozás, s hogy milyen módokon próbálnak maguk is közösségeket építeni vagy a régi közösségformákat megóvni, újrateremtetni. (Érdekes összefüggésben kerül előtérbe ez a szemlélet, amikor néhány interjúban a jelenlegi elidegenült gazdaság alternatívájaként megfogalmazódik a *közvetlen csere* eszménye: a közvetlen csere nem pusztán a közvetítések kiiktatását jelenti; akik ezt a megoldást ajánlják, ezzel megpróbálják visszatéríteni a gazdasági viszonyokat azok eredeti, közösségen belüli – s egyúttal közösségépítő – funkcióihoz).

POZITÍV GONDOLKODÁS, ÖRÖMKÉPESSÉG

A többi emberhez való kapcsolódás folyamatában nemcsak azok a tulajdonságok fontosak, amelyek a többiekre való odafigyelésről tanúskodnak, hanem azok is, amelyek magát az embert vonzóvá tehetik a többiek szemében. E tulajdonságok többnyire egybeesnek azokkal, amelyek az egyén belső harmóniájában is fontos szerepet játszanak. Ilyen tulajdonság a „pozitív gondolkodás”: ebben az attitűdben, magában a „pozitivitás-ban” egyszerre van benne a jól adaptálódó és optimista alapállás és a *többiekhez való* pozitív (tehát eleve barátságos, elfogadó jellegű) viszonyulás. Többen nagy jelentőséget tulajdonítanak a pozitív gondolkodásnak. Ez a fogalom sok esetben a New Age, másoknál különböző modern pszichológiai iskolák hatására nyert széles körű népszerűséget, ám sokkal régebbi, alapvető attitűdről van szó, amit ha nem is ezzel a kategóriával jelölve, de évezredek óta mindig sokan képviselnek. Válaszolónk is nagy számban hívei ennek a magatartásmintának, amikor az *örömképességet*, a *jókedv*, a *vidámság*, az *optimizmus* fontosságát hangsúlyozzák. Néhányan külön kiemelik a *humor* jelentős szerepét is az élet élhetőbbé tételében.

Az élethez való pozitív viszony egyik megnyilvánulásformája a *lelkesedés*. Ezt is többen említik a fontosnak tartott magatartásértékek, képességek között (olykor önmagukat jellemezve ezzel a képességgel). Ehhez az érték- vagy tulajdonságcsoporthoz sorolhatjuk a *fiatalosság*, *frissesség* értékeit, hiszen akik ezekre helyezik a hangsúlyt, többnyire éppen arról beszélnek, hogy az embernek azt a pozitív viszonyt (azt a jókedvet, lelkesedést, örömképességet) kell megőriznie a világhoz való viszonyban, amivel a fiatalságot szokták jellemezni. Kapcsolódik végül a fent említett érték-csooporthoz az *aktivitás* értéke is, mert bár ez nem feltétlenül társul pozitív attitűddel, a pozitív gondolkodásnak, de a fiataloságnak, frissességnek is fontos velejárója.

Ez az értékcsoport ugyan a divatos amerikai pszichológiai módszerek révén nem idegen a kor domináns szellemiségétől sem, másképpen jelenik azonban meg interjúalanyaink szövegeiben. A magazinokban terjesztett „pozitív gondolkodás” sokszor lényegében pusztán *formai* elem, mintegy a „keep smiling” kiterjesztése, s bár a csupán gesztusszintű keep smilinggal szemben a gondolkodás egészére vonatkozik, általában nem jelent többet, mint a gondolatok mechanikus áttelését a tagadó formáktól az igenlők, a sötét képzetektől a derűsek felé. Bár természetesen ez sem haszontalan, interjúalanyainknál úgy tűnik, többről van szó. Olyan utak választásáról, amelyek alternativitása éppen a felszínes, formális kapcsolatteremtési formákhoz viszonyítva tűnik szembe. Egyrészt többeknek sikerül elérniük, hogy az örömképesség életük egészét áthatja, annak *tartalmai* elemévé válik, másrészt eszközértékként kerül a helyére, egyfelől a humanitás, a közösségépítés, másfelől a belső harmóniateremtés folyamatában.¹⁹ Az így felfogott pozitív attitűd megint abban az értelemben is integratív hatású, hogy gazdagító kisugárzásával a többi embert *vonzza*, gyakorta dinamizálja, energiával tölti fel, és abban az értelemben is, hogy fontos szerepet játszik az egyén belső integrálódásában is. És itt térhetünk át az értékek azon nagy csoportjára, amelyek elsősorban a személyiség építkezésének, az énerő megteremtésének és nem utolsósorban az alternatív életstratégiák végigvitelének energiaforrásai is.

¹⁹ Az igazi, belső örömképességről lásd például Csíkszentmihályi (2010), Oláh (2005).

SZABADSÁG, FÜGGETLENSÉG, AUTONÓMIA, SAJÁT ÚT

A *szabadság* és *függetlenség* értékei ismét csak a leggyakrabban említett értékek közé tartoznak. Az interjúalanyok jelentős része az államszocializmus szabadságkorlátozó világában szocializálódott, s e szabadságkorlátozások sokakból heves ellenállást váltottak ki, vagy legalábbis a szabadság értékének jelentős felértékelődését eredményezték. A már a rendszerváltás után felnövekedett fiatalokban is mélyen elültetődött a szabadságkorlátozások elutasításának elemi értéke. De a szabadság értéke ma már nem elsősorban ebben a múltba túnt viszonyban kap jelentőséget. Erős szabadság- és függetlenségigényük a válaszolókat arra készíti, hogy minden olyan törekvéssel szemben védelmezzék világukat, amelyről feltételezhető, hogy korlátozza az egyén szabadságát, függetlenségét, nem veszi figyelembe sajátos személyes szükségleteit. Számos interjúból az érződik, hogy az interjúalany harmóniájának, (egyes esetekben nyugodtan mondhatjuk: boldogságérzésének) és/vagy energiáinak, saját erői élvezetének legfőbb forrása a szabadság, függetlenség érzése. A „függetlenség” fogalmában egy kicsit hangsúlyosabbak a másoktól, korlátozó hatalmaktól való szabadság képzetek; a „szabadság” hangsúlyozói esetében inkább a valamire való szabadság képzetek dominálnak. Mindkét értéket sokan említik. A (szellemi) függetlenség értéke kap szerepet akkor is, amikor az „önálló gondolkodás” kialakításának és megőrzésének fontossága mellett érvelnek. De a függetlenség-eszmény egy sajátos (némi az individualisztikus értékrend – illetve a „veszélyes világ” képzetek – befolyása alatt kialakított) változatának tekinthető az is, amikor valaki életeszmenyeként, alapvető stratégiájaként az „élni és élni hagyni” jelszavát nevezi meg. Az „autonómia” fogalma nem egészen ugyanaz, mint a „függetlenség”. Az autonómia-eszmény magában foglalja azt is, hogy az egyén nem csak független, hanem képes önállóan irányítani (s lehetőség szerint eredményesen irányítani) az életét. Az interjúalanyok nagy része éppen azért is válhatott alternatívát megtestesítő példává, mert képes volt ilyen autonóm életet felépíteni. Ez gyakran a mások által kínáltakkal szemben „a saját út” megtalálásának eszményében fejeződik ki. A saját út külsőleg is látszó vetülete az *egyediség*, *egyéniesség*; egyes interjúalanyok erre helyezik a hangsúlyt. De a (szellemi) függetlenség képzetkörében említhetjük azokat a véleményeket is, amelyek a *kritikus alapállás* fontossága mellett érvelnek, hiszen nem ritkán éppen azáltal tud kifejezésre jutni a szellemi függetlenség, hogy észreveszi egy-egy (mások által megfogalmazott, felvetett nézet, mások által képviselt irány, vagy éppen egy-egy intézményforma vagy egyéb társadalmi működés) hátulütőit is. Mindezek az értékek, ezek képviselése igen lényeges (bár persze nem kizárólagos) mozzanatai annak, hogy valakit környezete „alternatív életstratégia” hordozójának lásson, de egyszersmind feltételei potenciális integrációs hatásoknak is, mert (másokat) integrálni (és másokhoz szervesen integrálódni) is csak olyan alanyok képesek, akiknek saját, belső integráltságuk van.

ERKÖLCSI TARTÁS, TISZTESSÉG, JELLEM, FELELŐSSÉG

Az egyik legfontosabb érték-csoport, amely az alternatív életstratégiák követőit jellemzi a közvetlenül az *erkölcsi alapállásra* utaló értékek csoportja. Kiválasztóik számára is az egyik legfőbb sajátosságuk, hogy erkölcsi alapon álló, következetes erkölcsiséget sugárzó emberek, s ők maguk is erősen hangsúlyozzák az erkölcsi szempontok fontosságát: éppen ez az erkölcsiség az, amin alternativitásuk nyugszik. Ténylegesen erkölcsi viselkedés *per definitionem* csak belülről vezérelt emberekhez köthető, s ez a belülről vezéreltség biztosíthatja, hogy az ember ne változó divatokhoz igazodva, hanem stabil erkölcsi alapelvek szerint élje az életét. A *tartás*, a *mora-*

litás, a jellem szerepe számos válaszolónál kap kiemelt jelentőséget. (E fogalmak nem szinonimái egymásnak, de összefüggenek: a „tartás” a belső erő, ami az egyént képessé teszi az elveihez hű magatartásra, a „jellem” a személyiség olyan *összerendezettsége*, ami e tartásra képessé teszi, a „moralitást” pedig azok az erkölcsi elvek jelentik, amelyek *tartalmat adnak a jellemből következő tartásnak*). A „tartás” fogalmának egy fokkal konkrétabb (az „erkölcsi nemességre” utaló) megnevezésével találkozunk azoknál, akik „*méltóságról*”²⁰ vagy „*lelki emelkedettség-ről*” beszélnek”; mások azokat az emberi tulajdonságokat, jellemvonásokat emelik ki, amelyek ennek a tartásnak a megalapozói: *következetesség, gerincesség, elvhűség*. Az eddigi megfogalmazások az egyén oldaláról közelítették meg az erkölcsi tartás eszményét. Sokan a megítélő közösség nézőpontját érvényesítve azokat a fogalmakat helyezik előtérbe, amelyekkel az egyes ember erkölcsi tartásának eredményességét minősítik. A közösség az erkölcsösnek látott embert *tisztességesnek, becsületesnek* ismeri el (amikor valaki önmagát próbálja e kategóriákkal megítélni, akkor is a közösség nézőpontját érvényesíti, teszi belsővé; aki azt tűzi ki *célul* maga elé, hogy becsületes, tisztességes ember legyen, az a maga erkölcsi igényességét ebből a közösségi szempontból fejezi ki. Az „erkölcs” a közösség jelenléte az egyénben, s az erkölcsi magatartás ezért – szintén *per definitionem* – integratív természetű). Ezek a fogalmak is sokaknál kapnak hangsúlyt. Az emberi érintkezésben (hiszen az emberi közösségek összetartója a kommunikáció, s ezért annak megbízhatósága az egyik legfontosabb szempont) a becsületesség egyik legfontosabb mércéje az igazmondás, szavahihetőség, a szavak és tettek összhangja. Rendkívül sokan éppen ezeket: az *őszinteség, az igazmondás, a hitelesség* értékeit nevezik meg az ember erkölcsi megítélésének egyik fő kritériumaként (és maguk elé állított követelményként is). A szavahihetőség és a viselkedés biztos stabilitása együtt alkotják a „*megbízhatóság*” eszményét. A megbízhatóság és a következetesség is alkotóeleme a „*hűség*” eszményének (ami ugyanakkor több is ezeknél, mert tartalmazza az emberi célkitűzésekben nagy szerepet játszó „totalitás-eszményt” is: a valakihez, valamihez való hűség a teljes odarendelődés kifejeződése).

Külön érdemes említeni a „*felelősség*” kategóriáját; ez erkölcsi kulcskategória számos interjúban. A „felelős” embernek van erkölcsi tartása, de ehhez e fogalomban erős hangsúllyal társul egyfajta közösségi magatartás is: a belsővé tett felelősségérzés az embereket összekötő közösség vállalásán alapul. Az ember mindig vagy egy konkrét közösségnek vagy az emberi Nem egészének felel cselekedeteiért; aki bármiért felelősséget vállal, ennek tudatában cselekszik. A „felelősség” fontosságát azért is hangsúlyozzák sokan, mert úgy látják, ennek vállalása ritkább a kellenénél, s így – az erkölcsi magatartás többi alapértékével együtt – ez is inkább egyes alternatív életstratégiák jellemzőjének tűnik, mintsem a reflektorfényben lévő magatartások sajátjának.

BELSŐ REND, EGYENSÚLY, BELÜLRŐL IRÁNYÍTOTTSÁG

Az erkölcsi tartást elválaszthatatlannak mondtuk a *belülről irányítottságtól*, s interjúalanyaink közül igen sokan maguk is deklarálják (mintegy József Attilához csatlakozva): „az én vezérem bensőmből vezérel”. Ez a belülről vezéreltség (amit szintén a közös vonások egyikének nevezünk) ugyanakkor alapja annak a belső rendnek, harmóniának is, ami viszont az interjúalanyok erejét adja. Szó volt már arról, hogy kiválasztóik sokszor

²⁰ A „méltóság” egyik megnyilvánulásformájának is tekinthető a „nagyvonalúság” értéke, s bár ennek nincs feltétlenül erkölcsi tartalma – lehet csupán gesztus szintű is –, a „nagylelkűség” vele érintkező értékével együtt egyes változatai révén nem csak ehhez az értékcsoporthoz, hanem a „jószág”-gal kapcsolatos értékek korábban említett csoportjához is sorolható.

éppen erre az (átlagból kiemelő) *belső rendre* figyelnek fel; az esetek nagy részében éppen ez a *belső harmónia*, *belső béke*, *lelki béke* teszi őket vonzóvá környezetük szemében. Nem kevesen meg is fogalmazzák, hogy ez az egyik legfontosabb érték az életben, erre mindenképpen törekedni kell. (Ez az érték maga is legalább két mozzanattól tevődik össze: fontos benne egyfelől a harmonikus, békés jelleg, de fontos az is, hogy mindez *rendszer* alkot, az egyén tapasztalatait és belső erőit képes rendszerré építeni és összhangba hozni, integrálni). Van, aki ebben azt hangsúlyozza, hogy az ember *önmagával legyen harmóniában*. (Nem kevesen a betegségeket is a belső rend megbomlásával magyarázzák.) Ez a gondolat, az ember belső harmóniájának középpontba állítása átvezet azokhoz a megfogalmazásokhoz, amelyek az egyén *önerejét* húzzák alá – különböző oldalról. Sokan helyezik arra a hangsúlyt, hogy az embernek legyen *önbecsülése*, (ebből következő) *öntudata*, *önmagába vetett hite*. Néhányan az eredményt, a *személyiséget* emelik ki; mások az önmagában megteremtett rend, harmónia alapfeltételét, az *önismeretet*, amelyet sok más szempontból is alapvető fontosságúnak tartanak. Az önmagával való egyensúlyban is szerepet játszik, de a saját személyiség fontosságának tudata is ráirányítja a figyelmet az *önkifejezés*, *önmegvalósítás* fontosságára, ami ugyanakkor már nem pusztán a belső rendteremtés, a belső erőkoncentráció része, hanem az egyénnek a környezethez kapcsolódását, belső rendjének kifelé-érvényesítését, hatását szolgálja. Az egyén önmegvalósításának törekvése fejeződik ki a *maradandóság*, a (tartós) *nyom-hagyás* – a mintánkba került alkotóknál értelemszerűen az átlagnál gyakrabban jelentkező – vágyában.

Az ember belső rendjét, harmóniáját az interjúalanyok egy csoportja a *test*, *a lélek és a szellem harmóniájaként* definiálja. (Ez gyakran abban az összefüggésben kerül szóba, hogy a mai világban kevesebb figyelem esik a lelki tényezőkre, illetve azokat nem törekednek egységben látni, és harmonikus együttműködésbe hozni a testi és szellemi mozzanatokkal). Másoknál a „*teljes életet élni*” eszményében fejeződik ki az, hogy az ember önmagával minden tekintetben azonosnak szeretné tudni magát. Van, aki az „*értelmes élet*” igényéről beszél. A „*teljes élet*” (egyik lehetséges) megvalósításaként merül fel annak fontossága, hogy az ember lehetőleg *minél többféle területen próbálja ki magát*”, az élete minél több síkon folyjék egyszerre. Amikor a társadalmak állapota kerül szóba, s néhányan az „*életminőség*” fontosságát emlegetik, ott is nagyrészt azt jelenti ez a kategória, hogy az embereknek módjukban álljon erre az (önmagukkal és a világgal) harmóniában lévő (s lehetőség szerint minél sokoldalúbb) életre. (Hasonló elvárást jelent a társadalommal szemben – az egyének önkiteljesítésének megfelelő körülmények biztosítására irányuló igényre utal –, amikor annak „*emberléptékűségét*” kéri számon).

Az ember belső rendje, harmóniája, belülről irányítottága túlbecsülhetetlen fontosságú, (és mindenképpen alternatív magatartás egy olyan korszakban, amelyben egyre növekszik a „kívülről irányított” életvitelek, magatartásformák aránya, s amely kor (legalábbis ami a gyakorlatot illeti) kevésbé tekinti alapértéknek az egyes emberek belső harmóniáját, a „teljes élet” igényét. A specializálódásra ösztönző elvárások nem kedveznek annak sem, hogy „az ember minél több területen próbálja ki magát”.

TANULÁS, TUDÁS, TEHETSÉG

Az egyes ember azonban nagyon sokat tehet azért, hogy minél gazdagabbá építse a személyiségét. Az egyik leggyakoribb, legtöbbek által képviselt érték a *tanulás*, az *önfejlesztés*. A tanulás értéke fejeződik ki abban

a többek által idézett mondatban, hogy „*az út a fontos* (nem a cél/megérkezés)”. Ez a gondolat persze sok esetben a keleti filozófiák belsővé tételét is tükrözi, s az „út” a spirituális elmélyülés, a jellem alakulásának folyamatát is jelenti, de ez elválaszthatatlan a tanuló, önfejlesztő attitűdtől.²¹ Az (állandó) tanulási folyamattal összefonódó érték az újítás, az *innováció* és az ennek eredményeként létrejövő új, „*korszerű*” *jelenségek* igenlése. (Ez az érték nem minden interjúalany számára egyformán érték, de az interjúalanyok egy csoportjának egyértelműen az). Minthogy zömében értelmiségekről, s közöttük is igen nagy arányban alkotókról van szó, nem meglepő sem a tanulás, sem az „új”, az állandó megújulás iránti vonzódás. Mint ahogy nem meglepő a *kreativitás*, a *tehetség* igen nagyarányú említése sem az igazán fontosnak tartott értékek sorában. Sokan a *tanulás célját, eredményét* tekintik lényeges értékeknek. Így kerül szóba a *műveltség*, a *társadalomismeret*, az *emberismeret*, a *tisztánlátás* fontossága. (Ezzel összefüggésben emelik ki néhányan a *realitással* való szembesülés jelentőségét). Mások olyan értékeket húznak alá, amelyek vagy az utóbbi évszázadok tudás-eszményéhez kapcsolódnak (mint például a *racionalitás* vagy a *tudományosság* értéke), vagy úgy kötődnek a szellemi tevékenységek képzetköréhez, mint magának a *szellemnek* az értéke, (amely minden szellemi tevékenység, tehát minden tanulás, alkotás, racionalitás, tudományosság és spiritualitás, ráción túli ihletettség és logikai építkezés, filozófiai elmélyülés és ironikus humor közös mozzanata). Az önfejlesztés céljai között is említhető, de a „teljes élet” igényéhez hasonló holisztikus szemlélet is megjelenik azokban a kijelentésekben, amelyek célként olyan értékeket húznak alá, mint az „*egészen látás*”, vagy a „*komplexitás*”, vagy éppen a „*rendszer szemlélet*” fontosságáról szólnak.

A tudás, a tanulás nem kizárólag az alternatív életstratégiák képviselői számára jelent értéket. Náluk azonban ez az értékcsoport is erős összefüggésben van a belső rend, a belülről irányítottág értékcsoportjával. A kulcsérték itt az *önfejlesztés*. (Míg a domináns diskurzusban az élethosszig tartó tanulás eszménye inkább egy olyan világképbe illeszkedik, amelyben értelmét a mindig változó elvárásokhoz való alkalmazkodás adja, aminek kulcsa *kívül* van az egyéneken; addig legtöbb interjúalanyunk esetében az önmagát fejlesztő egyén célja a világ *átlátása*; az „*egészen látás*” vagy a „*komplexitás*” érték jelzi, hogy az egyénnek *azért* van szüksége a tudásra, hogy *azt birtokolva, kézben tartva szuverén módon tudjon viszonyulni a számára adott világhoz*). Míg a tudások különbözősége vagy a tehetség innovatív tevékenysége akár dezintegráló hatásokat is indukálhat, az emberi tudás mindig az emberiség tudása, s amikor az egyén mások tudását elsajátítja, illetve amikor saját tudását, az általa átlátottakat, megosztja másokkal, ezzel (a közös tudáshoz közeledve, illetve másokat ahhoz közelítve) mindig integratív missziót is betölt.

(Érdekes, több interjúalanynál is megfigyelhető szemléleti sajátosság, hogy miközben gyakran hangoztatnak *predesztinációs* gondolatokat, az emberi élet eleve elrendeltségéről beszélve,²² ezt összekötik az ember *szabad akaratának* szerepével is, mint egyesek fogalmazzák: az ember mintegy „*behívja magának*” sorsának ezt vagy azt a fordulatát).²³

21 Egyik interjúalany a maga spirituális fogalomrendszerében úgy fogalmaz, hogy minden ember valamilyen tudással s egyszersmind küldetéssel érkezik a földre, ezt az egyedi küldetést kell megtalálni, a manipulált, mindennapokba süppedt étellel szemben autonóm életet élni, úgy, hogy az embernek rálátása legyen az életre; érezze, hogy minden percben tanulunk és mi is tanítunk valamit, s hogy az ember addig él, amíg tud újat mondani, amíg építi önmagát.

22 Akár Isten akaratának, akár például a karmának tulajdonítva ezt az elrendeltetést.

23 Hasonlóan szintetikus szemléleti jelleg nyilvánul meg abban is, ahogy például valaki azt a kettős követelményt fogalmazza meg, hogy az embereknek egymás felé nyitottabban kellene élni, de ugyanakkor befelé is fordulni, és választ keresni sorsuk értelmére: miért élünk, honnan jöttünk, miért jöttünk, hová tartunk?

KULTÚRA

A tudás értékéhez szorosan kapcsolódik, de annál tágabb, hiszen a magatartások minőségét is meghatározza a „kultúra”. Ezzel kapcsolatban sem csodálható, hogy zömében értelmiségi válaszadók számára ez is a gyakran kiemelt értéktartalmú fogalmak közé tartozik.

A „kultúra” képviselete egyszerre jelenti az európai értékek megőrzésének, továbbadásának igényét, (mint néhányan hangsúlyozzák, a jövőben különös erőfeszítéseket követel ez, hogy a fenyegető civilizációs válság ne sodorja el ezeket az értékeket), és a saját kultúra képviseletét. Mint többen kiemelik, az embernek mindenekelőtt meg kell ismernie a rendelkezésre álló kulturális hagyományt, tisztában lenni annak értékvoltával, s aztán büszkén képviselnie. Vannak, akik inkább az *európai* kultúra, mint őrizendő közös kincs vonatkozásában beszélnek a kultúráról, mások a (saját) *népi* kultúra ismeretének fontosságát emelik ki. Többeknél a két eszmény együtt hangsúlyozódik: az interjúalanyok egy része *több kultúra együttes ismeretének* szükségessége mellett érvel: ennek alapján jöhet létre – mondják – azután értékszintézis különböző kultúrák között, és ez a feltétele annak az autonóm, kritikai viszonynak is, ami azáltal alakul ki, ha valaki kívülről is rá tud látni az egyes kultúrákra. A kultúra ezekben a megfogalmazásokban a különböző *nemzeti kultúrák*, *kultúrkörök* egymásra hatásának összefüggésében szerepel, de a kultúra mint érték más szempontból is szerepet játszik az interjúkban. Gyakran hangsúlyozzák a *magaskultúra* értékét. Egyikük megfogalmazása szerint a kultúra olyan „kulcsok” rendszere, amelyek az ember fennmaradását biztosítják. De a „kultúra” kifejezés szóba kerül a *viselkedés*, az *érintkezés* kulturáltságával kapcsolatban is, a legtöbbször pedig különböző értékesnek tartott „*szubkultúrák*”, *szakmai kultúrák* összefüggésében említik. A „kultúra” mindegyik esetben olyan tényező, amelynek birtoklása az egyént „megemeli”, a közösséget összetartja (vagyis ami megint csak mindkét irányban alapvető integratív erő), s amelyet mindenképpen őrizni kell az igénytelenség terjedése és a kultúra szempontjait más szempontoknak (például a haszonelvnek) alárendelő szemlélet ellenében. S ami ilyképpen az alternatív életstratégiák megvalósításának egyik fontos tényezője lehet.

MINŐSÉGESZMÉNY

A *minőség* értéke szintén kiemelt szerephez jut az interjúkban. (Ami egyébként a „kultúra” értékétől is elválaszthatatlan, hiszen a „kultúra” megléte vagy hiánya is mindig *minőségi* kérdés). Egy dominánsan mennyiségelvű mainstreammel a háttérben (ami még a minőséget is *mennyiségi* kategóriákkal akarja mérni), a *minőségelv* az alternativitás egyik leglényegibb összetevője. Amikor válaszadóink a minőség fontosságát említik, persze a színvonaltalanság terjedése ellen is tiltakoznak, de egyúttal általában a minőségelv képviseletét is vállalják, (még ha ezt nem mindig előzi is meg tudatos elhatározás). A minőségelv egyszerre jelenti a színvonal-igényt és azt a szemléletet, amely mindent és mindenkit külön minőségnek tekintve önmagához mér, nem igyekszik (semmit és senkit) skatulyák Prokrusztesz-ágyába gyömöszölni. A minőség-értékkel több kapcsolódó értéket említhetünk együtt. Egyesek a *színvonal-tartás* feladatát tűzik önmaguk és mások elé, és az *elmélyülést* tekintik a minőség-emelés eszközének; mások *maximalistának* tartják magukat, s ez a „maximalizmus” is a minőségelv szolgálatát jelenti: a maximumot kihozni a saját minőség lehetőségeiből (s olykor másokból is).

MUNKA, KITARTÁS, AKARATERŐ

A maximalizmus sok esetben a *munka* igen nagy szerepével is együtt jár, s a munkához kapcsolódó értékek is sok interjújt jellemeznek. Talán nem kell megismételni azt az állításunkat, hogy interjúalanyainknál ez is más szemantikus mezőben helyezkedik el. Minthogy sok interjúalany számára a munkahajszja, a lélektelen munka az elutasított értékek között szerepelt, egyértelmű, hogy nem azt a fajta munkát helyezik magasra saját értékrendjükben, ami a számukra oly fontos lelki harmónia, szabadság, autonómia korlátja (és sok esetben ellene hat a számukra általában kiemelt fontosságú családi élet kiteljesedésének is). Nem az alattvalóként végzett, kényszerű munkát, amelyet megannyi állami és magán-alkalmazó igyekszik dolgozóira kényszeríteni, hanem az egyéb alapértékeikkel összhangban lévő, szabadon választott, az önmegvalósítást, a minőség fejlesztését vagy éppen a közösséget, mások segítségét szolgáló munkát. Amitől a munka elvben az emberiség egyik legfőbb integráló tényezője. A (fenti értelemben vett) *munkaszeretet* is sokakra jellemző, egyesek pedig éppenséggel a *munka szenvedélyével* jellemzik magukat. Különböző értékműltések egész sora rendezhető e köré a kulcsérték köré: egyrészt a sikeres munkavégzés olyan alapfeltételei, mint a *szorgalom*, a *munkabírás*, a *kitartás* (illetve a kitartás alapjául is szolgáló *akaraterő*, ami persze a munkán kívül számos más célkövető magatartásnak is eszköze.²⁴ Rokont érték a „*lelkierő*”, ennek még több kapcsolódása van az élet egyéb területeihez: az akaraterő – s főleg a lelkierő – az életben adódó nehézségek elviselésének biztosítójaként ugyancsak kulcsérték az alternatív életstratégiák megvalósításában). Másrészt említésre kerül néhány olyan sajátos érték, amelyek közvetlen elemei az eredményes munkának, mint a *tervszerűség*, a *fegyelem*, a *pontosság*, a *precizitás*. Éles határvonal a munkához kapcsolódó értékek és az általános személyiségvonások között nem vonható. Hiszen a fegyelem, a pontosság vagy a tervszerűség is nagyon sokféle viszonylatában segítheti az embert, és az interjúk jelentős részében is úgy hangzanak el, hogy *általános* értékeként, az embertől erkölcsileg elvárható (mindenesetre az interjúalanyok által önmaguktól elvárt) alapvető értékeként hatnak. (Itt említhetjük meg az „*alázat*” értékét is, ami szintén nagyon sok mindennel összefüggésbe hozható, és a vallás erkölcsi magatartásnak fontos pillére, az interjúk kontextusában azonban elsősorban a *hivatás iránti alázat* eszménye jelenik meg).

HATÁROZOTTSÁG, SZIGORÚSÁG

A fegyelmezett ember sokak szemében egyúttal kemény és *határozott*, mások a *szigorúságban* is ezt a jellemvonást látják kifejeződni. A szigorúságot többnyire abban a kontextusban említik, ahogy a gyerek találkozik vele: szülei később megértett (helyeselt, és gyakran felnőtt szerepkörükben általuk is példaként követett) szigorúságáról beszélnek. A „szigorúság” ebben az összefüggésben egyértelműen *erkölcsi* szigorúság is, a korábban már említett erkölcsi értékek következetes képviselője.

²⁴ A megküzdés képessége igen sok interjúalany számára fontos. Többen – az elkényelmesedett, erejét veszített individuumokkal szemben – annak alapján választanak életformát, annak alapján választanak maguknak tevékenységeket, hogy az erőt tud-e adni; azt hangsúlyozzák, hogy ezt a megküzdő képességet kell megerősíteni, megtalálni, újratanulni. Ezzel kapcsolatban kerül előtérbe egyeseknél a paraszti tudás, a népi műveltség és kultúra értéke; a természettel való kapcsolat, a tradíciók ismerete, a kooperáció – mert ezeket (elfeledett, háttérbe szorult tudásanyagként) e megküzdő-képesség forrásainak látják.

HAGYOMÁNYOK, BEÁGYAZOTTSÁG

A fegyelem, határozottság, szigorúság értékei főleg konzervatív értékrendekhez kapcsolódnak. Konzervativizmuson itt a hagyományos értékek védelmét, a múlt által létrehozott értékek, tradíciók tiszteletét értjük. Ilyen értelemben interjúalanyaink egy része ebbe a csoportba tartozik. Nagyon sokan beszélnek a *hagyományok* fontosságáról. Néhányan közvetlenül is (legalább részben) *konzervatívnak* nevezik magukat. (Bár vannak, akiket ebben alapvetően a nosztalgia vezet, sokan éppen a jelen kihívásaihoz próbálják a hagyományokban, a megtámadottnak és megóvandónak látott értékekben megtalálni az alkalmas eszközöket).²⁵ Nem kizárólagosan e szemlélet sajátja, de gyakran hangoztatott értéke a *tisztelet*: többen tartják a tisztelet általános gyengülését (s ezzel számos értékes tapasztalat elsikkadását) komoly társadalmi problémák egyik okának. A *hazaszeretet*, a *magyarság vállalása* szintén nem azonosítható a konzervatív alapállással, a múlt, a (nemzeti) hagyományok tisztelete azonban mindenképpen fontos része ennek is. A hagyományoknak tulajdonított fontosság több további érték választásának is forrása. Egyrészt a hagyományaira építő, múltjából nagy törések nélkül kinövekedő kultúra eszménye jelenik meg a „szervesség” ideájában. Másrészt a hagyományok tisztelete előtérbe helyezi az *autenticitás* értékét is: fontossá válhat, hogy a hagyománykövetés ezekhez a hagyományokhoz minél hűbb módokon, minél kevesebb torzítással történjék. A hagyományok az interjúalanyok jelentős részénél a helyi, lokális sajátosságok felé (vagy egyáltalán: a *lokalitás* felé) való fordulásban (a helyi értékek védelmében, helyi hagyományok őrzésében, élesztésében) nyilvánul meg (vagy abban is megnyilvánul). A hagyomány – amíg van, aki továbbéleti – mindig egy közösség összekötője (a közösségbe foglalva a hagyomány hajdanvolt elindítóit és közvetítőit is, s ezért a hagyományok őrzésének is mindig van integratív funkciója is.

Az értékek egy másik, de a fentiekkel érintkező csoportjában az ember *beágyazottsága* – vagyis magának az integráltságnak az értéke – kap hangsúlyt: a beágyazottság a világnak a gyors, hektikus változások, radikális változtatások által inkább megzavart, mint erősített rendjébe. Az idesorolható értékek közül kiemelkedik a *természetbe való beágyazottság*, a természettel harmóniában lévő életvitel, amit nagyon sok interjúalany tekint alapvetően fontosnak (és sokan próbálják vagy szeretnék életüket ehhez az eszményhez igazítani). Mások azt hangsúlyozzák, hogy az embernek az „életet kell szolgálnia”, illetve az életidegen létformákkal szemben követelnek „életszerűséget”. Ezekben a megfogalmazásokban is többnyire a természetre (és az ember természetére) rákényszerített, arra ártalmasnak tekintett civilizációs fejleményekkel szemben a természetes környezettel és a saját múlttal összhangban lévő, szerves fejlődés elve jelenik meg: a természeti (és természetes) lét lényegének tekintett „élet” itt az ipari társadalom és az elidegenedett, bürokratikus gépezetek „élettelenségével” kerül ellentétpárba. Az ipari civilizáció elgépiesedésével állítatik szembe a *kézművesség* eszménye (és a *kézügyesség* ehhez kapcsolódó felértékelése) is, amelynek főbb sajátosságait ebben az összefüggésben természetessége, életszerűsége, a múlt tapasztalataiban, hagyományaiban gyökerező módszerei, eszközei képviselik. (Persze más értékek is társulnak hozzá, mint például a kreativitás korábban említett értéke).²⁶ Végül ebben az értékcsoporthoz említhetjük az *erőforrások ésszerű (takarékos) használatára* figyelmeztető álláspontokat is, mivel (az erőforrások jövőjét borúlátóan megítélő jövőképek széles körben elterjedt hatása mellett) ennek szemléleti alapja is a *természettel harmóniában élő*, annak adományait tisztelő, nem tékozló ember eszménye. (Mint az

25 A kérdéskörhöz lásd: Wittrock, Kaelble, Eisenstadt in: Niedermüller et al. (2008)

26 A kézügyesség kiemelése és/vagy a kézművesség eszményének kiemelése számos interjúban felbukkan.

egyik interjúalany kifejti: meg kell becsülni az alapértékeket. Az emberek, mert hozzászórtak, természetesnek tekintik a tiszta ivóvíz, alapélelmiszerek jelenlétét, ám ezt egyáltalán nem lehet természetesnek tekinteni, jobban meg kellene becsülni ezeket az erőforrásokat, illetve ahol emberi munka biztosítja őket, megtermelésüket is. Alázattal kell viseltetni a természet iránt.)

LÉTBIZTONSÁG, EGÉSZSÉG

Ha már szóba került az emberi lét veszélyeztetettsége, itt érdemes megemlíteni azokat az értékeket, amelyeket tekinthetünk az e veszélyek keltette aggodalmak kifejeződésének is, bár sok esetben nem ilyen válaszreakcióról, hanem egyszerűen emberi alapszükségletek fontosnak tartásáról van szó. Ilyen alapszükséglet a *létbiztonság*,²⁷ aminek értékét válaszolóink közül is többen kiemelik. Ebben önmagában nincs alternativitás, hiszen a létbiztonság a mainstream képviselői számára éppoly fontos lehet, mint a mainstreamtól legtávolabbi életformák képviselői számára. Azért érdemes mégis ezt az értéket is megemlíteni az alternatív életstratégiák követőinek értéknívánításai között, mert sokan úgy látják, az egyik probléma éppen az, hogy a mindennapi életben érvényesülő folyamatok nem biztosítják a létbiztonságot a szükséges mértékben. Hasonló alapszükséglet az *egészség*: ennek kiemelésében igen sokféle attitűd nyilvánulhat meg, ezeknek is említésre méltó mozanata az, hogy miközben az egészség mindenki számára a legtermészetesebb módon a legfontosabb értékek egyike („csak egészség legyen”), a jelenleg preferált életformákat, a többség számára biztosított életfeltételeket az interjúalanyok egy része nem tartja igazán egészségesnek, az egészséget szolgálónak, s ha alternatív életmodellt próbál követni, ennek az alternativitásához az is hozzátartozhat, hogy: egészségesebb. Az egészséggel kapcsolatos érték az „*edzettség*” is, hiszen az egészség megőrzésének egyik legfőbb pillére éppen a testet (és a lelket) ellenállóképessé tevő edzettség lehet.

BÉKE, BIZTONSÁG, STABILITÁS

Létbiztonság nincsen béke nélkül: a *béke* az egészséghez hasonló általános értéke az emberiségnek. A béke megőrzését interjúalanyaink is természetesen alapszükségletként említik. Jónéhányuknál ez az emberiség békéjére vonatkozó kívánság elválaszthatatlan szemléleti egységet képez a mindennapi béketeremtés szükségletével, azzal a belső békével, amelynek vonzereje kiválasztásukban is szerepet játszott. A béke értékéhez szorosán kapcsolódik a *nyugalomé*, a nyugodt életé és a *biztonságé* (amelynek szükséglete túlterjed a létbiztonság imént említett fogalmán, mert míg abban alapvetően a nyomortól, illetve a közvetlen életveszély különböző fajtáitól való védettség szükséglete fogalmazódik meg, a biztonságszükséglet tartalmazza a mindennapi élet lényegi zavartalanságának vagy a szellemi tájékozódás megnyugtató lehetőségeinek igényét is). Kapcsolódik mindezekhez a *kiszámíthatóság*, *stabilitás* követelménye is (ami nem a viszonyok változatlanságának igényét jelenti, csak azt, hogy a változások az egyén által átláthatóan, alkalmazkodásuk megtervezését lehetővé tevő módon menjenek végbe). Ilyen értelemben merül fel az *állandóság* fontossága is. A *rend* igénye (ami persze az egyén korábban tárgyalt belső rendjének kivetülése is, társulhat a fegyelem vagy éppen a szépség értékéhez, gyakran pedig a hagyományból vagy a természettel való harmonikus együttélésből is következik) szintén összefügg a biztonságszükséglettel is. Érdemes végül még két olyan értéket megemlíteni itt, amelyek a válaszadók

²⁷ Lásd Messing–Ságvári (2012), Füstös (2002), Hankiss (2006, 2010).

biztonság-felfogásának részét alkotják, de sok más eddig sorra vett értékhez is kapcsolódnak. A „*mértéktartás*” éppúgy része a különböző etikákban nagy hangsúlyt kapó szélsőségesesség-kerülésnek, mint az esztétikai törekvésnek, éppúgy érintkezik a fegyelem mint az (energiaforrásokkal való) takarékoság értékével, a méltóság értékével éppúgy, mint a belső rend értékével, s szerepet játszhat a társadalmi igazságosságban is. Az „*egyszerűség*” eszménye pedig éppoly szoros kapcsolatban van a természetesség ideáljával, mint az őszinteség követelményével; az emberléptékűséggel, az áttekinthetőség igényével éppúgy, mint a szelídség, tisztalelkűség értékeivel. Sokak szemében az „egyszerűség” a koncentrált és letisztult lényegét jelenti. (Gyakran éppen ezért tartják az úgynevezett „egyszerű embereket” a bölcsesség, a hatalmas felhalmozott tudások letéteményeseinek). Az „egyszerűség” számos interjúalany magatartás-eszménye, s ha ez sajátjukká vált, ez is sok esetben éppen olyan tulajdonság, amely az interjúalanyt környezete szemében kiemeli, különlegesnek láttatja a bonyolult intézményrendszerekkel átszótt, áttekinthetetlenül komplexsé vált társadalom, illetve a szerepjátások sokaságával terhelt személyközi viszonyok, agyonszofisztikált és túlbürokratizált kommunikációs formák közegeiben. (A túlbonyolított viszonyokkal, görcsös tervezgetéssel szemben kap hangsúlyt néhány válaszolónál a természetességgel, nyíltsággal, őszinteséggel érintkező *spontaneitás*-érték is).

Viszonylag sokan hívják fel a figyelmet az élettempó *lelassításának* szükségességére. Ebben a – mainstream egyre gyorsuló tendenciáival szembehelyezett – értékben is többféle attitűd találkozik. A „lassítás” célozhatja a kontemplatívabb magatartást, az élet szépségeiben való gyönyörködést, jelezhet a korábbi lassúbb ritmusú élet iránti nosztalgiát, része lehet az egészségesebb életre való törekvésnek, irányulhat egy elengedettebb, természetesebb életformára és így tovább. Interjúalanyaink is különböző összefüggésekben – de mindenképpen a „túlpörgés” ellentétéként említik ezt az értéket.

Sok további tulajdonság is megnevezésre kerül, ezek sorát még hosszan folytathatnánk, de végül is nem az volt a célunk, hogy *minden* egyes, az interjúban szereplő értéket felsoroljunk, azokat azonban mindenképpen megpróbáltuk hiánytalanul számításba venni, amelyekben szemléleti – az alternativitás szempontjából lényeges – jelentőséget látunk.

Végezetül azt is meg kell jegyeznünk, hogy természetesen számos olyan értékműveléssel is találkozhatunk, amelyek – mint ahogy e tanulmány bevezetésében már jeleztük – nem csak egybe esnek a mainstream által is képviselt értékekkel, hanem ezen értékek vonatkozásában az őket említő interjúalanyok szemlélete sem tér el a mainstreamtől. Végére is, fentebb mi is hangsúlyoztuk: az „alternatív életstratégiák” követőinek alternativitása is széles spektrumon ábrázolható: jelen vannak a mainstreammel inkább érintkező szemléletek éppúgy, mint az attól határozottabban eltérőek. Mindenki kora gyermeke lévén, a kor uralkodó értékei többé-kevésbé mindenkit megérintenek. (Például a mai társadalmat alkotó egyének jóval individualizáltabbak, mint egy nemzedékkel korábbi elődeik, s ez azokra is érvényes, akik leginkább képviselnek az individualizmus értékrendjével konfrontálódó alternatívát). Az egyoldalú, felfokozott versenyelvet, a *struggle for life* szemléletet ugyan a válaszolók többsége így vagy úgy elutasítja, (legalábbis túlzásait kritikával illeti); de a mi interjúalanyaink között is voltak olyanok, akik éppen a *versengés*, vagy az emberek közti ütközések, *konfliktusok pozitív hatásait* hangsúlyozták.

*

Összefoglalva az alternatív életstratégiák követői által legfontosabbnak tartott és a kor mainstreamjéből, a kortársak többségének életviteléből többé-kevésbé hiányolt értékeket, általánosan jellemző az autonóm, belülről vezérelt élet igénye; a belső rend; az (ezzel is összefüggő) örömképesség; a következetes erkölcsi magatartás; a minőségigény; a belső rend a legtöbb esetben náluk altruizmussal, a szeretet, a másokra való odafigyelés, a másoknak való segítség altruista készletével is együtt jár; értékrendjükben igen gyakran szerepet kap a hit valamilyen formája; a békességre, nyugalomra törekvés; gyakori a szociális érzékenység és/vagy a hagyomány, a környezet tisztelete. S minthogy a legtöbb interjúalany esetében érződik a szavak-gondolatok és az ember összhangja (a hitelesség), ezeket az interjúkat hallgatva éppen az a felemelő, hogy milyen sok olyan szuverén, belülről vezérelt ember van körülöttünk, akikből az emberiség legjobb lehetőségei sugároznak: a szolidaritás; a lelki kiegyensúlyozottság derűje; a személyiséggazdagító azonosulás (másokkal, eszmékkel); az aktivizáló lelkesedés; önmaga és mások jobba tételének, fejlesztésének, emelésének képessége.

Az uralkodó társadalmi rend, normarendszer, értékrendszer, a politikai hatalom és ezek szempontjainak olyan közvetítői, mint a média, értelemszerűen mindig integrálni – és persze a velük adekvát modellek jegyében integrálni – törekszenek a társadalom tagjait, s amíg érvényesül egy társadalmi rend, amíg domináns befolyással bírnak meghatározott politikai – irányzatok, amíg hatása van a médiának, addig ez többé-kevésbé működik is. Persze éppen a társadalmi rend ellentmondásai (hiszen nincsen olyan társadalmi rend, amelynek ne lennének ellentmondásai), a hatalmon lévő politika egyoldalúságai, a média torzításai és a társadalom mindezek által is felerősített megosztottságai rendre magukkal hoznak dezintegratív hatásokat is. Az alternatív életstratégiák által képviselt alternatív értékeknek éppen az adja a jelentőségét, hogy bennük, általuk *alternatív integrációs modellek* is megjelennek. Nem rendelkeznek ugyan a domináns társadalmi aktorok erejével, de – akárcsak azoknak – megvan a maguk erős irányító *magja* (belső vezérlése), s az ilyen (bővülésre, kisugárzásra, s ezáltal más elemek integrálására képes) mag megléte az integráló képesség legfőbb feltétele. Ha a társadalom (Castells és mások víziója szerint) a hálózatosodás irányába alakul, ennek éppen az a lényege, hogy mind több egyedi aktor válhat *hálózati csomóponttá*, s ezáltal fontos integrációs tényezővé. Ez esetben számolnunk kell azzal is, hogy a hagyományos tömegbefolyásoló centrumok, hatalmi központok, politikai szervezetek, tömegmédia integráló hatásai mellett egyre nagyobb szerepet játszhatnak a társadalom (a korábbiaknál sokkal „finomabb hangolású”) integrációjában is egyes „alternatív életstratégiák” erős kisugárzású képviselői.

HIVATKOZÁSOK

- Albert F. – Dávid B. (2012) Az interperszonális kapcsolathálózati struktúra átrendeződése Magyarországon. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 343–357.
- Albert F. – Dávid B. (2007) *Embert barátjáról*. Századvég, Budapest.
- Andor M. (1987) *Dolgozat az iskoláról*. Művelődéskutató Intézet, Budapest.
- Andor M. – Liskó I. (2000) *Iskolaválasztás és mobilitás*. Iskolakultúra, Pécs.
- Angelusz R. – Tardos R. – Terestyéni T. (szerk.) (2007) *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Gondolat, Budapest.
- Antalóczy T. – Füstös L. – Hankiss E. (szerk.) (2010) *Magyarország kulturális térképe*. Magna Produkció, Budapest.
- Bagdy E. (2004) *Családi szocializáció és személyiségzavarok*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Barcza D. (2011) Szociálisan érzékeny design. *Kultúra és Közösség*, 2011/3, 49–54.
- Bauman, Z. (2003) *The Individualized Society*. Polity Press, Cambridge.
- Beck, U. (2003) *A kockázat-társadalom (Út egy másik modernitásba)*. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég kiadó, Budapest.
- Beck, U. (2005) *Mi a globalizáció?* Belvedere, Budapest.
- Bell, D. (1976) *The Cultural Contradictions of Capitalism*. Heinemann, London.
- Beniger, J. R. (1986) *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*, Harvard University Press, Cambridge–London.
- Bodóczy I. (2012) *Kis könyv a vizuális művészeti nevelésről*. UKFA, Budapest.
- Bourdieu, P. (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemlése*. Gondolat, Budapest.
- Bourdieu, P. (2001) *Előadások a televízióról*. Osiris, Budapest.
- Böröcz, J. (2010) *The European Union and Global Social Change*. Routledge, London – New York. <http://dx.doi.org/10.1086/656256>.
- Castells, M. (2006) *Az identitás hatalma. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra II*. Gondolat – Infonia, Budapest.
- Castells, M. (2007) *Az évezred vége. Az információ kora. Gazdaság, Társadalom és Kultúra III*. Gondolat–Infonia, Budapest.
- Cosovan A. (2009) *Disco – Design kommunikáció*. Co&Co Communication, Budapest.
- Csanádi G. – Csizmadya A. – Olt G. (2012) *Átváltozóban*. ELTE –Eötvös Kiadó, Budapest.
- Csányi V. (2000) *Az emberi természet: humán etológia*. Vince, Budapest.
- Csányi V. – Miklósi Á. (szerk.) (2010) *Fékevesztett evolúció. Megszaladási jelenségek az emberi evolúcióban*. Typotex, Budapest.
- Császi L. (2003) *Tévéezőszak és morális pánik*. Új Mandátum, Budapest.
- Cseh-Szombathy L. (1990) Családi viszonyok. In Andorka R. – Kolosi T. – Vukovich Gy. (szerk.) *Társadalmi riport, 1990*. TÁRKI, Budapest, 487–500.
- Csikszentmihályi M. (2010) *Az öröm művészete. Flow a mindennapokban*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Csizmadya A. – Csurgó B. (2012) A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI–Argumentum, Budapest, 149–167.
- Debord, G. (2006) *A spektakulum társadalma*. Balassi, Budapest.
- Dupcsik Cs. (2012) Az integráció fogalma a társadalomtudományos és a laikus társadalomképekben az oktatási integráció példáján keresztül. In Kovách Imre et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 243–262.
- Dúll A. (2010) *A környezetpszichológia alapkérdései*. L'Harmattan, Budapest
- Eriksen, T. H. (2009) *A pillanat zsarnoksága (Gyors és lassú idő az információs társadalomban)*. L'Harmattan, Budapest
- Ferge Zs. (2010) *Társadalmi áramlatok és egyéni szerepek (Adalékok a rendszerstruktúra és a társadalmi struktúra átalakulási dinamikájához)*. Napvilág, Budapest.
- Fülöp M. (2007) A sokarcú versengés. In Czigler I. –Oláh A. (2007) *Találkozás a pszichológiával*. Osiris, Budapest-
- Füstös L. (2002) Az értékrendszerek változása Európában. In Füstös L. – P. Táll É. – Szekeres T. (szerk.) *Európai Társadalmi Regiszter 2002*. MTA PTI – MTA SZKI, Budapest, 191–227.
- Gazsó F. – Laki L. (2004) *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Napvilág, Budapest.

- Gábor K. – Jancsák Cs. (szerk.) (2006) *Ifjúságszociológia*. Belvedere, Szeged.
- Gerbner, G. (2000) *A média rejtett üzenete*. Osiris–MTA–ELTE, Budapest.
- Gereben F. (szerk.) (2009) *Vallásosság és kultúra*. Faludi Ferenc Akadémia, Budapest.
- Habermas, J. (2001) *A kommunikatív etika (a demokratikus vitákban kiérlelődő konszenzus és társadalmi integráció politikai-filozófiai elmélete)*. Új Mandátum, Budapest.
- Hankiss E. (2002) *Új diagnózisok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss E. (2005) *Az ezerarcú én*. Osiris, Budapest.
- Hankiss E. (2006) *Félelmek és szimbólumok*. Osiris, Budapest.
- Hankiss E. – Heltai P. (szerk.) (2010) *Te rongyos élet. Életcélok és életstratégiák a mai Magyarországon*. Médiavilág Kft, Budapest.
- Havas G. – Liskó I. (2006) *Óvodától a szakmáig*. Oktatókutató – Új Mandátum, Budapest.
- Inglehart, R. (1990) *Culture Shift in Advanced Industrial Society*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1997) *Modernization and Post-modernization*. Princeton Univ. Press, Princeton.
- Kamarás I. (1989) *Lelkierőmű Nagymaroson*. VITA, Budapest.
- Kamarás I. (2003) *Kis magyar religiográfia*. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, Pécs.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (1983) *Értékrendszereink*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2007) *Túlélési stratégiák*. Kossuth, Budapest.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2013/a) *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Typotex, Budapest.
- Kapitány Á. – Kapitány G. (2013/b) *A szellemi termelési mód*. Kossuth, Budapest.
- Kopp M. és társai (1996) Magyar lelkiállapot az átalakuló társadalomban. *Századvég*, 1996/2.
- Kopp M. – Kovács E. (szerk.) (2006) *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Semmelweis Kiadó, Budapest.
- Kovács I. és társai (szerk.) (2012/a) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI–Argumentum, Budapest.
- Kovács I. (2012/b) *A vidék az ezredfordulón*. Argumentum, Budapest.
- Ladányi J. – Csanádi G. (1983) *Szelekció az általános iskolában*. Magvető, Budapest.
- Ladányi J. – Széleányi I. (2002) *Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában*. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 72–94.
- Lasch, Ch. (1996) *Az önimádat társadalma*. Európa, Budapest.
- Lányi A. (2007) *A fenntartható társadalom*. l'Harmattan, Budapest.
- László E. (2008) *Világváltás. A változás harmonikus útja*. Nyitott Könyvműhely, Budapest.
- Messing V. – Ságvári B. (szerk.) (2012) *Közösségi viszonyulásaink: a családdal, az állammal és a gazdasággal kapcsolatos társadalmi attitűdök, értékek európai összehasonlításban*. MTA TK SZI, Budapest.
- Molnár T. (1996) *Az értelmiség alkonya*. Akadémiai, Budapest.
- Neményi M. (1999) *Csoportkép nőekkel*. Új Mandátum, Budapest.
- Neményi M. – Takács J. (2005) Változó család, változó politikák. *Szociológiai Szemle* 2005/4, 3–35.
- Niedermüller P. és társai (szerk.) (2008) *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. Nyitott-könyv l'Harmattan, Budapest.
- Noëlle-Neumann, E. (1984) *The Spiral of Silence. A Theory of Public Opinion – Our Social Skin*. Chicago, University of Chicago Press. <http://dx.doi.org/10.1177/016224398501000319>.
- Novák Á. (2011) Öko-otthonok. *Kultúra és Közösség*, 2011/3, 29–48.
- Oláh A. (2005) *Érzelmek, megküzdés és optimális élmény*. Trefort, Budapest.
- Popper P. – Ranschburg J. – Vekerdy T. (2009) *Az erőszak sodrásában*. Saxum, Budapest.
- Ranschburg J. (2012) *Félelem, harag, agresszió*. Saxum, Budapest.
- Rosta G. (2009) *A városi tanya. Szemléletváltás a válság idején*. Leviter Kft, Budapest.
- Rokeach, M. (1984) *A nézetek rendszerének szerveződése*. In Hunyady Gy. (szerk.) *Szociálpszichológia*. Gondolat, Budapest, 469–490.

- Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*. The Free Press, New York.
- Ságvári B. (2011) A Net-generáció törésvonalai. Kultúrafogyasztás és életstílus-csoportok a magyar fiatalok körében. In Bauer B. – Szabó A. (szerk.) *Arctalan nemzedék. Ifjúság 2000–2010*. Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest, 123–136.
- Ságvári B. (2012) Az átmenetek kora? – A magyar fiatalok társadalomképéről. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 63–83.
- Schulze, G. (2000) Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája. *Szociológiai Figyelő*, 2000/1,2, 135–157.
- Somlai P. (2013) *Család 2.0*. Napvilág, Budapest.
- Szalai E. (2011) *Koordinátákon kívül. Fiatal felnőttek a mai Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.
- Szalai J. (2002) A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2002/4, 34–50.
- Szentpéteri M. (2010) *Design és kultúra (befogadó design-kultúra)*. Építészfórum, Budapest.
- Széman Zs. (2012) Infokommunikáció – A tartós gondozást igénylő idősök társadalmi integrációjának új eszközei. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 412–427.
- Szirmai V. (2007) A magyar nagyvárosi térségek társadalmi jellegzetességei. *Magyar Tudomány*, 2007/6, 740–758.
- Tardos K. (2012) Befogadás és kirekesztés a munkahelyeken. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 221–243.
- Terestyéni T. (2006) *Kommunikációelmélet. A testbeszédétől az Internetig*. Typotex, Budapest.
- Tomka M. (2010) *A vallás a modern világban. A szekularizáció értelmezése a szociológiában*. Akadémiai doktori értekezés.
- Tóth O. (2012) Társadalmi integráció és család. In Kovách I. et al. (szerk.) *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA TK SZI – Argumentum, Budapest, 369–383.
- Török E. (2006) Túlléphetünk-e a bérmunka társadalmán. *Szociológiai Szemle*, 2006/2, 111–130.
- Utasi Á. (2004) *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli*. MTA PTI, Budapest.
- Utasi Á. (2008) *Éltető kapcsolatok. A kapcsolatok hatása a szubjektív minőségre*. Új Mandátum, Budapest.
- Vekerdy T. (2001) *Gyerekek, óvodák, iskolák*. Saxum, Budapest.
- Voigt V. (2006) *A vallás megnyilvánulásai. Bevezetés a vallástudományba*. Timp, Budapest.
- Wallerstein, I. (1998) *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century*. The New Press, New York.
- Weber, M. (1982) *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat, Budapest.
- Weber, M. (1987) *Gazdaság és társadalom*. KJK, Budapest.

CSIZMADIA PÉTER¹

MUNKAHELYI TANULÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.1.27

ABSZTRAKT

A modern társadalmak egyik legfontosabb integráló intézménye a munkaerőpiac. Az egyén munkaerőpiaci értékét és lehetőségeit számos tényező mellett komoly mértékben befolyásolja a rendelkezésére álló tudások, képességek és kompetenciák mennyisége és minősége. Ezek részben az iskolarendszer teljesítményétől, részben egyéb színtereken végbemenő tanulási folyamatok eredményességétől függenek. A munkahelyi kontextusban történő tanulás különösen fontos, ennek ellenére viszonylag kevés figyelmet kap, szemben a tanulás egyéb, formális intézményekhez köthető változataival. A tanulmány arra tesz kísérletet, hogy egy kvalitatív kutatás² eredményeinek bemutatásán keresztül adjon képet a munkahelyi tanulás különböző aspektusairól, különös tekintettel a tanulási környezetekre és a tanulásnak

az integrációban játszott szerepére.

Kulcsszavak: munkahelyi tanulás, integráció, feldolgozóipar, szolgáltatások

WORKPLACE LEARNING AND SOCIAL INTEGRATION

ABSTRACT

The labour market is one of the most important institutions integrating modern societies. Individuals' labour market value is strongly determined by the quantity and quality of the knowledge, skills and competences they possess. It partly depends on the performance of the education system, but also on the effectiveness of learning processes taking place in different institutional settings. Workplace learning is of utmost importance in this respect, however, it has attracted relatively little attention so far. The study is based on the results of qualitative research and aims at providing a differentiated picture about the various aspects of workplace learning with a particular focus on learning environments and the role learning plays in social integration.

Key words: workplace learning, integration, production, services

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 A kutatásra az OTKA 108836 sz. *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* c. projekt keretében került sor

MUNKAHELYI TANULÁS ÉS TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ

I. BEVEZETÉS

A posztindusztriális társadalom sajátosságainak leírásában gyakran kerül előtérbe a tudásgazdaság és -társadalom koncepciója, amelynek egyik központi alapfeltevése, hogy a tudás mint önálló termelési tényező döntő gazdaság- és társadalomszervező erővel bír. Részben ezzel az elképzeléssel vitatkozva Lundvall (2004) arra hívja fel a figyelmet, hogy az elmúlt évtizedekben bekövetkezett változásokat nem a tudás szerepének felértékelődése, hanem a tudás mennyiségében és/vagy minőségében bekövetkező változások intenzívebbé válása magyarázza. A tudás változásának felgyorsulása új alkalmazkodási stratégiákat kíván meg a társadalmi szereplőktől, amiben a tanulás és a tanulási képességek játszanak központi szerepet. Ugyanez a gondolat fogalmazódik meg az élethosszig tartó tanulás (*life-long learning – LLL*) koncepciójában is. Ez utóbbit egészíti újabban a *life-wide learning (LWL)*, azaz az élet teljes körére kiterjedő tanulás fogalma, amely nem a tanulás időbeli dimenziójára helyezi a hangsúlyt, hanem arra mutat rá, hogy tanulás a legkülönbözőbb kontextusokban és helyzetekben (család, szabadidő, munka, stb.) történhet (Jackson 2011). A jelen tanulmány szempontjából egy területet emelünk ki, ez pedig a munka közben történő tanulás. Azért emeljük ki a munkahelyi tanulás problémáját, mert a munkaerő-kínálat minőségét annak ismeretei, tudásai és kompetenciái határozzák meg, amit hagyományosan az oktatás, elsősorban a szakképzés és felsőoktatás formális intézményeinek teljesítményével hoznak összefüggésbe. Viszonylag kevés figyelem jut ugyanakkor a munkahelyi környezetben zajló tanulási folyamatokra és gyakorlatokra, holott éppen a kompetenciák fejlesztése, a szakma sikeres gyakorlásához szükséges jártasság megszerzése csak gyakorlati szituációkban, zömében tehát munkahelyi feladatokon keresztül valósul meg. A tanulási lehetőségeket számos tényező befolyásolja: az egyén által már megszerzett kompetenciák, a munkafeladatok jellege és komplexitása, a munkavállalók munkafolyamatban élvezett autonómiája, a vezetői vagy egyéb kontroll mértéke, a kooperatív munkavégzési gyakorlatok lehetősége, a vállalatok képzési politikája és gyakorlata, vagy olyan, az emberi erőforrások menedzselésével kapcsolatos tényezők, mint például az ösztönzés. A továbbiakban a munkahelyi tanulás elméleti megközelítéseit tekintjük át, majd egy kvalitatív kutatás eredményein keresztül igyekszünk bemutatni a munkahelyi tanulás néhány aspektusát.

II. A MUNKAHELYI TANULÁS ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI

Örtenblad (2004) a munkahelyi tanulás jelenségét (*workplace learning, learning at work*). a munkavégzés közben zajló, egyéni szintű informális tudásszerzéssel azonosítja, ennél azonban tágabb jelenségről van szó. A munkahelyi tanulás alatt többnyire olyan egyéni szintű tanulási folyamatot értenek, amely nem tantermi keretek között, hanem döntően a munkahelyen zajlik (Ashton 2004, Lee és társai 2004, Fenwick 2008). Szorosan összekapcsolódik a *kompetencia* fogalmával, azaz az egyének azon képességével, hogy tudásukat és tapasztalataikat konkrét, munkafeladatokhoz kapcsolódó kontextusban alkalmazni tudják (Nielsen 2006). A munkahelyi tanulás gyakorlati szituációkhoz, a munkafeladatok elvégzéséhez, illetve a munkafeladatok változásához köthető (Bauer–Gruber 2007), ami a munkavégzéshez kapcsolódó, már megszerzett tudások, tapasztalatok és szakmai kompetenciák módosítását, bővítését igényli.

A munkahelyi tanulás a tanulás elméleti irányzatainak két alapvető paradigmájához kapcsolódik. A tanulás „sztenderd” (Hager 2004) vagy „elsajátításon alapuló” (*learning as acquisition*) (Sfard 1998) koncepciója a behaviorista és a kognitív megközelítésekhez köthető. A sztenderd vagy hagyományos modell mögött az a többnyire implicit előfeltevés húzódik meg, hogy a tudás objektív módon, a hordozójától függetlenül létezik, amely képest azt „elsajátítani, belsővé tenni, birtokolni és átadni” (Sfard 1998:5). A tanulási folyamat során a tanuló szubjektum olyan tudásokat, ismereteket, koncepciókat, információkat, tényeket, ötleteket, értelmezési módokat, stb. sajátít el, amelyekkel korábban nem rendelkezett. A hagyományos modellben a hangsúly az egyéni szintű tanuláson, a tanulás racionális, kognitív aspektusán van. A sztenderd paradigmában az absztrakt, kontextustól független, ezért elvben bárhol alkalmazható és problémamentesen megszerezhető tudásnak van központi szerepe, ezen belül a kognitív irányzat a tanulás reflexív jellegű, intellektuális elemeit hangsúlyozza, egyúttal másodlagos szerepet tulajdonítva a nem verbális, kontextushoz kötött, implicit tanulási módoknak.

A hagyományos modell mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap a tanulás egy másik megközelítése, amelyet „részvételi paradigmának” (*learning as participation*) neveznek (Sfard 1988. Lee et al 2004, Fuller et al 2003). A tanulás részvételen alapuló modellje a tanulás szocio-konstruktivista elméleteihez kapcsolódik, amely a tanulást szociális interakciókban, úgynevezett gyakorlati közösségekbe (*communities of practice*) való bekapcsolódás révén megvalósuló folyamatként írja le (Lave–Wenger 1990, Duguid–Brown 1991, Lave 1991). Ebben a megközelítésben a tanulás organikus, a társas emberi tevékenységek közben, természetes módon alakuló folyamat, amely adott kontextushoz, konkrét *gyakorlati* szituációkhoz és tapasztalatokhoz kötődik és a résztvevők együttműködésére épül (Fuller et al 2003). A tanulás tehát tulajdonképpen annak a folyamata, hogy az egyén miként válik teljes jogú és aktív tagjává egy szakmai vagy más alapon szerveződő közösségnek. Ez nem csak adott feladatokhoz kapcsolódó képességek és tudások megszerzését jelenti, hanem annak a megtanulását is, hogy milyen módon válhat valaki a közösség legitim tagjává. Ez is tanulás révén megy végbe, a tanulás itt azonban nem kognitív tevékenység, hanem az a szocializációs folyamat, amely során a közösség új tagjai annak teljes jogú tagjává válnak, a kezdeti perifériális helyzetből a centrumba kerülve (Tynjälä 2007).

Az elsajátítási modellben tehát a tanulás során a tanuló elsajátítja és a folyamat végén birtokolja a korábban tőle függetlenül létező tudást, ezzel szemben a részvételi modellben a részvételi folyamat *maga* a tanulás. A két paradigma alapvető különbségeit szemlélteti az alábbi táblázat.

1. táblázat. A tanulás két alapmodellje

A tanulás mint elsajátítási folyamat		A tanulás mint részvételi folyamat
Személyes fejlődés	<i>A tanulás célja</i>	Közösség-építés
Valaminek az elsajátítása	<i>A tanulási folyamat</i>	Résztevővé válás egy közösségben
Befogadó	<i>A tanuló személye</i>	Periférikus résztvevő, tanonc
Tanító, facilitátor, közvetítő	<i>Az ismereteket átadó személye</i>	Szakértő résztvevő, csoporttag
Tulajdon/birtokolható javak	<i>A tudás jellege</i>	Gyakorlat/diskurzus/tevékenység
A tudás birtoklása	<i>A tanulási folyamat eredménye</i>	Részvétel, valahová tartozás, kommunikáció

Forrás: Sfard 1998:7

Engeström (2004) hívja fel a figyelmet mindkét paradigmával kapcsolatban, hogy a tanulási folyamat révén megszerzendő ismeretek, tudások gyakran instabilak, nem előre meghatározottak, ezért éppen a tanulás révén jönnek létre. A tanulás egy harmadik paradigmájának bevezetésére tesz javaslatot. Ez a tanulást mint olyan folyamatot írja le, amely a tanulók, a tanulási folyamat és a környezet folyamatos kölcsönhatása révén konstruál új tudásokat („tanulás mint konstrukció” – *learning as construction*). Különösen az innováció szempontjából van jelentősége az ilyen jellegű tanulásnak, amikor bizonytalan a környezet, és a szereplők nem rendelkeznek előzetes tudással az innovációs folyamat várható végtermékéről. Ez a modell egyúttal meg is haladja a tanulási kimeneteket hangsúlyozó elsajátítási és a tanulást kizárólag a szocializáció folyamatával azonosnak tekintő részvételi modelleket, a tanulásban érintett szereplők és környezetük közötti dinamika megragadása révén.

A munkahelyi tanulás modelljei mellett további alapkérdés a formális és informális tanulás viszonya. Formális tanulás alatt a szervezett keretek között, előre meghatározott tananyag alapján, a sikeresség kritériumainak külső meghatározása mellett, képzett tanár közreműködésével zajló és a megszerzett tudás formális elismerésével záruló folyamatot szokás érteni (Tynjälä 2007). A formális tanulás a részvételi modellhez kapcsolódik. Az informális tanulás ezzel szemben gyakorlati tevékenységekhez, munkafeladatokkal kapcsolatos tapasztalatokhoz, napi rutinokhoz kötődik, nem feltétlenül tervezett és/vagy tudatos, a résztvevők együttműködésére építő folyamat, amelyhez nem társul a megszerzett tudás formális bizonyítványokban való elismerése (Fuller at al 2004). Eraut (2000) arra hívja fel a figyelmet, hogy az informális tanulást is érdemes differenciáltan kezelni az alapján, hogy milyen mértékben jelennek meg a tanulóval kapcsolatos intenciók. Az informális keretek között, munkahelyi környezetben zajló tanulás is lehet tanulási céllal létrehozott folyamat. Ezzel szemben implicit tanulásnak hívja azt a folyamatot, amikor az új tudások vagy készségek teljesen tudattalanul sajátítódnak el, azaz a tanulás egyéb emberi tevékenységek nem szándékolt következményeként megy végbe, anélkül, hogy a folyamatban részt vevők arról tudnának vagy tanulásként tartanák nyilván. Ez a fajta tanulási mód a hallgatólagos tudások korábban már bemutatott internalizációjával állítható párhuzamba.

A munkahelyi tanulás problematikája nem ismeretlen a magyar társadalomtudományi szakirodalomban. Az államszocialista tervgazdaság munkaszervezeti és munkaerő-piaci viszonyait tárgyaló elemzések közül több is foglalkozott a tanulás problémakörével. Héthy Lajos és Makó Csaba a győri Rába vagonygyártó üzemében végzett vizsgálata arra mutatott rá, hogy a munkások egy csoportja a technológiai és üzemszervezési hiányosságok következtében hogyan tesz szert olyan tudásmonopóliumra, amely révén hatékonyan tud ellenállni az üzemszervezés teljesítménynövelést célzó nyomásának (Héthy–Makó 1970). A szerzők szemléletesen mutatják

be a kollektív érdekérvényesítéshez szükséges társadalmi tanulási folyamatot. Kemény István a hatvanas-hetvenes évek magyar ipari viszonyainak empirikus vizsgálata alapján mutatta be az anyagellátási problémákkal és a gyenge üzemszervezéssel küszködő vállalati környezetben a korlátozottan meginduló technológiai fejlődés kettős hatását, amely egyfelől eredményezi a munkaerő képzettségi szintjének emelkedését és az intellektuális elemek súlyának növekedését a szaktudásban, másfelől azonban megteremti a személyes és intuitív tudások és az ezekhez kapcsolódó informális tudásátadási folyamatok intézményesülését (Kemény 1990). Kertesi Gábor és Sziráczki György a hetvenes évekre jelentkező munkaerőhiány munkásmagatartásokra gyakorolt hatásainak elemzésében részletesen bemutatták a különböző munkavállalói csoportok körében differenciáltan jelentkező érdekérvényesítési stratégiákat és az azokra adott vállalati válaszokat. (Kertesi–Szirácki 1989) A képzetlen munkaerő korlátlan bevonására alapozott extenzív gazdaságfejlesztés tartalékainak kimerülése következtében fellépő munkaerőhiány kettős munkaerőpiaci struktúra létrejöttét eredményezte. A szocialista vállalatvezetés egyrészt törekedett a jól képzett, elit munkaerő megtartására, ezért a vezetés számára kiemelten fontos kulcspozíciókban (azaz nagy szaktudást és szakmai jártasságot igénylő munkakörökben) dolgozók esetében belső munkaerőpiacok jöttek létre, hierarchikusan szerveződő munkakörökkel és zárt besorolási és előrelépési rendszerrel. Ezeken a részpiacokon a formális szaktudás mellett a vállalatspecifikus tudások is döntő szerephez jutottak és a vállalatvezetés sok esetben formális, ám csak a vállalaton belül érvényesíthető elismertséggel záruló képzések elvégzéséhez kötötte az előrelépési lehetőségeket. Ezzel párhuzamos létrejött egy, a munkaerő vállaltok közötti mobilitásán alapuló foglalkozási munkaerőpiac, amelyen a munkások két nagyobb csoportja volt jelen. Az elsőbe azok tartoztak, akik nem töltöttek be kulcspozíciót a vállalatoknál, munkájukban nem volt szükség vállalat-specifikus tudásokra, de általános szakmai ismeretekre vagy tapasztalatokra igen. A második csoportot azok alkották, akiknek sem formális, sem tapasztalati tudása nem játszott döntő szerepet a munkafolyamatban („marginális munkaerő”). Az egyes részpiacok között nem volt horizontális mobilitás, és vertikális mobilitási csatornák is elsősorban az elit munkások számára létrehozott belső munkaerőpiacokon jöttek létre, akik számára a vállalatvezetés többnyire a vállalaton belül megszerezhető többlet-jövedelem elérésének lehetőségét is biztosította. A foglalkozási részpiacokhoz kötődő munkások egy része a második gazdaságban vállalt túlmunkával tudta növelni, illetve stabilizálni a jövedelmét, míg egy másik stratégia a munkahelyek közötti fluktuáció révén elért keresetnövekedés volt. A fluktuáció egyúttal tanulási folyamat is volt, amely lehetőséget biztosított az új és új munkafeladatok megismerése révén a tapasztalati tanulásra és a szükséges jártasságok megszerzésére.

Ide kívánczik még azoknak az alkalmazkodási, illetve tanulási stratégiáknak a megemlézése is, amelyekre Márkus István az általa utóparasztoknak nevezett, (szegény) paraszti gyökerű, ám ipari és mezőgazdasági nagyüzemekben munkát vállalók bemutatása kapcsán hívta fel a figyelmet (Márkus 1991). Az utóparasztok igen gyorsan voltak képesek alkalmazkodni a megváltozott és gyakran változó külső körülményekhez, nagyfokú tanulási képességről téve tanúbizonyságot. Ebben az alkalmazkodásban, az új szerepek és jártasságok megtanulásában történelmileg kialakult és megszilárdult központi törekvésük a tartós létbiztonság megteremtése volt, ami nagyon erős hajtóereje az előrelépésnek, ám egyidejűleg gátat is szab az aspirációknak.

A rendszerváltozás előtt készült elemzései értelemszerűen a bürokratikus koordinált államszocialista tervgazdaság viszonyai között szerzett tapasztalatokra épültek. Kérdés, hogy az átalakulás hogyan érintette a

munkahelyi tanulás lehetőségeit? Egyfelől a munkahelyi tanulás korábbi terei megszűntek vagy kisebb részben átalakultak, másfelől a poszt szocialista átalakulás időben egybeesett más, generikus változásokkal (globalizáció, az infokommunikációs technológiák robbanásszerű fejlődése, stb.), amelyek hatása bizonyosan érvényesült a munkahelyi tanulás kapcsán is.

A fenti kérdések tükrében érdemes rámutatni, hogy az elmúlt évtized társadalomtudományi kutatásai elsősorban a tanulás formális/informális dimenziójával foglalkoznak. Tót Éva életút-interjúkra alapozott kutatásában azt mutatja be, hogy az államszocializmus bukását követő átalakulás során a szaktudások tartalma radikális változásokon ment keresztül. A változások egyúttal az ismeretek megszerzésének módját is érintették (Tót 2008). Szabó Katalin arra hívja fel a figyelmet, hogy a közgazdaságtan szinte egyáltalán nem szentel figyelmet a (munkahelyi) tanulás problémájának, miközben a folyamatos technológiai, elsősorban információtechnológiai változások a munkavégzéssel szembeni követelményeket is átalakítják, és a korábban a munkavégzés természetes velejárójaként felfogott tanulás központi szerepet kap az alkalmazkodásban (Szabó 2008). Sík Endre a szocialista állami nagyvállalatok belső munkaerőpiacainak informális hierarchiájára jellemző tanulási folyamatokkal állítja párhuzamba az informális gazdaságban működő sajátos tudások megszerzésére kialakult mechanizmusokat (Sík 2008). A tanulmány a féllegális/illegális gazdasági tevékenységeket sikeres végzők csoportos szerveződéseinek logikáját mutatja be. A Sík által bemutatott informális tanulási mechanizmusok ugyanakkor nem közvetlenül szakmai/technikai vagy a munkavégzés módjára vonatkozó kompetenciákhoz, hanem a csoport sikeres működéséhez és fenntartásához kapcsolódnak (pl. a külföldön lomizók esetében a hazai értékesítőkkal való személyes kapcsolatok ápolása).

A munkahelyi tanulókkal kapcsolatos vezetéstudományi kutatások fókuszja elsődlegesen a tudásmenedzsment, ezen belül is kivételes szerepet kap az infokommunikációs technológiák és a tanulás kapcsolata (Ferincz–Hortoványi 2014) és a tanulást támogató szervezeti infrastruktúra egyéb aspektusai (Hortoványi–Szabó 2006, Dobák–Ferincz–Hortoványi 2014). A vezetéstudományi megközelítésekben közös, hogy a szervezeti tanulókkal kapcsolatos elméleti megközelítések alapján azt igyekeznek feltárni, hogy milyen tényezők járulnak hozzá az eredményesnek tekintett tanulási folyamatok hatékonyságához.

Érdeemes hangsúlyozni, hogy a fenti kutatások ellenére is viszonylag kevés ismerettel rendelkezünk a munkahelyi tanulás olyan aspektusairól, mint a tanulási környezet szerepe vagy a munkahelyi tanulásnak a társadalmi integrációban betöltött szerepe. Ez utóbbi kérdés azért is érdemel kiemelt figyelmet, mert a társadalmi integráció szempontjából különösen fontos, hogy egy adott ország intézményei milyen mértékben képesek megvédeni az egyént a kiszámíthatatlan munkaerőpiaci kockázatoktól, illetve milyen mértékben ösztönzik az aktív munkaerőpiaci részvételt. Főként az utóbbi szemponthoz kapcsolódóan érdemes vizsgálni a vállalatokon belül zajló tanulási folyamatok foglalkozás-generáló, illetve -stabilizáló hatását. Továbbra is kérdéses, hogy a munkahelyi tanulás jelenlegi magyarországi praxisai milyen módon kapcsolódnak a hazai gazdaság és társadalom intézményi örökségéhez és milyen módon járulnak hozzá a poszt szocialista kapitalizmus magyar modelljének létrejöttéhez?

Ennek fényében a jelen kutatás munkavállalókkal készült interjúk alapján olyan kérdésekkel foglalkozik, mint:

- A tanulás tárgya: mit tanulnak a szereplők a munkahelyi tanulás során?
- A tanulás módja és a tanulási környezet: milyen módon és milyen szervezeti keretek között jutnak a tudás birtokába?
- Tanulás és integráció: milyen következményei vannak a tanulási folyamatokban való részvételnek a társadalmi integrációra?

III. MUNKAHELYI TANULÁS A MAGYAR VÁLLALATOKNÁL: EGY KVALITATÍV KUTATÁS EREDMÉNYEI

A következőkben egy empirikus adatfelvétel eredményeinek elemzésével mutatjuk be azt, hogy a munkahelyi tanulás különböző aspektusai milyen módon függenek össze a magyar társadalom integrációs viszonyaival. Ahogy arra korábban már utaltunk, mind az integráció, mind pedig a tanulás *folymat*, amelynek jellegzetességeit számos társadalmi mechanizmus szabályozza. A folyamatok és a társadalmi mechanizmusok vizsgálatára elsősorban a kvalitatív módszerek alkalmazása tűnik adekvát eszköznek, mivel lehetőséget biztosít arra, hogy konkrét példákon keresztül váljon lehetővé az intenciók és a cselekvési motivációk sokféleségének megértése a maguk komplexitásában. A kvalitatív módszerek ugyanakkor arra is lehetőséget teremtenek, hogy a társadalmi gyakorlatok olyan rétegeit is megismerjük, amelyekről kevés rendszerezett tudással rendelkezünk. A cél nem elsősorban oksági magyarázatok argumentálása, hanem sokkal inkább a „hogyan” típusú kérdések megválaszolása, ennek következtében az elsődleges szervező logika nem a statisztikai értelemben vett reprezentativitás. Dahlmann és Huws az esettanulmányok három típusát különbözteti meg. Az általuk felállított tipológia nem csak az esettanulmányok, hanem általában véve a kvalitatív kutatások klasszifikációjára is alkalmas. A leíró célú kutatások a megfigyelt események leírását tartalmazzák. A feltáró kutatások egy korábban kevésbé ismert jelenség vagy jelenségek megismerésére töreksenek és alkalmasak előre meghatározott szempontok alapján következtetések levonására is. A magyarázó kutatások oksági összefüggések megvilágítására töreksenek, amelyek azonban – a kvalitatív módszerek érvényességi logikájából következően – többnyire csak a megfigyelés keretein belül érvényesek (Dahlmann–Huws 2007). Ez a klasszifikáció elsősorban a kutatóknak nyújt segítséget saját kutatási kérdéseik tisztázásában és az adekvát módszerek kiválasztásában, ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy a tényleges kutatási gyakorlatban az egyes típusok korántsem különülnek el ilyen tisztán. Az alábbi tanulmányban keverednek a leíró és a feltáró elemek. A két szempont együttes alkalmazásával a cél nem az olvasó elbizonytalanítása, hanem a korábban említett kettős szempontrendszer egyidejű érvényesítése. A téma kapcsán felmerülő, korábban nem vagy nem kellő részletességgel vizsgált szociológiai problémák feltárása ugyanis nem nélkülözheti az azokhoz vezető tapasztalatok leírását.

Természetesen a kvalitatív módszereknek is megvannak a maguk korlátai. Ahogy említettük, céljuk nem a reprezentativitás, tehát nem alkalmasak arra, hogy a vizsgált populáció egészére statisztikai értelemben igazolható következtetéseket vonjunk le. Az eredmények interpretálásakor tehát figyelemmel kell lennünk arra, hogy következtetéseink nem a reprezentativitás, hanem a leírás, a feltárás és megértés korábban bemutatott logikáját követik.

Az itt bemutatott kvalitatív kutatás eredményei némileg eltérnek a munka világában végbemenő folyamatokkal kapcsolatos kvalitatív kutatások gyakorlatáról. Ezek többsége ugyanis nem egyéni életutak reprezentáci-

ójára, hanem egy szervezetre mint elemzési egységre fókuszál. Ebben a tanulmányban azonban egyéni interjúkat dolgozunk fel. A kis minta miatt igyekeztünk a mintavétel során arra törekedni, hogy a megkérdezettek köre minél heterogénebb legyen, azaz a munka világának különböző szegmenseit képviseljék. Interjúalanyainkat egy hagyományos és egy fiatal ágazatból válogattuk ki. Az előbbi esetben arra is törekedtünk, hogy magasan kvalifikált, gazdag szakmai tapasztalattal rendelkező munkásokat szólítsunk meg. A további interjúalanyokat az üzleti szolgáltatási területről választottuk, amely olyan, tudásintenzív iparág, ahol az átlagéletkor viszonylag alacsony, és a munkaerő jól képzett. Az egyéni fókusz természetesen nem jelenti azt, hogy ne vizsgálnáink a szervezeti kontextust is, hiszen korábban bemutattuk, hogy a munkahelyi tanulási folyamatok nem választhatók el azoktól a munkaszervezeti keretektől, amelyek között végbemennek. Ennek megfelelően igyekeztünk úgy összeállítani a mintát, hogy különböző vállalati méretkategóriákban és szegmensekben dolgozók is helyet kapjanak benne. Az egyéni életutak és élethelyzetek sokféleségére is tekintettel voltunk, hiszen a tanulóval kapcsolatos attitűdök és motivációk összefüggésben lehetnek az egyéni karrierutakkal és az ezekkel kapcsolatos aspirációkkal. Az alábbiakban röviden bemutatjuk a megkérdezett interjúalanyokat, felidézve a kiválasztás szempontjait is.

2. táblázat. Az interjúalanyok bemutatása

Életkor	Nem	Ágazat/Vállalat	Foglalkozás/Szakmai életút
69	Férfi	Fémfeldolgozás/ Magyar állami nagyvállalat, majd KKV	Fémforgácsoló (marós)/ A szakmai életét egy nagy állami cégnél kezdte, majd a rendszerváltással az egyik privatizált utódcégben folytatta. Jelenleg nyugdíjas.
64	Férfi	Gépgyártás/ Multinacionális vállalat	Karbantartó/ Érettségit követően szerzett szakmunkás-bizonyítványt, majd különböző cégeknél dolgozott. Az elmúlt 25 évben gépek üzemeltetési karbantartásával foglalkozott, többnyire multinacionális cégeknél.
32	Nő	Üzleti szolgáltatás/ Multi (HR)	Csoportvezető/ HR területen dolgozott különböző munkahelyeken, mielőtt a szolgáltató központba került volna.
37	Nő	Üzleti szolgáltatás/ Multi (HR)	Részlegvezető/ Külkereskedelmi végzettséggel az idegenforgalomban dolgozott, majd átmeneti szakmai visszalépést követően viszonylag gyors karriert futott be egy nemzetközi háttérű üzleti szolgáltató központban.
40	Férfi	Üzleti szolgáltatás/ Multi (pénzügy)	Kiválósági központ vezető/ Pénzügyi területen szerzett diplomát, majd feldolgozóipari cégeknél dolgozott pénzügyi pozíciókban. Utána váltott a szolgáltató központokra, ahol kezdettől fogva közép, majd felső vezetői pozíciókat töltött be.
29	Nő	Üzleti szolgáltatás/ Multi (pénzügy)	Csoportvezető/ Pénzügy szakos diplomája van, a végzést követően viszonylag hamar a szolgáltató központban helyezkedett el.
29	Férfi	Üzleti szolgáltatás/ Multi (pénzügy)	Üzleti folyamatokat támogató menedzser/ Pénzügyi diplomával értékesítő területen dolgozott, majd egy multinacionális üzleti szolgáltató központban helyezkedett el.

A következőkben a korábban felvázolt tematika alapján mutatjuk be a kutatás legfontosabb eredményeit.

III.1 A tanulás tárgya

A munkahelyi tanulás egyik legfontosabb aspektusa, hogy a benne részt vevők milyen ismereteket, készségeket, kompetenciákat sajátíthatnak el, ami természetesen erősen függ a már meglévő tudásaiktól, jártasságaiktól. Ennek ellenére viszonylag kevés szisztematikus elemzés foglalkozik azzal, hogy voltaképpen mire irányulnak az intencionális vagy szándékolatlan tanulóssal összefüggésbe hozható munkahelyi környezetben zajló cselekvések. A következőkben ezért azt tekintjük át a mintába került alanyokkal folytatott interjúk alapján, hogy az adott szervezeti keretek között mi volt a tanulás tárgya. Ebben a tekintetben jelentős különbségeket tapasztaltunk az egyes vizsgált szektorok között. Viszonylag triviális, ám kellően nem elemzett az a tény, amelyet eredményeink is megerősítenek, hogy a szervezetek tevékenysége, illetve az interjúalanyok által végzett munka jellege döntően befolyásolja a tanulás tárgyát is, amelyet itt most csak a szisztematikus áttekintés miatt választunk szét az egyébként logikailag és a gyakorlatban is vele szorosan összefüggő tanulási módoktól. A tanulás tárgya szerint érdemes különbséget tenni a tanuló szubjektum által elsajátított, vagy a részvétel révén belsővé vált tényezők között azok jellegének tekintetében. Ebből a szempontból az alábbi tényezőket vizsgáltuk:

Tudások, ismeretek: a munkavégzéshez kapcsolódó tények, elméleti és gyakorlati ismeretek összessége.

Készségek: egy adott feladat végrehajtásának képessége.

Kompetenciák: annak a képessége, hogy a tudást egy adott kontextusban adekvát módon alkalmazzák.

Szabályok, rutinok: a munkavégzéshez kapcsolódó szakmai és/vagy szociális szabályszerűségek átlátásának, felismerésének képessége.

Az interjúk tapasztalatai alapján a tevékenység jellege, az ágazat, a munkaszervezet és az egyéni jellemzők (tapasztalatok, érdeklődés, motiváció) nagy mértékben befolyásolják, hogy a fenti elemek milyen kombinációja érvényesül a tanulási folyamatokban. Ennek megfelelően külön mutatjuk be az egyes ágazatokat, azonban végül egy átfogóbb összehasonlításra is kísérletet teszünk.

A fémforgácsoló (fémfeldolgozás)

Az interjúalany gazdag szakmai életutat képvisel. Pályáját az 1960-as évek elején kezdte egy vidéki – akkor még – kisüzemben, amely azonban a későbbiekben a KGST-n belüli buszgyártás kiemelkedő központja lett. Pályáját a rendszerváltást követően egy ideig az üzemben, majd a privatizáció után egy a vezető fémmegmunkálóból alakult kft-ben folytatta, illetve fejezte be. Szakmaválasztását két tényező befolyásolta: az egyik a családi kényszer, amelyben egyértelműen kifejezésre jutott, hogy a fiúgyermeknek minél hamarabb jövedelemszerző tevékenységet kell folytatniuk. A család a szakmaválasztásba nem szólt bele, arra elsősorban egy közeli rokon pozitív példája motiválta az interjúalanyunkat.

„Az általános iskola elvégzése után egyértelmű volt, hogy szakmunkástanulónak menjek. Nem azért, mert rossz tanuló lettem volna, hanem olyan megfontolásból, hogy minél előbb pénzt keressek. Az 50-es évek végén nagyon nagy szegénység volt, nem nagyon volt más választásunk. A bátyám akkor már marós volt, és láttam, hogy elég jól keres.” (Marós, 69 éves)

A szakmával kapcsolatos gyakorlati ismeretek tanulását viszonylag hamar elkezdte. A kor szakképzési rendszerében a hangsúly a gyakorlati képzésen volt, amit egy meghatározott rendszerben szerveztek meg. Az iskolai keretek között oktatott elméleti tárgyak száma és aránya fokozatosan csökkent a tanulásban való előrehaladással párhuzamosan, miközben az üzemi keretek között végzett tényleges termelő tevékenység aránya fokozatosan nőtt. A gyakorlati képzésben szinte a kezdetektől önállóan, saját felelősséggel dolgozhatott, ami nagyban hozzásegítette a szakmai alapok elsajátításához.

„A marós a fémforgácsoló szakmák csúcsa. Az Általános Mechanikai Gépgyárba kerültem inasnak. A TMK-ba kerültem, ahol volt két marógép, és én kerültem az egyikre. Felettünk volt a segéd, akkor így hívták azt, akinek volt tanítványa. Ott lestük el a szakmai fogásokat, közvetlenül a gép mellett. Elsőben talán három nap iskola volt és három nap gyakorlati – akkor még nem volt szabad szombat. Aztán másodikra ez leszűkült kettőre, és a végén egy napra. Másodikban gyakorlatilag már önállóan tudtunk dolgozni olyan munkákon, ami visszatérő munka volt. Például a második évemet a forgácsolóban töltöttem és szériamunkák voltak, például Kubába csináltak sajtuszárítót, de csináltunk katonai járműveket is. Persze felügyelet mellett, a segéd mondta az utasítást, mi csináltuk. Ez nagyon hasznos volt, mert a gyakorlatot nagyon meg lehetett tanulni, meg hozzáértők voltak. Aztán volt egy olyan hullám, hogy általános képzést indítottak, volt, hogy jött valaki érettségivel és nyolc szakmája volt, gyalus, ívhegesztő, meg ilyesmi. Csak éppen egyiket se tudta, hanem akkor tanulta meg azt, amiben elhelyezkedett. Volt persze egy rálátása mindegyikre, de nem igazán volt mély tudása.” (Marós, 69 éves)

A támogató közegben korán megtapasztalt autonómia és felelősségvállalás a szakma szeretetét eredményezte. A gyakorlati képzést elméleti oktatás is kiegészítette. Az elméleti tudás a gyakorlat révén került kontextusba, ami – mint azt a későbbiekben látni fogjuk – fontos elem lett a technológia-váltáshoz való alkalmazkodásban. Elsősorban a matematikai ismeretek voltak szükségesek a sikeres szakmai tevékenységhez.

„Az osztófej egy csodálatos műszer, azon minden osztást, ami a 360 fokba belefért, meg lehetett csinálni. Ugye K/Z az osztás, a K az osztófejáttétel, a Z a marandó fogszám. Ha nem volt olyan lyukkörünk, mondjuk általában törzsszámok voltak, mondjuk 40/13, azoknak nincs közös osztója, akkor azt hogyan oldod meg? Aki végeztek, a gépipariban, de nem marósok voltak, azok ezt nem értik. Volt olyan, aki ment vizsgázni és megkért, hogy mondjam el neki, de ahogy elkezdtem, már mondta is, hogy hagyjam abba, mert úgysem érti. A matematika itt nagy előnye, például a spirálmárás, ha egy nagy emelkedésű hornyot kell marni, akkor ott is ki kellett számolni képlet alapján, hogy lehet megcsinálni. Nagyon kellett tudni a szögfüggvényeket is, mert egy héten legalább kétszer találkoztunk olyan problémával, ahol kellettek a szögfüggvények. Akkor még táblázatból néztük és papíron számoltunk. Ezt meg is tanították, de igazán harmadikban éreztem rá a dologra, akkor értettem meg, hogy ebből fogok megélni.” (Marós, 68 éves)

Az elméleti tudások és gyakorlati tapasztalatok kombinációja eredményeképpen, amit az autonóm munkavégést ösztönző munkaszervezet is támogatott, az interjúalany nagyfokú jártasságra tett szert a fémforgácsolás különböző területein, különösen a szerszámkészítésben, ami a szakma egyik legösszetettebb és legmagasabb presztízsű tevékenysége. A nyolcvanas évek végén radikális változás következett be a technológiában, ugyanis megjelentek a számítógép-vezérelt CNC-marógépek. Ezek működési módja, teljesítménye és kezelése gyökeresen eltért a megszokott, manuális vezérlésű gépektől.

Az új technológiára való átállást interjúalanyunk komoly szakmai kihívásnak tekintette. Részben a vállalati támogatásnak és elvárásoknak köszönhetően, részben saját érdeklődésétől vezetve igyekezett elsajátítani a CNC-programozás alapjait. A tanulás – bár nem nélkülözte a szakirodalom tanulmányozását – alapvetően tapasztalati úton történt. Egy kolléga útmutatását követően a saját maga próbálta ki a gép működését és logikai úton kikövetkeztetni a programnyelv szintaxisát és működését. A korábbi, manuális gépeken szerzett tapasztalatok integrálása azonban korántsem volt magától értetődő. Ehhez szükség volt egy olyan absztrakciós szintre, amely lehetővé tette, hogy a konkrét tapasztalatokat elvont elvekként (még ha explicit módon meg nem is fogalmazva) transzformálja egy olyan munkakörnyezetbe, ahol az anyaggal való fizikai kapcsolat radikálisan lecsökken, és a gép vezérlése nem a beidegződött mozdulatok révén, hanem gépi kódokon keresztül történik.

„86-ban hoztak egy nagy megmunkáló központot, ami még akkor VILATI vezérlésű volt. Két embert, aki erre rákerült, azt beiskolázták Esztergomban, hogy legyen, aki majd minket betanít, ne csak az legyen, hogy az ember elolvas egy könyvet, és megpróbálja kitalálni, hogy hogyan kell megírni egy programot. Az is igaz, hogy a VILATI vezérlés valahogy logikusabb volt, mint a nyugati típusok, könnyebb volt megtanulni. Ott nem volt programozó, ránk volt bízva. Az a két ember megtanulta Esztergomban, és az egyik át is tudta adni. A másik az szakmai sovíniszta volt, hogy amit én tudok, azt tanuld meg te is, de én nem mondom meg. Meg irreális igényekkel állt elő, azt hitte, hogy akkor most lehet követelni. Nem is maradt a cégnél, így kerültem én a CNC-re. (...) Az öreg megírta egy programot és megmutatta. Talán egy hétig voltam vele, és addig tanultam. Nekem is megvolt az érettségim akkorra már, így képtelen voltam a számításokkal. De ezt nem számítógépen csináltuk, mert volt számítógép, de nem értettünk hozzá. Az szokott lenni, hogy végül már hatan lettünk, és akkor, akinek volt érettségije, az számolta ki az érintőpontokat, meg még amit kellett. Már csak rátartiságból se mentünk be a technikushoz, aki hozzánk képest értett a számítógéphez. Ő csak ellenőrizte azt, amit mi számoltunk. De azért kellett úgy egy év, amire úgy mentünk be, hogy akármilyen melót odahoznak, azt el merjük vállalni. Ez a CNC-technika annyira meg tudta ragadni az embert, mert ez annyival magasabb szintű volt a hagyományos marásnál és végül is mérnöki szinten lehetett dolgozni vele.” (Marós, 69 éves)

A manuális vezérlésről CNC-re való átállás jó példája a munkahelyi tanulási folyamatok összetettségének. Világosan kirajzolódik, hogy milyen módon kapcsolódik össze az elméleti tudás, a gyakorlati tapasztalat, a szakmai érdeklődés és a munkaszervezeti lehetőségek és kényszerek, amikor a tudás fejlesztésében minőségi változások következnek be, adott esetben egy magasabb absztrakciós szinten. Ez a szakmai tapasztalatok olyan rendszerezését jelenti, ahol a gyakorlati tudáselemek úgy állnak össze, hogy az egyén képes értelmesen átlátni a teljes munkafolyamatot és alkalmazkodni annak radikális változásaihoz is. Tudások, készségek és kompetenciák kapcsolódnak össze tehát, egymással szoros összefüggésben.

A technológiaváltozáshoz való sikeres alkalmazkodásban a bonyolultabb összefüggések és szabályszerűségek felismerése és megértése szükséges. Ehhez pedig, a kognitív képességeken és az akkumulált tapasztalatokon túl szükség van még valamire, amit talán a tanulás iránti belső igénnyel, illetve az ezzel kapcsolatos munkakultúrával azonosíthatunk. Érdemes tehát a szabályok elsajátításáról kettős értelemben beszélni: egyrészt a technika működésével és céljával kapcsolatos szabályszerűségek felismeréséről van szó, másrészt pedig magatartásbeli szabályok és attitűdök elsajátításáról.

„Volt olyan természetesen, hogy bakíztunk. Ez nem számított, mert abban az időben volt olyan jogcím, hogy megengedett selejtmennyiség, ami 3%-ban volt meghatározva. Az üzem sarkában ott volt a vasraktár, anyag volt, tehát ezzel nem volt gond. De azért nagyon oda kellett figyelni, mert ha nagyobb értékben hibázott valaki, az az önérzetre nagyon rosszul hatott. Akkor még nagyon önérzetes emberek voltak, mindenki adott a szakmájára. A szakmai becsület ma már hülyén hangzik, de akkor nagyon magas szinten állt.” (Marós, 69 éves)

A bemutatott mester-tanítvány modellben nem csak szakmai tudások átadása valósult meg, hanem olyan magatartásmintáké és morális szempontoké, amelyek befolyásolták a szakmához és a munkavégzés minőségéhez kapcsolódó viszonyt. A szakmai éthosszal való azonosulás ugyanakkor nem egyszerűen a munkához való viszonyban ölt testet, hanem egyúttal pozitív befolyással van a tanulással kapcsolatos aspirációkra is.

A karbantartó (gépgyártás)

Interjúalanyunk a fentitől némileg eltérő szakmai életutat járt be. A gimnáziumi évek után egy a Műegyetemre tett sikertelen felvételit követően kezdett el szakmát tanulni. Először elektronikai műszerésznek, majd villanszerelőnek tanult. A szakmunkás-bizonyítványok megszerzését követően változatos munkahelyeken dolgozott, különböző munkakörökben, de az utolsó csaknem három évtizedben az üzemviteli karbantartás lett a fő szakmai profilja. A gépkarbantartásnak ez a fajtája jelentősen különbözik a tervszerű megelőző karbantartástól, mert célja a termelés folyamatosságának biztosítása, azaz egy gép meghibásodása esetén „menet közben” kell beavatkozni és megtalálni a hiba okát, illetve kijavítani azt.

„Én az üzemviteli karbantartáson vagyok, ha valami elromlik, azonnal meg kell csinálnom, hogy a termelés folyamatos legyen. Elég speciális gépek ezek, mondjuk vasmagdarabolóból van Európában 10 darab, abból itt 5. Tekercselőgépből mondjuk, van 50 darab Európában. A gyártó cég nem adja ki az adatokat, a gépek természetesen számítógép-vezéreltek. A programokat nem ismerjük, nincs olyan kiképzett személyzet, aki értene hozzá, a gyártást támogató mérnökök is csak felhasználói szinten tudnak hozzájárulni.” (Karbantartó, 62 éves)

A karbantartó tevékenység nagy felelősséggel jár, és elmélyült szakmai ismereteket kíván. A szakmai tapasztalat, az analitikus készségek és az egyéb műszaki területek iránti nyitottság és fogékonyság elengedhetetlen feltételét jelentik a sikeres szakmai tevékenységnek.

„A karbantartás két részre oszlik. Vannak elektromos és mechanikus szakemberek. Általában egy elektromos és egy mechanikus alkot egy párt. Mindkettőből kevés van, és nagy velük szemben az elvárás. Igazság szerint egy jó, gyakorlott szakember ennyi pénzért nem jön ide. Az öregek maradnak, mert már nem ugrálhatnak. Akit felvesznek, az 35–40 év között vannak. A fiatalok általában nem felelnek meg, mert nincs elég tapasztalatuk, az idősebbeket meg be se hívják, nem is foglalkoznak velük.” (Karbantartó, 63 éves)

A hibakeresés folyamata logikailag jól felépített processzus, de komoly intuitív készségeket is igényel. Az intuíció alapját ezekben az esetekben a szakmai tapasztalatok, a gyakorlati példák és a logikai készségek sajátos kombinációja adja meg. Fel kell hívni a figyelmet ugyanakkor, hogy a problémák komplex jellege miatt alapvetően kollektív tudások kombinálására van szükség.

„Volt itt sok dolog, ami nekem is új volt. Ezeket meg kellett tanulni. Vagy elmondják az idősebbek, vagy rá kell jönni. Az nagyon fontos, hogy a társszakmákba is bele kell látni. Át kell látni a gép működését, ezért egy elektromos képzettségű embernek értenie kell a pneumatikához, hidraulikához, mechanikához is. Először is kell tudni dönteni, hogy egy gépnél elektromos probléma van-e, mert az esetek 80%-ában is-is. Például a gép kiír egy hibaüzenetet, hogy leállt egy motordriver, akkor most mi van? A driver rossz, a motor szorul, a mechanikával nem stimmel valami, egyéb feltételek nem működnek, például programhiba van. Ezért vagyunk párban. Sokszor hibaüzenet sincs, csak azt látjuk, hogy a gép megállt, és akkor megpróbáljuk kitalálni, hogy mi a baj. Ha megvan a hiba, akkor jön az, hogy melyikünk csinálja meg. Mivel párban vagyunk, és egymásra vagyunk utalva, mindenki segít a másiknak.” (Karbantartó, 63 éves)

A tudáskombináció kényszere kedvez az együttműködés kultúrájának, amit a munkavállalók hasonló élethelyzete, azaz az életkorukból fakadó munka- és élettapasztalatok és a foglalkoztatási életpálya lezáruló szakaszának közelsége támogat.

Az üzleti szolgáltatásokban dolgozók

Nyilvánvaló, hogy a feldolgozóipar és a szolgáltató szektor működése számos tekintetben különbözik egymástól. Többek között eltérő a munkafolyamat jellege, a szellemi tevékenységek dominanciája, a felhasznált tudások természete, a technológia használata, stb. Mindezek a különbségek – elvileg – a tanulási folyamatok különbözőségét is indukálhatják. A következőkben ezen kérdés vizsgálatára feldolgozzuk azoknak az interjúknak a tapasztalatait, amelyeket a szolgáltató szektorban dolgozó munkavállalókkal készítettünk. Mivel maga a szolgáltató szektor is erősen differenciált, itt érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az interjúalanyok mindannyian a tudás-intenzív üzleti szolgáltató szektor valamelyik cégénél dolgoznak. Ezeknek a cégeknek a sajátossága, hogy nem lakossági ügyfeleknek, hanem más vállalatoknak nyújtanak különféle, az üzletmenetet támogató szolgáltatásokat, pl. HR, pénzügyi szolgáltatások, ügyfélszolgálat, stb. Interjúalanyaink szolgáltató központokban, úgynevezett SSC-kben, azaz *Shared Service Center*-ekben dolgoznak. Ezeket a központokat multinacionális cégek hozzák létre, kezdetben a saját üzleti folyamataikat támogató szolgáltatások kiszervezésére, de a központok többsége külső ügyfeleknek is nyújt szolgáltatásokat.

Érdemes röviden áttekinteni, hogy melyek azok a tudások, képességek és kompetenciák, amelyekre a szektorban dolgozóknak szüksége van. Mivel nemzetközi cégekről van szó, a nyelvtudás alapvető elvárás minden munkavállalóval szemben, sőt, az ügyfélkapcsolati területeken gyakori elvárás a két vagy inkább három idegen nyelv ismerete.

„Itt nem kérnek az embertől nyelvvizsgát, de mivel a felvételi interjú is nagyon sokszor angolul zajlik, tehát innentől kezdve az ember már ott fel tudja mérni, hogy a jelentkezőnek milyen szintű angol nyelvtudása van. Itt erős és folyékony nyelvtudásra van szükség a mindennapi munkához, főleg azért is, mert a csoportunk is eléggé nemzetközi. Nem tudom pontosan, a csoportunkból mennyi a külföldi, de volt olyan időszak, hogy 60% felett volt a külföldiek aránya. Egymás között is nagyon sokszor angolul kommunikálunk, a megbeszélések rendszerint angolul folynak, főleg azért, mert ugye az esetek többségében tényleg van külföldi az adott megbeszélésnek a résztvevői között, tehát onnantól kezdve természetes, hogy angolul tartjuk az egészet. Úgyhogy inkább azt mondanám, hogy nálunk, az hogy valaki angolul tud, az tényleg alap, mert az annyira szükséges a munkához, tehát az beugró követelmény, az nem mérce, hanem a mérés utána következik a szakmai háttérrel.” (Területi vezető, 34 éves)

Bár üzleti szolgáltatásokról van szó, a munka számos esetben jár közvetlen ügyfélkapcsolattal, és az elvárások ennek megfelelően alakulnak.

„Mivel ez egy szolgáltató központ, amire nálunk szükség van, az az ügyfél-centrikusság. Kommunikáció, írott és beszélt kommunikáció és stressz-menedzsment. Vannak nagyon nehéz ügyfelek, akiket kezelni kell, és meg kell érteni, hogy emberek vagyunk.” (HR csoportvezető, 34 éves)

Mindenképpen szükség van tehát olyan interperszonális készségekre, amelyek képessé teszik a dolgozókat az emberi kapcsolatok felvételére és fenntartására. Ezek egy része egyszerű viselkedési szabály, de olyan tényezők is ide tartoznak, mint a kulturális különbségek ismerete és kezelni tudása, és a saját érzelmek feletti kontroll képessége. Érdeemes ugyanakkor hangsúlyozni, hogy szolgáltató központokban is differenciált tevékenységek vannak jelen, és az egyes tudáselemek eltérő kombinációira van szükség a különböző területeken. A pénzügyi szolgáltatásokat nyújtó szervezetnél/szervezeti egységnél a szaktudás és a munka-, illetve szakmai tapasztalat nagy súllyal esik latba.

„A mi részlegünkön viszonylag mély pénzügyi tudás kell. Nem feltétlenül szükséges, hogy valaki egy meghatározott egyetem pénzügyi szakán végezzen, sőt egyetemi diploma sem szükséges, tehát főiskolai diplomával végzett munkatársak is vannak, de mindenképpen kell, hogy bizonyos munkatapasztalattal rendelkezzen. Tehát a 'pricing'-on nem szokás felvenni kezdőket, jó átlagban azért legalább két-három éves, az adott területhez kötődő munkatapasztalatra van szükség, vagy pedig valamilyen más munkatapasztalatra, mondjuk egy erős pénzügyi háttérrel. Tehát itt tényleg nem azért, nem kezdjük el magyarázni az alapoktól a pénzügyeket, hanem a kollegákat az adott specifikus dolgokra tanítjuk be, és ilyen szempontból én azt mondom, hogy így itt a center szintjén viszonylag magas szint, ami nálunk a felvételi szint.” (Csoportvezető, 27 éves)

A szakmai tudás és a szociális készségek mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap az innovációra, az újtásra való képességek fejlesztése is. Ehhez elsősorban analitikus képességek, rendszerszintű gondolkodásmód és kreativitás kell, legalábbis az olyan munkakörökben, ahol a munkavállalók más dolgozók munkáját irányítják vagy felügyelik. Ezek a képességek elsősorban tapasztalati úton fejleszthetők és elsajátításukhoz időre van szükség.

„Én szeretek mindent megkérdőjelezni, és ugyanezt várom azoktól az emberektől, akik ezeket a csapatokat vezetik, hogy kérdőjelezzék meg, hogy miért csinálják azt, amit csinálnak, mert az alapján fogják igazából megérteni, tudni. Amikor az a válasz, hogy »mert így csináltam eddig«, az nem válasz. Az a cél, hogy tényleg meg is értsék, és az alapján próbáljanak valamilyen új ötlettel előállni.” (Kiválósági központ vezető, 40 éves)

A szabályszerűségek megértése és megtanulása ezen a területen is fontos, ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy itt is több szinten megy végbe. Az interjúk alapján legalább három területen fontos a szabályok működésének tudatosítása. Az egyik a munkafolyamat szabályozottsága, amely erősen vállalat-függő. Az elmúlt évek egyik legfontosabb törekvése, amely tulajdonképpen a kiszervezések logikája mögött áll, az üzleti és a hozzájuk kapcsolódó munkafolyamatok szabványosítására irányuló igyekezet. A vállalatok igyekeznek a munkát a lehető legnagyobb mértékben szabályozni, és minden új belépő munkatárssal szemben alapvető elvárás, hogy a munkafolyamatokra vonatkozó szabályokat a lehető legmélyebben sajátítsa el. Ez természetesen nem mentes a belső konfliktusoktól, hiszen a gyakorlatban számos olyan ügy van, amit nem lehet az előre megfogalmazott

szabályok szerint kezelni, ugyanakkor a szervezetek erősen szankcionálják a szabályoktól való eltérést, még akkor is, ha ez számukra pénzügyi veszteséggel jár.

Főleg az értékesítőket hozzák nehéz helyzetbe. Eddig meg tudtunk csinálni bizonyos dolgokat, mert eddig úgy írták meg, ahogy akarták. Mondok egy nagyon egyszerű példát. Most új rendszert vezettek be, és a mi feladatunk a szerződések előkészítése egy rögzített rendszer alapján. Tehát, ha eddig az ügyfélnél két ember írta alá a szerződést, akkor az értékesítő megtehetette, hogy aláírhatja mindkét fővel, mert a szerződés egy egyszerű Word dokumentum volt. Most, az új rendszerben ezt már nem tudjuk megcsinálni neki, hiába kéri, a rendszer csak egy aláírást enged meg. A mi General Manager-ünk meg is mondta, hogy sztenderdizálni fognak, és lehet, hogy néhány ügyfél elmegy, de a legfontosabb, hogy világszinten egységes rendszert használjunk, és akkor a tudás is jobban átlátható lesz mindenhol.” (Üzleti folyamatokat támogató menedzser, 29 éves)

A látszólagos merevség ellenére a folyamatokra vonatkozó szabályok nincsenek kőbe vésve. A szervezet vezetése részéről elvárás, hogy időről időre felülvizsgálják őket, és ebben tág teret engednek a dolgozói kezdeményezéseknek. Ez a másik szint, ahol a szabályszerűségek felismerése és megértése megjelenik. Ez már egy magasabb szint, csak azok képesek ebbe a munkába bekapcsolódni, akik átlátják a szolgáltatási folyamat egészét, képesek megérteni a szabályok közötti összefüggéseket, és rendelkeznek olyan elméleti tudásokkal is, amelyek lehetővé teszik a változtatási javaslatok megfogalmazását. Ezekben az esetekben az új tudás szakmai/elméleti ismeretek és a gyakorlati tapasztalatok szintéziseként jön létre.

„Nekem szívem csücske a módszertan. Egy kolléganőmmel együtt csináljuk, ez az árazás elméleti része. Főleg annak a szabályrendszernek a kidolgozására vonatkozik, ami alapján dolgozunk. Ezek adatbázisokban vannak tárolva, amit időről időre felül kell vizsgálni. Egyrészt a szövegezést meg kell nézni, hogy elavult-e, másrészt az audit szempontjait is figyelembe kell venni. Ez már száraz pénzügyi elmélet, kell hozzá affinitás. Itt van lehetőség a kreatív gondolkodásra, persze a szabályrendszer keretein belül. Az alapvető pénzügyekben nincs változás, ahogy az ember az egyetemen tanulta, az alapvető függvények, azok nem változnak. Az alapvető pénzügyi kalkulációs számítási módszerek sem nagyon változnak. Ezek alkalmazásában azért én azt mondom, hogy viszont sokat lehet újítani, és sokat lehet azon gondolkodni, tehát úgy fejleszteni a dolgokat, hogy ugyanahhoz az eredményhez hogy lehet sokkal kisebb munkaráfordítással és időráfordítással eljutni. Ez ugye teljesen különböző, és a pénzügyek terén itt van a nagy fejlesztési lehetőség, hogy tényleg az elméleti háttérrel hogy lehet minél hatékonyabban a gyakorlatba átültetni. Ahogy az ember egyre tapasztaltabb, az ember elkezd gondolkodni azon, hogy miért is töltök én el ezzel ennyi időt. Amikor az ember kap egy feladatot, hogy csináljon meg egy számítást, akkor Excelben viszonylag egyszerű, ha ismeri a képleteket, megvannak a megfelelő függvények és kész. De az már nehezebb, amikor egy bonyolultabb árazó rendszerben kell dolgozni vagy nagy szériában kell számolni, mondjuk, 5000 termékre kell elvégezni a kalkulációt. Itt már érteni kell, hogyan működik a rendszer, melyik funkciókat hogyan tudja az ember használni, vagy mi van akkor, ha kapunk egy hibaüzenetet, akkor az mire utal, miért is kaptuk, tényleg hiba van, vagy csak javításra szorul a rendszer? Tehát azért ilyen téren én azt mondom, hogy mindig is lesznek fejlesztési lehetőségek.” (Csoportvezető, 29)

Paradox módon éppen a bizonyos mértékű túlszabályozottság és a teljesítmény-követelmények kettősségéből fakad az innovációra, kreativitásra való kényszer. Ez a fajta képesség a napi problémamegoldás gyakorlatában formálódik, arról azonban egyelőre kevés tapasztalat van, hogy egy adott területen való probléma

megoldásán túl alkalmazható-e ettől eltérő szituációkban. Másképp fogalmazva, a szabályok és a gyakorlati igények ütközése kreatív megoldások keresésére ösztönzi a munkavállalókat, azonban ezt a fajta kreativitást a szabályok okozta kényszer szüli, és erősen kérdéses, hogy egy másfajta környezetben milyen mértékben hasznosíthatók az így szerzett képességek.

„Itt nem elég, hogy bemagolom és vissza tudom mondani, de igazából nem tudom, miről beszélek, és nem tudom, hogy ez mit jelent a munkámmal kapcsolatban, a munkámat érintően. Itt a mi részlegünkön tényleg nem arról szól a munkánk, hogy kap valaki egy leírást, és akkor a szerint feldolgozza és kész. Tehát itt nincs két egyforma ügylet, itt tényleg az emberi tudásra van szükség. A kreativitásra, amikor kilátástalannak néz ki a dolog, hogy hát ennek se felelünk meg, annak se, akkor hogy lehetne mégis kihozni ebből azt, ami mindenkinek jó.” (Üzleti folyamatokat támogató menedzser, 29 éves)

A pénzügyi területtől némileg eltérnek az olyan területek, ahol az ügyfelekkel való kapcsolattartásnak nagyobb szerepe van. A folyamatokra vonatkozó szabályokon túl itt nagyobb mértékben van szükség olyan szociális készségekre, amelyek az emberek közötti kapcsolatok kialakításában és fenntartásában játszanak fontos szerepet. Ezek gyakran íratlan kommunikációs szabályok és viselkedési normák, amelyeket középosztálybeli környezetben szocializálódva lehet elsajátítani. A sokszor hangsúlyozott nyelvtudás sem merül ki a nyelvtanilag helyes kommunikációban, hanem ismerni kell a nyelvhasználat bizonyos szociális aspektusait is.

Láthattuk, hogy a tudások és kompetenciák különböző kombinációira van szükség a feldolgozóiparban és a szolgáltató szektorban, sőt ez utóbbi is differenciált ebből a szempontból, azonban olyan tendenciák is azonosíthatók, amelyek éppen a két terület közeledését mutatják. Elsősorban arra utalunk itt, hogy a számítástechnika megjelenésével a termelésben is felértékelődnek azok a tevékenységek, amelyek nem az anyagok közvetlen fizikai megmunkálásához kapcsolódnak, hanem szimbólumokkal kapcsolatosak, azaz jelek, adatok, számok, vizuális reprezentációk fel- és átdolgozását jelentik (Reich 1991).

A sikeres munkavégzéshez szükséges kompetenciák mindkét terület esetében fontosak, de némileg eltérő tartalommal. A feldolgozóiparban elsősorban a technikai, az üzleti szolgáltatásokban inkább az analitikus és szociális kompetenciák szerepe döntő. Közös ugyanakkor mindkét területen a problémamegoldás képessége iránt megmutatkozó igény. A problémák természete eltérő: az üzleti szolgáltató szektorban főként a vállalatok belső szabályozási folyamatainak bürokratikus merevsége és az üzleti szituációk sokféleségének ütközéséből fakad, addig a feldolgozóiparban elsősorban műszaki jellegűek. A merev szabályozás a szolgáltató szektorban, illetve az erőforrások korlátozottsága a feldolgozóiparban kreatív megoldások keresésére ösztönzi a szereplőket. Mindkét esetben közös, hogy az így létrejött tudást kollektív módon teremtik meg a szereplők, ugyanakkor az nem kodifikálódik, tehát a megőrzése és megosztása esetleges, többnyire konkrét személyekhez kapcsolódik.

III.2 A tanulás módja és a tanulási környezetek

A munkahelyi tanulás szervezeti keretek között megy végbe, és eredményességét nagyban befolyásolja a munkahely mint tanulási környezet működése. Ebből a szempontból a tanulási környezethez tartoznak a szervezetek formális képzésekbe való beruházásai, a tanulást támogató atmoszféra és munkafolyamatok is. Magában foglalja a szervezeti kultúrának mindazon elemeit, amelyek tanulásra bátorítják és ösztönzik a szervezet tagjait,

legyenek azok egyének vagy csoportok. Ide tartoznak a szervezeti kultúra legtágabb értelemben vett elemei, amelyek a tanulást ösztönző atmoszféra kialakításában szerepet játszanak, és amelyek a szervezetek tagjait, mind a munkavállalókat, mind a vezetőket a problémamegoldásban való aktív részvételre és új utak keresésére bátorítják. A vállalati kultúra tanulást támogató elemei között nem csak az explicit vagy ki nem mondott értékek és normák szerepelnek, hanem mindazok a szimbolikus és materiális ösztönzők, amelyek jutalmazták, azaz az egyén és a szervezet egésze számára vonzó befektetéssé teszik a tanulásban való részvételt.

Viszonylag kevés figyelem jut ugyanakkor arra, hogy a vállalati kultúra egyes elemei, így például a teljesítményhez kapcsolódó ösztönzés és szankciórendszer közötti konzisztenciákat vizsgálja, a deklarált célokkal inkonzisztens, a tanulás szempontjából inadekvát ösztönzők akár nem szándékolt módon is ahhoz járulhatnak hozzá, hogy a tanulásban való érdekeltséget alacsony fokon tartásák.

A tanulási folyamatok támogatása nagyon eltér az általunk megismert példákban. A nemzetközi háttérű cégek természetesen jelentősebb forrásokkal rendelkeznek a tudás fejlesztésébe való beruházásokhoz, a jelek szerint azonban eltérések vannak a formális munkahelyi képzésekkel kapcsolatos vállalati politikák területén. A fémfeldolgozó cégnél dolgozó interjúalanyunk példája azt látszik igazolni, hogy a szakmai szocializációnak a tanulásra való hajlandóság és a konkrét tanulási gyakorlatok szempontjából is döntő jelentősége van. Az ő esetében tipikus mester-tanítvány viszony volt a szakma elsajátításának alapja, amely során nagyfokú önállóságot élvezett, és lehetőséget kapott olyan szakmai (nem kizárólag gyakorlati) alapkészségek megszerzésére, amelyek nélkülözhetetlenek voltak számára a gyakorlati problémák megoldásában, beleértve a radikális technológiaváltást is.

„A segédek fölött ott volt a mesterünk, aki azzal foglalkozott, hogy a gyárban alkalmazott ipari tanulóknak ő volt a mestere. Őtőle nem sokat tanultunk, mert arra ott volt a segéd a gép mellett. Nekem szerencsém volt, mert akkor még nem volt busz, a két műszakból nem tudtam volna hazajönni, ezért a TMK-ba tettem, ahol nem szériában dolgoztunk. A mai napig emlékszem mindenkire. Ez a Karcsi bácsi, mintha apánk lett volna. (...) Karcsi bácsi, az oktatónk, mindig mondta, hogy tegezzük, de nem állt rá a szánk. A mai napig így van. Sose felejtem el, amikor mutatta, hogy hogyan kell csinálni a spirálmárást, fogott egy A20-as lapot és az átlónál húzott egy piros vonalat, és mutatta, hogy ez a csavarvonal, és hogyan kell kiszámolni, hogy mekkora az emelkedés szöge és hossza. Úgy el tudta mondani az öreg, hogy soha nem felejtettem el, ezeket a kódokat meg három nap alatt elfelejttem” (Marós, 69 éves)

A biztos szakmai és morális alapok mellett a kényszerek is abba az irányba hatnak, hogy a tanulás informális módszerei kerüljenek előtérbe. Az erőforráshiányos vállalat rákényszerül, hogy dolgozói szakmai érdeklődésére és személyes fejlődéssel kapcsolatos belső ambícióira alapozva támogassa az informális tanulási folyamatokat és a tudásátadás és-fejlesztés ilyen jellegű praxisait.

„Egy programozót meg kell fizetni. Egy mérnök kér 500 nettót, és azt nem tudják kifizetni neki. Mindig az izgatott, hogy mennyi mindent tud ez a gép, de én nem tudom kihozni belőle. Mi megtanultuk és megcsináltuk magunk. Egy gömbfej marásánál meg lehetett csinálni tíz mondatból, de akkor nem körinterpolációval csinálod, kiszámolva az érintőpontokat, mert akkor több száz sor. Egy mérnök így csinálná. Sokszor hazahoztam a könyvet, Programozás II. volt a címe, abból tudtam meg, hogy mi a pontos gépi kód.” (Marós, 59 éves)

Az ösztönzési rendszer közvetlenül nem támogatja a tanulásban való részvételt, indirekt módon azonban igen. Egyrészt azzal, hogy olyan bizalmi légkört alakítottak ki a vállalatnál, amely nagymértékben épít a szakmunkások munkafolyamatban élvezett autonómiájára és önértékelésére. A vállalaton belül az elmélyült szaktudás informális presztízst jelent, és individuális szinten a jártasság biztonságteremtő élményét nyújtja a dolgozók számára. Az e mögött meghúzódó logika mentes a piaci jellegű, racionális kalkulációtól, a szakmában való jártasság önmagában is értéket képvisel, amelyet a vállalatvezetés a kontroll hiányával vagy nagyon közvetlen alkalmazásával ismer el.

„A szakmai becsület: nekem kilenc üzemvezetőm volt, mindegyik, aki volt, az maximálisan megbízott bennünk. Ha mi azt mondtuk, hogy ennyi meg ennyi idő alatt lehet megcsinálni, akkor elfogadták. Ránk volt bízva minden, de a felelősség is a mienk volt. Itt, hogyha kérdeztél, akkor nem nagyon voltak annyira képbén, mint mi, akik azzal foglalkoztunk. Tanácsot nem nagyon tudott adni egy csoportvezető vagy egy művezető vagy egy üzemvezető. Nagyon kevés olyan vezető volt, aki értett is volna hozzá ennyire. Ebben a garnitúrában minden vezető megbízott. Nyugodtan bemehettünk éjszakára anélkül, hogy bárki ránk nézett volna, mert tudták, hogy nálunk a munka az első.” (Marós, 59 éves)

Ez a személet formálja azt a kellemetlen érzést, amely a szakma „felhígulását” és a forgácsoló szakmai képzés erodálódását kíséri.

„A marósképzés egyszer csak megszűnt, egyszer csak azt vettük észre, hogy nincsenek tanulók. Aki jött, egy fiatal gyerek, ismertem az apját, mondom, hogy vállalom, hogy betanítom. Eltelt két hónap és mondta, hogy hát én nem ezt tanultam. Mondom, mit tanultál? Hát én CNC-esztergálást tanultam. Annyira azt hitték, hogy a forgácsoló az forgácsoló, hogy mindent előlről kezdett volna kezdeni. A programozása is más, meg hát ugye a marásnál három tengely van, az esztergánál meg csak x, y. Meg az önbizalomhiány, mert hát látta, hogy minden rajtunk áll. A fiataloknak nem volt gyakorlata, vagy munkanélküliek jöttek, azok aztán teljesen meg voltak akasztva. Nem volt ember, talán ma sincs.” (Marós, 59 éves)

A gépipari területen működő multinacionális vállalat karbantartó részlegénél a fentiekől eltérő gyakorlatot láthatunk. A cégnél van formális képzés, de ez elsősorban olyan kiegészítő tevékenységekre irányul, amelyek esetében a szabályok írják elő a szakképzettség hivatalos megszerzését.

„Nálunk sokféle tevékenység van, többnyire betanított munkában végzik. Egy alapszakma azért nem árt, egy hegesztőnek például mindenképpen kell a szakmunkás-bizonyítvány. Ilyen alap tanfolyamokat tartanak. Ha mondjuk valaki hegesztő és nincs mondjuk tűzvédelmi képzettsége, akkor tartanak neki. Ha valakinek daruzni kell, akkor elküldik egy darustanfolyamra. Egyéb képzés nincs. Fiatalokat nem látok. Akit felvesznek, azt a munkaközvetítő küldi, és a cég kész embereket vár. Az az elképzelés, hogy ne itt tanulja meg a szakmát, csak ilyen kis kiegészítő képzéseket hajlandók adni.” (Karbantartó, 63 éves)

Érdeemes hangsúlyozni, hogy a cég képzési gyakorlatában az életkori szempontok is szerepet kapnak. Feltehetően gazdaságossági megfontolásokból elsősorban a fiatalabb, képzett szakmunkásoknak van lehetőségük arra, hogy szakmai vonalon tovább képezzék magukat.

„Nem mondják ki nyíltan, hogy öreg, már nem feccölünk bele. Például a mi csoportunkban is van PLC programozási tanfolyam, de szigorúan csak a fiatalabbakat küldik el, időseket soha. Nem kifizetődő. A fiatalabbaknál viszont megvan a kockázat, hogy elmegy.” (Karbantartó, 63 éves)

Annak ellenére van ez így, hogy a szakmai elvárások magasak, a műszaki követelmények, a technológiai tényezők pedig nagyon gyorsan változnak. A változásokhoz való alkalmazkodásban nem elég a már megszerzett rutinokra támaszkodni, hanem a már meglevő ismeretek folyamatos bővítésre van szükség.

„Az én szakmában a folyamatos tanulás elengedhetetlen. Én is folyamatosan megvettem és megveszem a folyóiratokat, meg a szakkönyveket. Nem úgy, hogy iskolába beülni, de önmagamot képezni kell. Amit a szakmunkásképzésben tanultam, annak legfeljebb a 10%-át használom, a többit utána tanultam.”
(Karbantartó, 63 éves)

Az egyéni tanulási ambíciók mögött szakmai értékekkel és fejlődési vágygal kapcsolatos motivációk húzódnak meg, amelyek nem kapnak intézményesült támogatást. Ahogy láttuk, a szakma sikeres gyakorlásához jó logikai és intuíciós készségekre van szükség, de ehhez elengedhetetlen a technológia ismerete is. Ezzel kapcsolatban informális kollektív tanulási folyamatokra láthattunk példát, amelyek azonban nyilván esetlegesek, a külső feltételrendszer kedvezőtlen változásaival szemben sérülékenyek.

A szolgáltatóipari példákon keresztül sokkal tudatosabb emberi erőforrás-fejlesztési politikákat és gyakorlatokat láthatunk. A magas minőségű munkavégzés alapfeltétele a jól képzett munkaerő, és a cégek számos módon támogatják a munkahelyi tanulási folyamatokat.

Egyrészt számos formális képzésben van lehetőség részt venni a munkavállalóknak, az új belépők számára pedig egyenesen kötelező a részvétel. Ennek részben a korábban már bemutatott szabályozottság az oka, a munkavállalóknak tisztába kell kerülniük a munkafolyamat szabályaival. Ez a fajta belépő tréning ugyanakkor szocializációs funkciókkal is bír, bevezetést kínál a vállalati kultúrába.

„Vannak nagyon jó felkészítő programok különben arra, hogy különböző kultúrákban különböző dolgok, vagy azonos dolgok mit jelentenek és hogyan csapódnak le. Tehát ez is össze van gyűjtve szintén egy adatbázisban, ami elérhető. (...)Prezentációs tréningek, a kommunikációs képességek fejlesztésére irányuló tréningek, Excel tréningek. Van egy belső tréner csapat, ami kimondottan ezeknek a tréningeknek a kialakításával foglalkozik. Mindemellett nálunk a részlegen belül is van egy ember, aki azért felelős, hogy felmérje a részlegen belüli képzési igényeket, és kialakítsa ehhez a mindenféle programot, képzési programot. Nagymértékben részt vesz az új munkaerő felvétele után kialakított tréningekben, ami sokszor munkaspecifikus, és sokszor általános kép arról, hogy mi is az a szolgáltató központ, hogy kerültünk ide és mit csinálunk mi a HR-ben, és milyen egyéb másik üzleti egységekkel dolgozunk együtt és miért.”
(Részlegvezető, 37 éves)

A formális tréningek mellett informális tanulási utak is vannak. Ezekben kiemelkedő szerepet kap a csoportmunka és a kollektív tanulás. Ezen a területen működnek bizonyos kényszerek, a kölcsönös egymásrautaltság miatt a munkavállalók érdekeltek a tudásmegosztásban. Gyakori, hogy a túlzott mértékű munkaterheket meg kell osztani, ez pedig csak úgy lehetséges, hogy mindenki a lehetőségek szerint igyekszik átlátni a többiek feladatait is. Formális munkaköri csere ugyan nem működik, de spontán módon kialakulnak olyan folyamatok, amelyek kimenetükben erre emlékeztetnek. Az egyéni érdekek mellett ehhez olyan bizalmi viszonyokra is szükség van, amelyek támogatják a viszonyossági alapon szerveződő tranzakciókat. Ebben segít a dolgozók hasonló életkora és szakmai szocializációja is.

„Egymást is fejlesztjük, amikor a folyamatokat fejlesztjük, ez ilyen öntevékeny módon működik, annak ellenére, hogy strukturáltan ezt most nem tudjuk vinni. A mi csapatunkon belül nagyon támogatjuk egymás munkáját. Főleg azért, mert azért nagyon egymásra is vagyunk szorulva. Nagyon sok olyan terület van, ahol kisebb-nagyobb csoportokban együtt dolgozunk, és akkor nyilvánvalóan akkor jó, hogy ha hatékonyan tudunk dolgozni, ha a másik ember is érti, hogy miről beszélünk, hogy ha meg tudjuk osztani azt a munkát. Sokszor elég rövid határidőkkel dolgozunk, tehát egy nem nagy komplexitású ügynél pár órától maximum 24 óráig terjed a határidő. Előfordul, hogy valakihez nagyon sok kérés érkezik, és ha csak fél órát is kell foglalkozni vele, az a kérdés, hogy mikorra tudja beilleszteni azt a fél órát. Minél rövidebb a határidő, ez annál keményebb dió. Ilyenkor nagyon egymásra vagyunk utalva, körbekérdezzük, hogy ki tudna besegíteni, hogy nekem most túl sok van, most nem tudom megcsinálni, és ilyenkor tényleg nagyon jó, hogy ha az embert tudja támogatni a másik kollégája azért, mert már esetleg átadott egy olyan tudást neki, ami alapján minden gond nélkül meg tudja csinálni.” (Csoportvezető, 29)

A vállalati képzési gyakorlat egy sajátos formája a mentorálás. Az általunk megkérdezett, szolgáltató központokban dolgozó interjúalanyok arról számoltak be, hogy a tapasztaltabb kollégák mentorként való működésének intézményesült gyakorlata alakult ki.

„Sokszor jönnek a munkatársak elő ilyen igényekkel, de sokszor a csoportvezető veszi észre ezeket a dolgokat. Rendszeresen tartunk megbeszéléseket, ahol az alkalmazott és én, vagy az alkalmazott és a csoportvezető, vagy én és a csoportvezető vesz részt, és mindenki a másiktól mond véleményt. Ilyenkor tud előjönni az, hogy mi az, amiben fejlődni szeretne, és mi az, amiben ő a hiányosságot látja, mi az, amiben én a hiányosságot látom. Ezekre általában van belső tréning. A központ 6 éve működik, már kialakult, hogy mik azok a képzések, amikre szükség szokott lenni. Sokaknak kell például az üzleti angol, ha valaki frissdiplomásként jött ki az egyetemről, ezen téren általában fejlődni szeretne. De ha emellett valami másra is szükség van, a nyitottság megvan mindenképpen.” (Részlegvezető, 37 éves)

A cégek nem csak bátorítják a tapasztalt munkatársakat és a vezetőket a tudásátadásra, hanem sokszor explicit módon munkaköri kötelezettségként is megfogalmazzák az ilyen jellegű elvárásokat. Összességében tehát – a fenti kollektív tanulási folyamat példája mellett – a tudásátadás sokkal kevésbé spontán módon zajlik, mint a bemutatott feldolgozóipari esetekben.

„Nálunk az ügyvezetett kettős szinten dolgozó support specialista kollégák nem csak a magasabb rendű kérdésekkel foglalkoznak, hanem azzal is, hogy folyamatosan coacholják, folyamatosan tréningeljük az egyes szinten lévő kollégákat. Ez a munkakörük része. Másik ilyen vonulat a teamwork és a környezet. Kicsit ilyen implicit módon olyan környezetet és olyan klímát teremtünk, amiben jó dolgozni, akkor az emberek szeretnek együtt dolgozni és nem csak elmennek együtt bulizni, hanem a napi szinten is rettentően működik ez a teamwork.” (Kiválósági központ vezető, 40 éves)

A fent bemutatott, a tanulást támogató és ösztönző szervezeti légkör és az erre irányuló gyakorlatok mellett érdemes azonban felhívni a figyelmet egy ellentmondásra. A tanulásban való érdekeltség akkor tartható fenn tartósan, ha az a foglalkoztatás és a karrier hosszú távú perspektívájával párosul. A szolgáltató központok viszont lapos szervezetek, így a karrierlehetőségek korlátozottak, ugyanakkor egy idő után a munka, főként az ügyfélkapcsolati területen, sokat veszít az érdekességéből, és ez gyakran ellentétes a jól képzett munkavállalók belső késztetéseivel, amelyek között a tágabb értelemben vett értelmes tevékenység és a változatos munka iránti igény előkelő helyen szerepel.

„Amivel a mi üzletágunk küzd sok esetben, minden figyelmünk és próbálkozásunk ellenére azt gondolom, hogy az egyik legnagyobb kihívás, az a fluktuáció. Érdeemes lenne pedig kihangsúlyozni, hogy hosszú távra is tervezhet egy ilyen nagy cégnél. Viszont azt tapasztalom, hogy sokszor a rövid távú előnyök fontosabbak, hosszú távú előnyökkel szemben. Pont a fiatal generációnál van ez inkább. (...) Talán nincs annyi lehetőség, amennyi jó ember van a cégen belül. Én azt is látom, hogy ahogy fejlődik a központ, egyre több nagyon jó embert nevelünk ki. Talán most a külső ügyfelek felé irányuló szolgáltatásokkal fogunk tudni a cégen belül olyan munkákat biztosítani, ahol ezek a magasabb képességű és nagyon nagy tapasztalattal rendelkező embereknek is tudunk megint lehetőséget adni a fejlődésre.” (Részlegvezető, 37 éves)

A tanulás korábban bemutatott módjai közül mindháromra találtunk példát. A formális, elsajátításon alapuló tanulási mód szerepe továbbra is fontos, de a feldolgozóipar általunk bemutatott példái azt illusztrálják, hogy alacsony képzési ráfordítások mellett az informális, részvételi tanulási módok és az ezekhez kapcsolódó kollektív tudásmegosztási és -felhasználási gyakorlatok értékelődnek fel. Az új tudás létrehozása – ahogy azt a korábbiakban bemutattuk – mindkét esetben kollektív erőfeszítés eredménye, és elsősorban a különböző kényszerekből fakadó problémamegoldás eredménye.

IV. TANULÁS ÉS INTEGRÁCIÓ

Az interjú adatfelvétel tanulságai rávilágítanak a munkahelyi tanulás és a társadalmi integráció elsősre nem magától értetődő kapcsolatának néhány sajátosságára. Utalnunk kell arra, hogy a vállalatok számára rendelkezésre álló munkaerő versenyképessége, illetve értékteremtő képessége jelentős részben a munka során megszerzhető tudások és kompetenciák függvénye. A munkahelyi tanulás kérdése természetesen nem választható el az oktatás és képzés egyéb színtereinek eredményességétől.

A munkahelyi tanulás másik aspektusa az, hogy a vállalatok milyen tudás-felhasználási mintát alakítanak ki a mindennapi működésük során. Itt két tényező fontosságát kell hangsúlyozni. Az egyik a munkaszervezet, a másik pedig a tanulási környezet. A munkaszervezettel kapcsolatos legfontosabb tapasztalatunk az, hogy a tanulásra való hajlandóság növelésében és fenntartásában kulcsszerepe van annak, hogy a vállalatok vezetése milyen mértékű autonómiát enged meg a dolgozóknak. Az autonóm munkavégzéshez azonban komoly szakmai tapasztalatokra van szükség, amelyek megszerzésének problémája a munkahelyek másik aspektusára, a tanulási környezetre hívja fel a figyelmet.

A tanulási környezet magában foglalja mindazokat a szervezeti elemeket, amelyek valamilyen módon hozzájárulnak a tanulásban való részvétel ösztönzéséhez. Ide tartozik a szervezeti kultúra, a cégek képzési és az emberi erőforrások fejlesztésére irányuló erőfeszítései vagy az ösztönzési rendszer. Ezzel kapcsolatban azt tapasztaltuk, hogy jelentős differenciák vannak az egyes szervezetek között. A szolgáltató szektorban működő multinacionális cégek esetében arra láttunk példát, hogy a vállalatok jelentős befektetéseket hajtanak végre a munkaerő tudásának, képességeinek és kompetenciáinak fejlesztése érdekében. Ez magában foglalja a formális képzési programokat, de az olyan informális gyakorlatokat is, amelyek során a vezetők munkájuk során figyelmet fordítanak beosztottaik tudásának karbantartására, esetleges fejlesztési igényeire.

Az általunk bemutatott feldolgozóipari példák esetében a szervezetek képzési tevékenysége viszonylag gyenge. A magyar kkv formális képzéseket nem szervez, de részben a munkavállalók számára biztosított au-

tonómia és a bizalommal teli légkör megteremtése révén támogatja a munkatársak közti tudástranszfert. A multinacionális cégnél van ugyan formális képzés, de ez egyrészt a jogszabályokban meghatározott kötelező területekre (pl. munka- vagy tűzvédelem), illetve a fiatalabb korosztályokra korlátozódik.

Az így kirajzolódó minták heterogén képet mutatnak. A feldolgozóipari példák azt illusztrálják, hogy a fizikai munkakörök egy részében a munkavégzés tartalma a technológiai változások (elsősorban a számítástechnika térnyerése) következtében jelentősen módosul, és a tárgyakon végzett tevékenységeket felváltja, vagy legalábbis kiegészíti az absztrakt szimbólumokkal való munka (ez jól illusztrálható a korábban már bemutatott példával, amely arra utal, hogy a karbantartás közeledik a mérnöki tevékenységekhez). A másik oldalon viszont azt tapasztalhatjuk, hogy szakmák és velük együtt munka- és tanulási kultúrák, érték- és normarendszerek erodálódnak igen gyors ütemben, és ezt a szakképzési rendszer általában is gyenge kibocsátása nem képes ellensúlyozni.

A szolgáltató szektorban dolgozó interjúalanyaink esetében ezzel ellentétes tendencia érvényesül. A példáink alapján az itt működő, nemzetközi háttérű cégek a jól képzett, fiatal munkaerő rugalmas felhasználásra építik a stratégiájukat. Emellett intenzíven ruháznak be a munkaerő fejlesztésébe is, növelve annak foglalkoztathatóságát. Felkészült, a tanulás iránt fogékony, a középosztály viselkedési normáit megkövetelő munkakörökben foglalkoztatható fiatalok az egyik oldalon, megszűnő szakmák és tudásdeficit a másikon.

Az integrációs mechanizmusok a munkahelyi tanulóval kapcsolatban két szinten működnek. Egyrészt jelen vannak a munkahelyen, amelyek sajátosságai strukturálják a munkavállalók közötti viszonyokat. Több integrációs és szegregációs mechanizmus működik egyidejűleg. Bár gyakorlatilag általános, hogy az erőforráshiány vagy a szervezet működési szabályai által okozott kényszerek kialakítják a kollektív problémamegoldás praxisait, ugyanakkor olyan tényezők hatnak az integráció ellen, mint például az életkor. Példáinkban azt láthattuk, hogy a kvalifikált szakmunkás/technikus réteg idősebb tagjai – különböző okokból –, a formális képzésekből kimaradnak. Az idősebb munkavállalók kiszolgáltatott helyzetben vannak, számukra az állásuk esetleges elvesztése olyan kockázat, amelynek elkerüléséért adott esetben hajlandók vállalni a kevésbé vonzó munkakörülményeket, a versenyképtelen fizetést és a tudásfejlesztésbe való önálló beruházást is. Az ő esetükben látszik leginkább az utóparasztság kapcsán korábban már említett biztonságkeresés mint a munkaerőpiaci érvényesülés központi motivációja. Mindez persze felveti a kérdést, hogy az államszocializmusban a kulcsmunkaerő megtartására kialakított belső munkaerőpiacok helyébe a foglalkozási munkaerőpiac regulációs mechanizmusai léptek-e, és ezek milyen mértékben érintik az egyes munkavállalói csoportokat? Ennek megválaszolása túlmutat e tanulmány keretein, de minden bizonnyal tanulságos volna a magyar átalakulás jellegzetességeinek és a piacgazdaság magyar változatának megértése szempontjából.

Az üzleti szolgáltatásokból vett példák egy másik mechanizmust illusztrálnak: a cégek részben a szervezetek strukturális sajátosságai, részben a munka jellege miatt, elsősorban a pályakezdők vagy a karrierjük első szakaszában levők számára kínál perspektívát. Ebből következően másfajta motivációs tényezők, az aspirációk eltérő szintjei jellemzik a bemutatott eseteket, amelyek a munkaértékek, a szakmai ethosz tekintetében is különböznek. Miközben a képzett szakmunkások a szakmai és munkakultúra erodálódását élik meg, az üzleti szolgáltatásban dolgozó interjúalanyok arról számoltak be, hogy a tanulásra való hajlandóság a magasan ér-

tékelt és jutalmazott kompetenciák között van. Mindez egyszerre ok és okozat: következménye és alakítója a tágabb társadalmi kontextus működésének, amely az integráció másik szintjét jelenti. Ezen a szinten az egyik kiemelendő integrációval kapcsolatos tényező a tudások eróziója, amelyet feldolgozóipari példáinkban az idősebb, tapasztalt munkavállalók formális képzésekből való kiszorulása kísér. A fejlett munkakultúra és a szakmai tapasztalatok következtében összetett problémamegoldó rutinrendszer és gazdag tudásbázis jön létre, amely azonban nem kodifikált, ezért a tudást birtokló munkavállalók inaktívvá válásával párhuzamosan meg is szűnik. Egyszerűbben fogalmazva: a munkaerőpiacról kivonuló tapasztalt szakmunkásokkal együtt a tudásuk is távozik. A jelek szerint a tudásdeficitet a formális szakképzési rendszer nem tudja pótolni, ezzel pedig megteremtődik az alacsony szintű tudás-egyensúly (*low skill-equilibrium*) intézményi feltételrendszere.

Az üzleti szolgáltató szektorból vett példák egy másik kihívásra hívják fel a figyelmet. Az általunk vizsgált esetek fejlett munkakultúrát és gazdag tapasztalatszerzési lehetőséget, ám szűk karrierperspektívákat kínálnak, főként a pályakezdő és a pályájuk elején tartó képzett munkavállalóknak. A munka szabványosításának a költséghatékonyság kényszeréből fakadó igénye, illetve a korlátozott formális karrier-lehetőségek azonban hosszabb távon nem elégtik ki a munkavállalók aspirációt. Kérdéses, hogy a magyar kis- és középvállalatok milyen mértékben képesek hasznosítani a szektorban megszerzett munkatapasztalatokat és kompetenciákat, és milyen mértékben tudnak vonzó perspektívát kínálni a multinacionális cégektől kilépőknek.

A fent bemutatott példák statisztikai értelemben nem alkalmasak az általánosításra, arra azonban reményeink szerint igen, hogy olyan problémákra, illetve mechanizmusokra hívják fel a figyelmet, amelyek a vizsgált téma szempontjából nem elhanyagolható jelentőségűek, egyúttal lehetőséget teremtenek a vizsgálat további irányainak meghatározására is. Ebben kitüntetett szerepet kell kapnia – akár kvalitatív, akár kvantitatív eszközökkel – a vállalatok vezetése részéről érvényesített képzési és az ezzel összefüggő ösztönzési stratégiák vizsgálatának.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ashton, D. (2004) The impact of organisational structure and practices on learning in the workplace. *International Journal of Training and Development*, 8:1, 43–53. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1360-3736.2004.00195.x>.
- Bauer, J. – Gruber, H. (2007) Workplace changes and workplace learning – advantages of an educational micro perspective. *International Journal of Lifelong Education*, No. 26, 675–688. <http://dx.doi.org/10.1080/02601370701711364>.
- Billett, S. (2004) Learning in the workplace: Reappraisals and reconceptions. In Hayward, G. – James, S. (eds.) *Skills, Knowledge and Organisational Performance*. Policy Press, Bristol, 149–170.
- Brown, J. S. – Collins, A., – Duguid, P. (1989) Situated cognition and the culture of learning. *Educational Researcher*, 18 (1), 32–41. <http://dx.doi.org/10.3102/0013189x018001032>.
- Corte, E. de (2010) Historical developments in understanding of learning. In Dumont, H. – Istance, D. – Benavides, F. (eds.) *The Nature of Learning*. Paris: OECD – Centre for Educational Research and Innovation, 36–69.
- Dahlmann, S. – Huws, U. (2007) *Quality standards for case studies in the European Foundation*. Dublin: Eurofound.
- Dobák M. – Ferincz A. – Hortoványi L. (2014) A munkahelyi tanulás elősegítésének változásvezetési szempontjai. *Magyar Tudomány*, 2014/2.
- Engeström, Y. (1999) Innovative learning in work teams: Analyzing cycles of knowledge creation in practice. In Engeström, Y. – Mietinen, R. – Punamaki, R.-L. (eds.) *Perspectives on Activity Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 377–404.
- Engeström, Y. (2004) The New Generation of Expertise: Seven theses. In Rainbird, H. – Fuller, A. – Munro, A. (eds.) *Workplace Learning in Context*. London: Routledge. <http://dx.doi.org/10.4324/9780203571644>.
- Eraut, M. (2000) Non-formal learning and tacit knowledge in professional work. *British Journal of Educational Psychology*, 70, 113–136. <http://dx.doi.org/10.1348/000709900158001>.
- Fenwick, T. (2008) Workplace learning: emerging trends and new perspectives. *New Directions for Adult and Continuing Education*, Issue 119, 17–26. <http://dx.doi.org/10.1002/ace.302>.
- Ferincz A. – Hortoványi L. (2014) Munkahelyi tanulást befolyásoló tényezők – Humán-számítógép együttműködés vizsgálata. *Veze-téstudomány*, XLV. évf., 10.
- Héthy L. – Makó Cs. (1970) *A teljesítményelv érvényesítése és az üzemi érdek- és hatalmi viszonyok*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatócsoport.
- Hortoványi, L. – Szabó, Z. R. (2006) Knowledge and Organization: A Network Perspective. *Society and Economy*, 28, 2, 165–179. <http://dx.doi.org/10.1556/socec.28.2006.2.6>.
- Jackson, N. J. (2011) *Learning for a Complex World: A Lifewide Concept of Learning, Education and Personal Development*. Author-House Publishing.
- Kemény I. (1990) *Velük nevelkedett a gép*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.
- Kertesi G. – Sziráczki Gy. (1989) Munkásmagatartások a munkaerőpiacon. In Czakó Á. – Gyenei M. – Lengyel Gy. (szerk.) *Gazdaságszociológiai tanulmányok*. Budapest: Aula Kiadó.
- Lave, J. – Wenger, E. (1990) *Situated Learning: Legitimate Peripheral Participation*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Lee, T. – Fuller, A. – Ashton, D. – Butler, P. – Felstead, A. – Unwin, L. – Walters, S. (2004) Learning as Work: Teaching and Learning Processes in the Contemporary Work Organisation. *Learning as Work Research Paper*, No. 2. Centre for Labour Market Studies University of Leicester, 41.
- Lundvall, B.-A. (2004) *Why the New Economy is a Learning Economy?* DRUID Working Paper, No. 04–01.
- Lurija, A. R. (1975) A tudatos cselekvés eredete és agyi szerveződése. In Lurija, A. R. *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 172–199.
- Márkus, I. (1991) Az ismeretlen főszereplő: a szegényparasztság. In Márkus, I. *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Nielsen, P. (2006) *The Human Side of Innovation Systems: Innovation, New Organization Forms and Competence Building in a Learning Perspective*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Örtenblad, A. (2004) The learning organization: towards an integrated model. *The Learning Organization*, Vol. 11, No. 2., 129–144. <http://dx.doi.org/10.1108/09696470410521592>.
- Reich, R. (1991) *The Work of Nations: Preparing Ourselves for 21st Century Capitalism*. New York: Vintage Books.
- Sfard, A. (1998) On two metaphors for learning and the dangers of choosing just one. *Educational Researcher*, 27 (2), 4–13. <http://dx.doi.org/10.3102/0013189x027002004>.

Sík E. (2008) Tanulás a fekete és szürke gazdaságban. *Educatio*, 2008/2, 232–240.

Szabó K. (2008) Tanulás a munkahelyeken és a munkahelyekért. *Educatio*, 2008/2, 218–231.

Skinner, B. (1953) *Science and Human Behaviour*, New York: Macmillan.

Tót É. (2008) Informális tanulás. *Educatio*, 2008/2, 183–192.

Tynjälä, P. (2007) Perspectives into the learning at the workplace. *Educational Reseach Review*, 3, 130–154.

OLT GERGELY¹

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ TÉRBELI KÉRDÉSEI A VÁROSOKBAN²

DOI: 10.18030/socio.hu.2016.1.52

ABSZTRAKT

A társadalmi integráció hiánya, illetve a dezintegráció jelei gyakran a térben is láthatóvá és lehatárolhatóvá válnak. A „rossz” vagy „veszélyes” környékek, a gettósodó falvak és régiók azt a látszatot is kelthetik, mintha a társadalmi problémák csak az adott helyre lennének jellemzőek. Ezek a stigmatizált területek azonban elsősorban tüneteinek, hogy a társadalmi rendszer nem képes mindenkit egyformán integrálni, és a leginkább hátrányos helyzetű vagy diszkriminált tagjait a térben is kirekeszti. A térben is megjelenő problémákat aztán – főleg az utóbbi évtizedekben – elsősorban az adott területre koncentrálnak beavatkozásokkal próbálják orvosolni, amik a kiváltó okokat nem kezelik, a problémákat és a kirekesztett embereket pedig csak áthelyezik. Másrészt a kirekesztett területek lakói gyakran hátrányokat szenvednek el amiatt, hogy a lakóhelyükön az intézmények működése és a tág értelemben vett infrastruktúra nem kielégítő. Így a gazdasági fejlődés vagy az általános társadalmi programok sem éreztetik úgy a hatásukat, mint máshol. A tanulmány elsősorban a városi területi beavatkozások nemzetközi irodalmának egy részét tekinti át az integráció térbeli kérdései szempontjából.

Kulcsszavak: társadalmi integráció, térbeli beavatkozás, kirekesztés, dzsentifikáció, intézmények

SPATIAL ASPECTS OF SOCIAL INTEGRATION IN THE CITIES

ABSTRACT

The lack of social integration or signs of disintegration are often visible and can be delimited in space. “Bad neighbourhoods” and “no-go areas” or villages and regions going through ghettoization can give the impression as if social problems were only typical of these areas. However, these stigmatized territories are merely the symptoms of the fact that the social system cannot equally integrate everybody and the most disadvantaged and discriminated members are excluded from it in the physical sense as well. The social problems appearing in space are often treated – especially in the last few decades – with spatial interventions that are not handling the wider causes of them, and only displace the problems and the socially excluded residents. On the other hand, residents of these excluded territories often suffer disadvantages because of the dysfunctional institutions and unsatisfactory infrastructure in the broad sense that are typical in these areas. This can also mean that economic growth and social programmes are not affecting these places as elsewhere. This study reviews a part of the international literature of urban spatial interventions from the aspect of the spatial issues of social integration.

Key words: social integration, spatial intervention, exclusion, gentrification, institutions

1 MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet

2 A kutatásra az OTKA 108836 sz. *Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban* c. projekt keretében került sor

A TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ TÉRBELI KÉRDÉSEI A VÁROSOKBAN

BEVEZETÉS

A közbeszédben a társadalmi integráció, illetve főleg annak hiánya gyakran adott területekhez és általában térhez köthető kérdéskörként jelenik meg. A társadalmi problémák koncentrált és szegregált területi egységeit, mint a városi gettókat (Wilson 1987, 1991, Wacquant 1997, 2007a, 2007b, 2010) vagy a gettósodó régiókat (Ladányi 2008, Virág, 2010) gyakran a társadalmi rend, az integráció és kooperáció szokásos módjainak hiányával jellemzik³. Az itt élőket pedig gyakran kizárják a társadalom többi részével való kooperációból, párhuzamos világokat hozva létre. Maga a gettó jelensége és kialakulása is felfogható a társadalom dezintegrációjának fizikai jeleként. Ezzel egy időben sokszor a leszakadó régió vagy városrész lesz az ott élők vagy a tágabb társadalom számára maga a megfogható probléma, „amivel valamit kezdeni kell”. Ennek megfelelően a társadalmi dezintegráció térbeli megjelenéseit gyakran területileg fókuszált beavatkozásokkal próbálják meg kezelni. Ezt a megközelítést nagyon sok szempontból vitatják.

A térbeli beavatkozásokkal szembeni leggyakoribb kritika, hogy a problémákat csak áthelyezik (Smith 1996, Lees 2008, Slater 2013, Csanádi et al. 2012, Czirfusz et al. 2016). A térbeli integrációs politikák gyakran nem vesznek tudomást a szegregált területek belső viszonyairól, sem pedig a tágabb társadalmi funkciójukról, mint amilyen például a városi kontextusban az olcsó lakhatás (Lees 2008). Nem egyértelmű az sem, hogy a többségtől vagy a jobb módúaktól elszigetelt környékek belső viszonyaira, illetve az egész terület funkciójára a tágabb környezetben mindig csak dezintegráció lenne jellemző: ez függ az elkülönült csoport jellegétől, az elkülönülés léptékétől és élességétől (Lees 2008, Waquant 2007b, Ruiz-Tagle 2013). Ahogy bemutatjuk, a térbeli elkülönülés még nem feltétlenül probléma, sokkal inkább az a kirekesztés. Ezt viszont az anti-szegregációs beavatkozások ritkán veszik figyelembe. Kérdéses, hogy mennyiben integráció az, ha a régi szomszédokat szétköltöztetik egymás mellől, és a korábbi segítő hálózatokat elvágják (Atkinson–Kintrea 2004, Ruiz-Tagle 2013, Slater 2013). Az is megkérdőjelezhető, hogy a különböző csoportok közötti fizikai távolság csökkentésével automatikusan kapcsolatba lépnének a csoportok tagjai (Lees 2008). Vagyis a területi integrációt célzó beavatkozások gyakran a helyi közösségek dezintegrációjával járnak. És ha adott esetben igaz is, hogy a szegény környéken élő szegényekre további terheket ró a környezetük (Wilson 1991, Atkinson–Kintrea 2001, Wacquant 2007a, 2007b, 2010), ez nem jelenti azt, hogy a problémáikat megoldja a szegény környékek szimpla lerombolása. A területi beavatkozások kritikussai tehát nagyobb léptékű, társadalmi szintű változások mellett érvelnek (Smith 1982, 1996, Slater 2013).

³ Fontos kontextuális sajátossága a kelet-európai régiónak, hogy a gettókra jellemző kirekesztés és nyomor inkább a vidéki helyszínek sajátja. Ennek ellenére jelentős összegeket költenek városi területi beavatkozásokra is. A korábbi kutatásaink témája miatt is, ebben a tanulmányban inkább ezt az utóbbi aspektust kritizáljuk.

Ellenérv lehet a területi beavatkozások kritikusaival szemben, hogy a különböző, általános társadalmi programok a tapasztalatok szerint mégsem jelennek meg ugyanúgy, vagy nem érnek el azonos hatásokat a különböző helyszíneken. Emiatt egyre inkább előtérbe kerül az intézmények szerepe a területi egyenlőtlenségekkel kapcsolatban (Barca et al. 2012, Rodríguez–Pose 2013, illetve a városi szinten: Tosics 2009). A helyi intézmények szerepének figyelembe vétele pedig alapvetően térbeli fókuszot is jelenthet.

A területi hatásokat tehát a szegénység és társadalmi kirekesztettség magyarázatának közbejövő változójaként érdemes elképzelni (Ruiz-Tagle 2013, p. 392), és ennek megfelelően figyelembe venni a társadalmi integráció kérdéskörével kapcsolatban. A szegénységnek és a kirekesztettségnek alapvetően társadalmi okai vannak, amelyek aztán a térbeli elkülönülésben is megjelennek. Másrészt azonban ez az elkülönülés, a hozzá kapcsolódó stigma, valamint a helyi intézmények és a tágabb értelemben vett infrastruktúra gyengeségei az eleve hátrányos helyzetű csoportoknak további problémákat okozhatnak, és csökkenthetik a kitörési esélyeiket. A helyhez kötött hátrányok kezeléséhez az ott élők érdekeinek figyelembe vétele szükséges, és nem elég pusztán a terület gazdasági értékét növelni, például azzal, hogy megszabadulnak az ott élő szegényektől.

Ebben az irodalmi áttekintésben megpróbálunk bemutatni néhány olyan kérdést a társadalmi integráció térbeli vetületeivel kapcsolatban, amelyekre a politikai és gazdasági döntéshozók ritkábban reflektálnak. Mit jelent egyáltalán az integráció a térben? Milyen hatásai lehetnek a térbeli elkülönülésnek? Milyen politikákkal próbálták a térbeli integrációt elősegíteni? Milyen eredménnyel? Mi ezeknek a politikáknak a kritikája? A tanulmány következő részében megkíséreljük definiálni a térbeli társadalmi integráció fogalmát, és értelmezni a térbeli integrációval kapcsolatos felvetéseket. Ezután a városi területi politikák motivációjáról, a területi hatásokról, a városi gettók és a szegregáció hatásairól, valamint a városi rehabilitációs beavatkozások hatásairól és kritikáiról írunk.

A TÉRBELI TÁRSADALMI INTEGRÁCIÓ ELMÉLETI KÉRDÉSEI

Az integráció fogalma

A magyarországi társadalmi integráció és dezintegráció kérdéseit vizsgáló OTKA kutatás elméleti bevezetője minél szélesebben használható meghatározást próbál adni az integráció kifejezésre. Dupcsik és Szabari (2015) megfogalmazása szerint „[t]ársadalmi integráció alatt [azt] értjük, amikor az egyén vagy intézmény (cselekvő, ágens) kooperál egy társadalmi csoporttal vagy kollektivitással úgy, hogy »bizonyos mértékben« elfogadja annak értékeit, normáit, szabályait stb.” (:61). Rögtön felhívják a figyelmet az integráció fogalmának értékelített voltára is, hiszen ebből a nézőpontból egy szegregáló és elnyomó társadalom is lehet integrált, például az indiai kasztrendszer esetében. A társadalmi integráció feltételezett kiemelt fontossága akkor támasztható alá, ha elfogadjuk, hogy „egy társadalom objektív funkciója, hogy egyedeiben, intézményeiben, viszonyaiban folyamatosan újratermelődjék, a szabályok, normák, értékek viszonylagos állandósága” pedig a létbiztonság alapja (ibid). Ez az állandóság azonban nem egyformán jó a társadalom minden tagja számára, és néha kívánatosnak tűnik a korábbi rend megdöntése, ahogy azt a rendszerváltás példáján is illusztrálják a szerzők.

Az integrációval kapcsolatos elméleti koncepciók a különböző térben megjelenő társadalmi kérdések esetén is használhatóak. Amikor a térben gondolkozunk a társadalmi integrációról, beszélhetünk például a társadalmi kohézió lehetőségeiről a városokban (Novy et al. 2012) vagy a kollektív képzetek és normák szerepéről a stigmatizált és reménytelenül szegény térségekkel kapcsolatban (Sampson 2009, Wacquant 2007a, 2007b, 2010). A térbeli egyenlőtlenségek és a térbeli dimenzió szerepe miatt a gazdasági versenyben (Smith 1982, Cassiers–Kesteloot 2012) beszélhetünk a területek gazdasági integrációjáról (Barca et al. 2012) és ennek helyi közösségekre való negatív hatásáról (Smith 1996, Lees 2008, Slater 2013), valamint a versenyképesség, a helyi intézmények és az útfüggőség kapcsolatáról (Rodrigues–Pose 2013).

A térbeli társadalmi integráció fogalma

Az integráció „kétélű fegyver” (Ruiz-Tagle:397): a jobb kooperáció lehetősége mellett jelentheti egy zárt rendszer megváltoztatását olyan beavatkozással, ami az adott rendszer korábbi elemei számára nem előnyös, vagyis a rendszer integritása sérülhet az integrációs beavatkozás által (Arnal 1999, idézi Ruiz-Tagle 2013:397–398). Az integráció különböző definícióit összefoglalva azt mondhatjuk, hogy pozitív hatásai között lehet a határok ledöntése és az exkluzív, zárt rendszerek nyitottabbá tétele, negatív hatásai között lehet viszont az identitás elvesztése (az asszimiláció), a rendszer integritásának megsértése és az inkompatibilitás miatti későbbi dezintegráció (:398). A csoportok keveredésének mértéke és a csoport belső szabályozottságnak mértéke szerint az integráció különböző társadalmi formákat ölthet: beszélhetünk ’integritásról’ (homogén és szabályozott csoportok), ’asszimilációról’ (heterogén és szabályozott csoportok), ’korlátozott felelősségről’ (homogén és szabályozatlan csoportok) és ’kulturális pluralizmusról’ (heterogén és szabályozatlan csoportok).

Ahogy a bevezetőben említettük, a társadalmi kapcsolatok a térben rögzülnek, a térbeli távolság pedig befolyásolhatja a társadalmi távolságot. A közelség egyrészt növelheti a kapcsolatok valószínűségét, másrészt a különböző életmódok szoros egymás mellett élése konfliktusforrás is lehet (Blau 1977, illetve Wirth 1927 idézi Ruiz-Tagle 2013:399). Amikor a különböző csoportok között jelentős hatalmi különbség van, akkor a távolság (a szegregáció) negatív hatásai erősödnek fel.

Az integráció többdimenziós fogalom: megkülönböztethetjük a rendszerszintű integrációt és a ’társas’ integrációt. Az előbbi az egyén és az állam kapcsolatára vonatkozik, és az oktatás, az egészségügy vagy a lakhatás lehetnek dimenziói, míg az utóbbi a személyes biztonság, az összetartozás, az érzelmi kapcsolatok terepe, és a társas viszonyok, a munkahelyi kapcsolatok vagy a városi környezet lehetnek a dimenziói (Ruiz-Tagle 2013:401). Ennek megfelelően a térbeli integrációnak lehetnek rendszerszintű és társas dimenziói: a rendszerszintű dimenziók a térben jelenthetik különböző csoportok ’fizikai’ közelségét vagy szétválasztottságát, illetve a ’funkcionális’ integrációt is, ami a szolgáltatásokhoz és a lehetőségekhez különböző helyeken való effektív hozzáférést jelenti. A társas integrációt jelenthetik a ’viszonyok’, amelyeket interakcióként, társadalmi kontrollként, intézményekként értelmezhetünk, és a térhez is köthető ’szimbólumok’, amelyek valamilyen szintű azonosulást jelentenek valamilyen közös alappal (Ruiz-Tagle 2013:401–402).

A térbeli integráció ellentéte nem a szegregáció, hanem a társadalmi kirekesztésnek a térbeli integráció négy dimenziója mentén létrejövő különböző formái. A fizikai dimenzióban az integráció az egymás mellett

élést, míg a kirekesztés a lakosság nagymértékű és exkluzív elkülönülését jelenti. A további ellentétpárok: a funkcionális dimenzióban a funkciókhoz való hozzáférések és a lehetőségek megtagadása, a viszonyok dimenziójában a nem hierarchikus kapcsolatok és a döntésekben való részvétel megtagadása, a szimbolikus dimenzióban pedig a közös identitás szemben a kívülről konstruált mássággal és stigmatizációval állítható szembe egymással (Ruiz-Tagle 2013:403, lásd még Wacquant 2007a, 2010). Amint azt később részletesen kifejtjük, a térbeli politikák általában nem foglalkoznak az összes dimenzióval és azok egymásra hatásával. Jellemző, hogy az integrációt a csoportok közötti térbeli távolság csökkentésével próbálják megvalósítani, vagyis csak a fizikai dimenzióval foglalkoznak. A fizikai átalakulások azonban így csak konfliktusforrásokká alakulnak, míg nem kezelik a kirekesztés egyéb okait.

A társadalmi kohézió fogalma

A kohézió az integrációhoz kapcsolódó fogalom, ami fontos szerepet tölt be az EU-s politikákban, ugyanakkor az integráció fogalmához hasonlóan nehezen megfogható még a kifejezést fontos helyre emelő szakpolitikusok és a tudósok számára is (Miciukiewicz et al. 2012:1857). Ez egyrészt annak köszönhető, hogy a fizikai, gazdasági, politikai és kulturális átalakulások komplex kölcsönhatásait is figyelembe kell venni a fogalom megértéséhez. Másrészt pedig annak, hogy a városi politikákat egyre inkább a versenyképesség szempontja határozza meg, miközben a periféria lemaradása nő (:1857–1858) így a kohézióval kapcsolatos elképzelések is változnak.

A kohézió meghatározását és elérésének lehetséges módjait többféle szempontból lehet problematizálni: a szolidaritás és a társadalmi kirekesztés, a közös kultúra, az értékek és az identitások sokfélesége, a környezeti igazságosság, valamint az állampolgárság és a részvétel kérdései mind a kohézió egy-egy társadalmi, politikai perspektívája lehet (:1859–1860). Az viszont látható, hogy az egyenlőtlenség kérdései központiak mindegyik szempontból, legyen szó a szegények kirekesztéséről vagy a különböző csoportok jogairól.

Az egyenlőtlenségek szempontjából megfogalmazva a városi társadalmi kohézió „annak a kapacitása, hogy elismerjük a városban jelenlévő társadalmi és területi csoportokat, illetve ezek különböző, akár ellentmondó érdekeit, és annak a lehetőségét, hogy ezek a csoportok megszervezzék magukat és intézményeket hozzanak létre, ahol ütköztethetik az érdekeiket és megállapodhatnak a város jövőjéről” (Cassiers–Kesteloot 2012:1910). Ez a meghatározás párhuzamba állítható az általános társadalmi integrációt leíró definícióval, hiszen a lényege a kooperáció lehetősége és a „működés” fenntartása az eltérő érdekek ellenére is. Az viszont nem mindegy, hogyan tud megvalósulni az együttműködés, és milyen ára van annak, hogy a város (vagy az adott társadalom) működjön.

Integráció, kohézió és térbeli egyenlőtlenségek

A társadalmon belüli kooperáció, a társadalom újratermelődése és stabilitása szempontjából nem lényegtelen a térbeli szerkezet, a különböző területek összekötöttsége, a szegregáció léptéke és a térbeli elkülönülés mértéke. Bár elméletben előfordulhat, hogy egy egyenlőtlen társadalomban a különböző csoportok teljesen egyenletesen oszlanak el a térben (Hamnett 1996, idézi Cassiers–Kesteloot 2012:1912), általában a különböző társadalmi csoportok térben mégis elkülönülnek. Ez az elkülönülés pedig azt jelenti, hogy a különböző területeken, különböző normák és életmódok szerint élő, eltérő gazdasági, politikai, társadalmi helyzetű csoportok fizikailag is elválnak

egymástól, ezzel is nehezítve az általános kooperációt és integrációt a társadalomban. A fizikai távolság és az elkülönült tér pedig jelenthet lokálisan gyengébb szolgáltatásokat, valamint lehetőséget ad a stigmatizációra is. Másrészt lehetséges, hogy az elkülönült területek belső integrációja erősebb, mintha felszámolnák ezeket.

A térbeli elkülönülés a társadalmi integráció vagy kohézió egy módosító tényezője, és nem mindegy, pontosan milyen ennek az elkülönülésnek a mintázata az adott városi agglomeráción belül, mert az meghatározhatja a konfliktusok jellegét (Cassiers–Kesteloot 2012:1917). A területi lépték kérdése és az elkülönülés élessége (Ruiz-Tagle 2013, Wacqunat 2007b, Anderson–Musterd 2005) a városi környezetben merül fel igazán, hiszen viszonylag kis területen belül létezhetnek nagy különbségek, és ezeknek sajátos funkciója is lehet a város működésében. A város integráltsága vagy kohéziója tehát térbeli szempontoktól is függ.

Összefoglalva, érdemes a térbeli dimenziót is bevonni a kooperáció és a szolidaritás problémáinak vizsgálatába. Nem csak a különböző társadalmi csoportok lehetnek érdekeltek eltérő politikai beavatkozásokban és fejlődési irányokban, hanem különböző területek (illetve a politikai és intézményi képviselőik) is versenghetnek egymással az erőforrásokért, miközben a különböző területek együttműködése is szükséges az integrált társadalomhoz. Ráadásul az egyes területeken belül is eltérő lehet az integráció mértéke, ami befolyásolhatja a külső viszonyokat is. Emiatt különösen fontos kérdés a térbeli társadalmi integráció szempontjából az eltérő helyzetű és fejlettségű területek közötti különbségek kialakulása és a különbségek kezelése. A következő szekcióban erre a kérdéskörre térünk ki részletesen.

Térbeli különbségek és társadalmi hatásaik

A területi hatások az integrációs és dezintegrációs folyamatokban

A területi különbségek gazdasági következményei elsősorban nagyobb területi egységek szintjén lehetnek meghatározóak az egyéni életkilátásokra, mivel alapvetően a várostérségeket tekintik a helyi munkaerőpiacnak (Smith 1982:144, 1986:96, Miciukiewicz et al. 2012:1857–1858). Emellett az épített környezetbe való befektetés ciklusai (Harvey 2001[1978]:76) és a befektetés, illetve annak hiánya a városi területek szintjén is jelentős egyenlőtlenségeket jelenthet (Smith 1982:147–148). A kérdés csak az, hogy pontosan hogyan hatnak ezek a területi különbségek a befektetésihiányos környéken élők életére és mobilitási lehetőségeire, valamint a kooperációba és a rendszer újratermelésébe való bekapcsolódásra, vagyis a társadalmi integrációra. Ennél is fontosabb, hogy milyen társadalmi hatásai vannak az ilyen területeket megcélzó deszegregációs, integrációs vagy rehabilitációs beavatkozások.

Ahogy a bevezetőben is megjegyeztük, a térbeli dimenzió a szegénység és az ezzel járó társadalmi kirekesztettség egyik közbejövő változója (Ruiz-Tagle 2013:392). Egyrészt nem a lakóhely és a földrajzi helyzet határozza meg a városban élők társadalmi helyzetét, hanem a társadalom egyéb, rendszer szintű tényezői, másrészt viszont a környéken koncentrálódó társadalmi problémák és a térbeli kirekesztés hatással lehet arra, hogy milyen mélységű a dezintegráció. Ezért beszél például Wilson (1987) az „igazán” hátrányos helyzetűekről és az „underclass”-ról, vagy Wacquant (2008) az előrehaladott marginalitásról a földrajzi és társadalmi értelemben egyaránt perifériára szorultakkal kapcsolatban.

Nem mindegy azonban, hogy milyen a szegregáció léptéke (Wacquant 2007b, Ruiz-Tagle 2013) vagy milyen az adott város vagy metropoliszrégió térbeli szerkezete (Cassiers–Kesteloot 2012). A szegény lakóterületek ugyanis jelenthetik az olcsó lakhatást (Lees 2008), a bevándorlók számára az életmódjuk védelmét és a társas kapcsolatokat (Ruiz-Tagle 2013:392, Cassiers–Kesteloot 2012:14), illetve a helyi segítő hálózatokat is (Atkinson–Kintrea 2004). Másrészt azonban a szegregált területek társadalmi viszonyait sokszor felelőssé teszik a szegénység újratermelődéséért – például a negatív viselkedési mintákon (Wilson 1987, Wacquant 2010) vagy az oktatási intézményeken keresztül (Massey–Fischer 2006). Éppen ezért a területi hatások vizsgálatának példáit is érdemes áttekinteni.

Az underclass, a szegénység és a térbeli elkülönülés

A térbeli hatásokkal (vagy környék hatásokkal) kapcsolatos irodalomban William Julius Wilsonnak a 20. század második felének amerikai fekete gettóiról szóló írásai máig hatásosak az Egyesült Államokon kívül is. Szerinte a szegénység koncentrációjának és a gettók kialakulásának hosszú távú hatásai vannak a leginkább elesett (legkevésbé integrált) társadalmi csoportok szempontjából. Az *underclass*, a társadalomból leginkább kirekesztett szegények csoportjának kialakulása szerinte a földrajzi koncentráció következménye. „Ami megkülönbözteti az *underclass* tagjait más gazdaságilag hátrányos helyzetű csoportoktól, az az, hogy a marginális gazdasági pozíciójukra és a munkaerőpiachoz való gyenge kapcsolódásukra ráerősít a környék és a társadalmi miliő” (Wilson 1991:653). Vagyis szerinte a földrajzi mintázat hatással van az egyének életére és integrációs lehetőségeire, és a tartósan magas szegénység az oka az *underclass* újratermelő földrajzi koncentrációk kialakulása (Wilson 1987).

Wilson szerint a földrajzi pozíció – az egyenlőtlen gazdasági növekedés (:641) és a gazdasági struktúraváltás területi mintázatai miatt – hatással van az alacsonyan képzett munkaerő iránti keresletre, amit tovább erősít a belvárosi szegény környékek és a szuburbokba költözött feldolgozóipar (a lakóhely és a munkahely) közti távolság (:644). Ha a munkaerő-keresletet csak kevéssel haladta meg a kínálat, a legképzetlenebbek is munkához juthattak, azonban az alacsonyan képzett feldolgozóipari munkahelyek megszűnése a szegény környékek lakóit érintette különösen látványosan. Ez pedig hatással volt arra is, hogy milyen állapotba kerültek ezek a környékek, és mennyire voltak preferált élőhelyek ezek a magasabb státusúak számára (:654–655). Az, hogy a magasabb státusúak elköltözése tovább mélyítette az itt élő szegények izolációját, gyengítette a munkalehetőségekhez való kapcsolódásukat is (:650). A fekete középosztály elköltözésének elméletével a szegregáció más kutatói nem feltétlenül értenek egyet. A lokális hátrányok hangsúlyozása miatt Wilson a problémák kezelésére általános segélyezési javaslatokat és térbeli deszegregációs programokat is javasolt, valamint a helyi intézmények revitalizációját is támogatta.

Massey és Denton (1993) a feketék általános és lakóhelyi szegregációjából és diszkriminációjából következő politikai érdekképviselés hiányát, a helyi oktatási szolgáltatások rossz minőségét, valamint és a térbeli és társadalmi mobilitás hiányát emelték ki az *underclass* kialakulásának okaként. Wacquant (2008) pedig elsősorban az állami jóléti szolgáltatások leépülését hangsúlyozta, mint ami létrehozta az előrehaladott marginalitás állapotát. A szocializáció hatásait kiemelő *underclass* koncepció nem vesz tudomást arról, hogy a gettóban megfigyelhető életpályák az adott körülmények szülte kényszerben racionális cselekvésnek tekinthetők, mert

a gettó intézményét a társadalom aktívan fenntartja (Wacquant 1997:345). Vagyis a gettó nem feltétlenül dezorganizált, hanem „különböző elvek mentén szervezett, válaszul azokra az egyedi strukturális és stratégiai kényszerekre, amik a városok faji enklávéiban Amerika minden más területénél jellemzőbbek” (:346). A gettók párhuzamos társadalmában is van tehát kooperáció és újratermelődés, még ha ezt a külső szemlélők patológiaként is láttatják. Bármilyen bizonytalan is legyen a gettó működése, azt kívülről az állami, a non-profit és piaci intézmények is fenntartják (:347).

A városi underclass magyarázata egyben akarta megragadni a szegénység fennmaradásának több magyarázatát (Peterson 1991:636). Más szerzők azonban inkább a nem megfelelő jóléti ellátásban látták a tartós szegénység okát (Peterson 1991:623). Ebben az értelemben az underclassra jellemző szegénységért az állam felelős (:625). A szegénység kultúrájával kapcsolatos magyarázatok legfeljebb az eltérő élettapasztalatok miatti különféle viselkedések megértését érhetik el, ezért mindenképpen hasznos strukturális magyarázatokkal kiegészíteni őket, általában viszont inkább az áldozathibáztatásra használják őket (:627). Charles Murray⁴ magyarázata a segélyezés nem kívánt negatív hatásairól inkább ez utóbbi kategóriába esik, hiszen a munkalehetőségek bizonytalansága és hiánya a segélyre szorulás elsődleges oka, nem pedig az, hogy a szegények nem akarnak dolgozni (:628). Végül Wilson magyarázatainak kritikájaként érdemes megjegyezni, hogy az extrém koncentrált szegénységben élő underclass a szegényeknek csak egy kis százalékát alkotja (:635), vagyis a szegénység magas szintjének magyarázataként nem elég általános.⁵

Stigmatizáció és előrehaladott marginalitás

Az *underclass*-szal kapcsolatos elméletek kevésbé tértek ki arra, hogy a szegregált szegény környékek tartós fennmaradását a külső szemlélők stigmatizációja és lakóhellyel kapcsolatos diszkriminációja is létrehozza. Wacquant (1997, 2008) szerint a jóléti intézmények leépülése a gettók intézményének fenntartásához is vezet. Az állami visszavonulás problémáit és a koncentrált szegénység, valamint az elégtelen intézmények hiányosságait pedig tovább súlyosbítja a gettósodó területek és az ott élők stigmatizációja is, amit a sajtó és a politikusok általában csak tovább gerjesztenek (Wacquant 2007a). A stigmatizáció ezen területi formája hasonlít a hagyományos testi, a morális vagy a törzsi stigmákra is (Goffman 1963, idézi Wacquant 2007a:67) – különösen az utóbbi, törzsi, etnikai származás szerinti megkülönböztetésére, mivel ez is átvihető más személyekre is. Másfelől a költözés ezt a fajta területi alapú hátrányos megkülönböztetést meg is szüntetheti. A stigmatizált területen élőknek egyrészt szembe kell nézniük stigmatizáció miatti a szegénnyel (:68), másrészt az állami erőszakszervezetek figyelme is kitüntetetten rájuk irányul, és az eljárások is másmilyenek lesznek, mint más környékeken (:69), miközben bizonyos területeken – például a francia *banlieue*-kben – nincs is különlegesen magas fokú bűnözés (Wacquant 2007b:27). A térbeli stigmatizáció sajátos megnyilvánulási formájaként említhető még a lakcím alapján történő munkaerő-piaci diszkrimináció.

A térbeli beavatkozások ezeken a helyeken gyakran azt jelentik, hogy a bűnözőnek nyilvánított, leginkább marginalizált embereket rendőrségi erővel lakoltatják ki (Wacquant 2007a:69). A stigmatizált 'hipergettó'

4 Murray, Ch. (1984) *Losing ground: American social policy 1950–1980*. Basic Books, 323. Murray ebben kifejti, hogy a segélyezés miatt az emberek nem is akarnak dolgozni, és a jóléti állam további leépítését javasolja.

5 A Peterson által javasolt szektorális beavatkozásokat Jargowsky (1997) kérdőjelezi meg: szerinte a helyi viszonyokra nagyon is jellemző a beavatkozásokkal szembeni ellenállás (idézi Ruiz-Tagle, 2013:390).

környékekre az is jellemző, hogy a korábbi minimális szolidaritás és szimbolikus azonosulás is megszűnik az adott környékkel, ami így csak egy tér lesz, ahol a szegények élni kénytelenek, nem pedig a lakóhelyük (:70). A szolidaritás hiánya, és az, hogy nagyon különböző történetek után kerülnek a lakók ezekre a környékekre, azt is lehetetlenné teszi, hogy közösen lépjenek fel az érdekeik érvényesítése érdekében (:72). A közös ellenállás helyett mindenki csak ki akar szabadulni ezekről a helyekről. A hipergettó életmódjára és viszonyaira tehát nem is lehet jellemző a proletáriátus hasonló élethelyzetből fakadó szolidaritása: a prekáriátus tagjai csak szeretnének kikerülni ebből a kategóriából, nem pedig a közös érdekeiket akarják érvényesíteni (:73). A prekáriátus létrejöttét tehát Wilson underclass koncepciójával szemben nem csak a helyi viszonyok és a területre jellemző társas kapcsolatok eredményének tekinti Wacquant, hanem inkább a társadalmi polarizáció, a kirekesztés és a leépülő állami jóléti szolidaritás következményének.

Wacquant szerint tehát a helyi, térbeli hatásokat legalább részben a stigmatizáció általános társadalmi jelensége hozza létre. Azzal kapcsolatban, hogy ez a megerősítés hogyan zajlik, a francia *banlieue*-k és az amerikai gettók példáját veti össze, mivel a francia közbeszédben már a 80-as évektől, a Nemzeti Front előretörésével is összefüggésben megfigyelhető volt a két fogalom összemosása (Wacquant 2007b:7-8.). A stigmatizáció végül ahhoz vezet, hogy az állami beavatkozás a problematikus területre fog koncentrálni (:11), nem pedig országos társadalmi szintű problémákra, mint a munkanélküliség, ami a banlieue-kben élők életét leginkább megnehezíti. Szintén a területhez kötött stigmatizációt erősíti a decentralizált állami adminisztráció, amelynek így helyhez kötött érdekei jelennek meg, valamint a szintén helyhez kötött iskolarendszer és a tömegkommunikáció mindezt még látványosabbá teszi (:12). Az eredmény pedig olyan területhez köthető beavatkozások, mint a különböző városfejlesztési akciók, amelyek a területen élő lakosság elköltöztetésével járnak, vagy éppen a felmentés a szociális bérlakások építése alól, hogy megelőzzék a koncentrációt (:13). A társadalmi polarizáció, a munkanélküliség vagy a lakhatási problémák így a helyi botrányok részletei mögött maradnak.

Nagyon röviden összefoglalva, a különbség a két helyszín között elsősorban az, hogy mások a szegregációs és aggregációs folyamatok mögötti mechanizmusok. Amerikában a rasszizmus és a rabszolgaság máig élő öröksége az a nagyléptékű rassz alapú megosztottság, ami párhuzamos világokat hozott létre eltérő fizikai környezetekben: a gettó a saját életét élte, majd a gazdasági hanyatlással ez a világ széttöredezett, hipergettóvá alakult (lásd még Wacquant, 2010). A korábbi szimbolikus azonosulás és a fekete büszkeség ezeken a környékeken a múlté, csak a prekárius helyzetből való menekülés és a bűnözés maradt meg. A francia *banlieue*-k ezzel szemben a munkásosztály számára olcsó lakóhelyet jelentettek, így jellemzően a jóléti állam leépülésével és az ipari struktúraváltás következményei miatt egyre több szegény és kirekesztett ember lakóhelye lett. Wacquant nem egészen egyértelmű azzal kapcsolatban, hogy milyen jellegű beavatkozásokat tartana szükségesnek a lefelé tartó spirálban lévő környékeken: szerinte egyrészt a helyi fókuszú politikák csak a felszínt kezelik, másrészt nem jelentéktelen az a lelki hatás sem, amellyel a hipergettó környékén élés, és az ottani intézmények használata jár (Wacquant 2010). A végső ok azonban – a poszt-Fordista korszakra jellemzően – a legszegényebbek közötti krónikus munkanélküliség, ezért elsősorban a jóléti rendszerek reformját javasolja (Wacquant 2007b:31). Vagyis bár a területi stigma alapvetően a földrajzi helyhez kötött hatás, mégsem lehet kizárólag területi beavatkozásokkal kezelni.

Az *underclass* vagy a városi gettókban élő prekáriátus kialakulása tehát területi hatásokhoz is köthető. Az *underclass* kialakulása során a helyi életmód és intézmények szocializációs hatása, míg a stigmatizáció során a társadalom külső ítélete járul hozzá ahhoz, hogy a szegregált szegény környékeken élők életére a lakóhelyük jellege és helyzete is hat, nem csak személyes státusuk. Wilson erre a problémára területi fókuszú deszegregációs beavatkozásokat is javasolt az általános jóléti intézkedések mellett. Mások inkább az általános jóléti beavatkozások fontosságát hangsúlyozták a szélsőséges szegénység problémáival kapcsolatban. A területek politikai képviselete és az eredmények látványossága azonban általában a területi beavatkozások felé terelte a politikai cselekvést.

Egyenlőtlenségek és kohézió: a területi beavatkozások logikája és kritikái

A területileg célzott beavatkozások logikája

Az 50-es és 60-as évek állami programjai nyomán (Smith 1982:150) a magántulajdonú tőkebefektetésekkel közös városfejlesztési programok is megjelentek, amiknek így az ilyen vállalkozások profitérdekeinek is meg kell felelni. Az egyenlőtlen fejlődés elmélete szerint (Smith 1982) a korábban befektetésihiányos területek vonzóvá válnak a tőke számára, mert a tőke várható haszna nagyobb ott, ahol nagyobb a fejlődési potenciál. A tőke térbeli koncentrációjának ez a „libikókája” (:151) a városi szinten figyelhető meg igazán: korábban a szuburbánus területek fejlődése után újra az elhanyagolt belvárosokba fektetés jelenthet profitot. Ennek megfelelően a társadalmi problémákat a területi beavatkozások csak áthelyezik a térben (Smith 1986:92).

Térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és a társadalmi kohézió

Bár a szegregáció elsősorban társadalmi viszonyok térbeli projekciója, szükséges megmagyarázni, hogy a társadalmi különbségek és a térbeli megjelenésük pontosan hogyan hatnak egymásra, például mennyire hatnak a térbeli mintázatok az egyenlőtlenségek újratermelésére (Cassiers–Kesteloot 2012:1912–1913). Az egymásra hatás többféle lehet: az egyéni életkilátások szempontjából fontos lehet adott területnek a munkalehetőségektől való távolsága, valamint az is, hogy a területen uralkodó normák és a stigmatizáció miatt a mobilitás lehetőségei beszűkülnek (:1913). Ugyan a szegregáció védelmet jelenthet a bevándorlók csoportjainak, és alacsonyan tarthatja a lakhatási költségeket (:1914), de egyben csökkenti a politikai részvétel és érdekérvényesítés lehetőségét, ezáltal negatívan hat az egész város vagy régió társadalmi kohéziójára (ibid.).

Ahogy említettük, a térbeli beavatkozások sokszor azt jelentik, hogy az adott területen élő lakosság integrációja helyett a terület gazdasági körforgásba történő integrációját tekintik elsődlegesnek (Cassiers–Kesteloot 2012:1915). Erre a gondolkodásra példa a gyakran államilag is támogatott dzsentrifikáció, ami kiszorítja a szegényeket az adott területről. Így ugyan nem javulnak az esélyeik, de politikailag jól kommunikálható, hogy a korábban problémásnak számító területen helyreállt a rend. Emiatt a kirekesztési mechanizmusok komplex kezelése szükséges, ami nem lehetséges csupán egy adott területre koncentrált programokkal. Az egész város-térség térbeli szerkezetét is figyelembe kellene venni, hogy ne csak áthelyezzék a problémákat, hanem valóban növeljék a kohéziót az adott területen.

A térbeli különbségek, illetve ezek mintázatai ahhoz is hozzájárulnak, hogy az egyenlőtlenségek és feszültségek mennyire látványosak és mennyire problematizáltak a szélesebb társadalom számára. Mikor zavargások

törnek ki a szegregált területeken, a többségi társadalom gyakran a „*wir haben es nicht gewusst*” attitűddel, meglepetten reagál, különösen, ha a magasabb státusú csoportoknak sohasem kell találkozni a szegényekkel (:1916). A város térbeli szerkezete tehát hatással van arra, hogyan érzékeljük a társadalmi problémákat, és így a kezelésükre is (:1917). Különbség van például aközött, mikor a szegények a város szélére szorulva, a városi életből kirekesztve élnek, és aközött, amikor a központban élnek, kompromisszumokra kényszerítve a többi csoportot (Kesteloot 2005, idézi Cassiers–Kesteloot 2012:1917) vagy „*revansista*” reakciókat (Smith 1996) kiváltva.

Térbeli integrációs beavatkozások

Wilson nyomán a társadalmi integrációt célzó térbeli politikák az amerikai és később az európai városokban is gyakran egyet jelentettek a térbeli deszegregációs politikákkal (Ruiz-Tagle 2013: 394). Arról azonban a szegregáció kutatói nem beszélnek részletesen, hogy hogyan működhet az integráció. Sem a Chicagói Iskola ökológiai-demográfiai koncepciójában, sem a megélhetési stratégiákat, az állam kivonulását, a meglévő intézmények működését és az aktív szegregáló erőket vizsgáló neo-marxista megközelítésekben nincsenek részletesen kifejtve a térbeli integráció lehetőségei (:397).

Amikor a beavatkozások csökkentik a térbeli szegregációs indexek értékeit, akkor a térbeli integrációnak csak az egyik, a fizikai dimenziójával foglalkoznak (Ruiz-Tagle, 2013:403). A fizikai közelség mellett szükség volna az erőforrások és a hatalom valódi redistribúciójára az egyenlőtlen rendszerekben, hogy mindenkinek lehetősége nyíljon a kooperációba való bekapcsolódásra. A térbeli dimenzió szerepének tisztázásához pedig szükség van arra, hogy lássuk, milyen léptéken érdemes vizsgálni a szegregáció hatásait (Ruiz-Tagle 2013:403-404).

A deszegregációs politikáknak két lehetséges módja jelenik meg leggyakrabban: az egyik típus a „*social-mix*” (társadalmi keveredést, kevert státusú környezetet célzó) politikák (Lees 2008), amelyek egy hátrányos helyzetű területre magasabb státusú lakók költözését segítik elő, így csökkentve a homogén szegény környék koncentrációs hatásait. A másik lehetőség, hogy a szegény környék (például a szociális lakásokat nagy arányban tartalmazó lakótelep) lakosságát szétterítik a térben, hogy az így elköltöztetett lakóknak ne kelljen a szegénység területi koncentrációjából fakadó hátrányokat elszenvedniük (Bolt–van Kempen 2010). Ezek a politikák gyakran össze is függenek: a megszüntetett szociális lakhatás helyén gyakran magasabb státusú tulajdonosoknak szánt ingatlanokat húznak fel, általában csökkentve a lakosságszámot.

A területileg célzott beavatkozások kritikái

A térbeli beavatkozások eredményei

A különböző kevert státusú környékeket célzó politikáknak alapvetően két célja van: egyrészt, komolyan véve Wilson elképzeléseit, a magasabb státusúak megjelenése egy területen (főleg az oktatási intézményekben) pozitív mintákat és értékes kapcsolatokat jelenthetnek a szegények számára. Másrészt, mivel így a helyi önkormányzatoknak és a kapcsolódó intézményeknek nem csak a legszegényebb emberek súlyos problémái jutnak, javulhat a helyi gazdaság teljesítménye, és nőhetnek a helyi adóbevételek (Manzi 2010). A változások azonban egyrészt csökkentik az olcsó szociális lakhatást, másrészt dzsentrifikációs várokozásokat generálhatnak, és a környékeken elkezdhetnek emelkedni az ingatlanárak (Lees 2008). Az ilyen politikák részletes kritikája így a dzsentrifikáció kutatás egyik fontos altémája lett.

Lees (2008) szerint a különböző státusú csoportok közötti pozitív kapcsolatokra nincsenek empirikus bizonyítékok, inkább az ellenkezőjére (:2450–2451). A magasabb státusúak beköltözésének további remélt pozitívuma az egész környék számára a helyi gazdaságnak a nagyobb fogyasztói bázis miatti megerősödése, valamint az erősebb környékszintű érdekérvényesítés. Ehhez járul hozzá még az önkormányzati adóbevételek növekedése, ami különösen fontos lehet ott, ahol ezek az adminisztratív egységek nagyfokú autonómiát élveznek és gazdasági felelősséget viselnek (:2454). Vagyis látható, hogy a keveredést célzó politikák maximum csak részben szeretnék kezelni a környéken élő szegények élethelyzetét, inkább az adott terület vagy város gazdasági pozícióit igyekeznek javítani (:2454).

A jobb társadalmi kapcsolatokat vizionáló politikák nem vesznek tudomást arról, hogy a középosztálybeliek nem akarnak együtt élni a leginkább problémás lakókkal. A kevert státusú közösségek egyik legjelentősebb problémája a legtöbbször kis súlyú bűnelkövetésekben megnyilvánuló antiszociális viselkedés (Manzi 2010:42). A kevert környékek felépítésében részt vevő magán ingatlanfejlesztők abban érdekeltek, hogy semmilyen stigmának megfelelő viselkedési mintázat ne jelenjen meg a jövőbeni vásárlók szeme előtt: „Az ingatlanfejlesztők azt szeretnék tudni, hogy milyen gyorsan tudjuk kilakoltatni az embereket... Biztosak akarnak lenni benne, hogy a lakóink nem okoznak felfordulást” (interjú – RSL menedzser, Manzi 2010 p. 42.)

Vagyis a keveredést célzó politika akkor lehet gazdaságilag sikeres, és akkor vonzhat befektetőket, ha a lelegelettebbeket elköltöztetik az adott környékekről. A vonatkozó empirikus kutatások szerint ráadásul a környékbeli kapcsolatok megerősödése inkább a homogén középosztálybeli környékeken jellemző, nem pedig a kevert státusú helyeken (Butler–Robson 2003, idézi Lees 2008:2456). Ehhez hasonlóan Freeman (2006) kutatásaiból is az derült ki, hogy a szegény fekete környékek lakói nem kerülnek kapcsolatba az új fehér középosztálybeli beköltözőkkel. Az ingatlanárak és a bérleti díjak emelkedése az adott környéken az eleve tervezettek felül további elköltöztetéssel járhat (Lees 2008:2457), így végül a diverz környékből homogén középosztálybeli környék alakulhat ki, vagyis az alacsony státusú környékek dzsentrifikálódhatnak, annak minden negatív hatásával együtt.

A kevert státusú környékeket célzó politikákkal kapcsolatos további kritika, hogy azok szinte soha nem a gazdag környékek, hanem csupán a szegény környékek homogén társadalmi szerkezetét változtatják meg (Lees 2008:2460; Slater 2013:384). Ez alól a ritka kivételt a *Moving to Opportunities* (MTO) program jelentette, ahol a szegregált szegény környékek lakói közül – egy nagy társadalmi kísérlet során – sorsolással kiválasztottak néhány lakót, akik magasabb státusú környékekre költözhetek. Az akció eredményei azonban az első elemzések szerint szerények voltak (Slater 2013:369). A legújabb kutatások némileg pozitívabb kicsengésűek az MTO programmal kapcsolatban. Chetty és munkatársai (2015) azt találták, hogy az elég fiatalon más környékre kerülők profitálhattak a pozitív szocializációs környezetből. Különösen igaz volt ez a fiúk esetében, akiket így a kortárshatások kisebb eséllyel tereltek az utcai bandák felé. Másrészt, akik már kamaszkorukban költöztek egy jobb környékre, később átlagosan alacsonyabb fizetést kaptak, vagyis kevésbé voltak sikeresek, mint a kontroll csoport, akit nem költöztettek el a gettóból.

Végül a „social-mix” politikák ahelyett, hogy hasznos kapcsolatokkal segítették volna elő a szegények lehetőségeit, inkább elvágták a segítő hálózatokat, illetve a kapcsolatokat a szociális segítő intézményekkel

(Lees 2008:2461; lásd még Atkinson–Kintrea 2004). A kapcsolatok kialakulásához arra is szükség volna, hogy a hátrányosabb és a jobb helyzetű lakók között a normatív és kulturális különbségek is csökkenjenek, vagyis a szegényebb vagy kisebbségi csoportok asszimilálódjanak (:2462, vö. Ruiz-Tagle 2013:402). A szegregációnak ebben az értelemben tehát lehetnek pozitív hatásai, amiket ezek a keveredést szorgalmazó politikák megszüntetnek. Ilyen lehet még a már korábban említett megtelepedési lehetőség a bevándorlók számára, valamint az olcsó lakhatás is. Az ilyen politikákban a szegregáció szempontjából az sem világos, hogy mennyire különböző csoportoknak kellene találkozniuk, és milyen területi léptéken.

A deszegregációs politikák másik lehetséges módja a szegények szétszórása a térben. Ez jellemzően a szociális lakótelepek lerombolását és a lakók elköltöztetését jelenti, mint például a holland szociális lakótelepek esetén (Bolt–van Kempen 2010:159). Az egyenlőtlen fejlődés elmélete szerint a térbeli beavatkozások azonban csak áthelyezik a szegénységet, így kérdés, hogy az elköltöztetések után nem alakulnak-e ki újabb szegregációs gócpontok. A holland példa szerint az elköltöztetett kisebbségi vagy szegényebb családok nem hoztak létre új szegregátumokat máshol: sokféle környékre költöztek, és az új környékek magasabb státusúak voltak, mint a beavatkozás által érintettek (:177). A deszegregációs politika tehát egy szabályozott és kevésbé szegregált szociális lakáspiacon a lakáskörülmények javulásához is vezethet. Másrészt az elköltözők éppen a viszonylag jobb helyzetű, munkával rendelkező lakók voltak, a legelesettebbek pedig inkább helyben maradtak. A kisebbségi csoportok körülbelül ugyanolyan arányban kisebbségek által lakott környékekre költöztek a telep megszüntetése után, míg a született hollandok inkább nem etnikai környékekre, vagyis általában a szegregáció nem csökkent, csak az adott koncentráció szűnt meg. Ráadásul a kisebbségi csoportok jobban preferálták az eredeti környezetet (:178). Tehát a beavatkozás csak bizonyos háztartásoknak volt felfelé mobilitási lehetőség, elsősorban a hollandoknak, a szegények és kirekesztettek pedig inkább csak a beavatkozás negatív hatásaiból részesültek.

A jóval kevésbé szabályozott amerikai környezetben a hasonlóan szétszórást célzó HOPE VI program tapasztalatai sokkal rosszabbak: bár a fogadó környékek szegénységi mutatói kisebbek voltak, és kevésbé voltak szegregáltak is (:163), a lakók 70 százaléka inkább maradt volna a megszokott környékén, sokszor mégis meszsze kellett költöznie, mert nem volt már olcsó lakhatás a közelben (Popkin et al. 2004, idézi Bolt–van Kempen, 2010:163). Ráadásul a HOPE VI programban a rassz szerint szegregált szociális lakhatásban élő feketék szinte mind hasonlóan szegény fekete környékekre költöztek (Popkin et al. 2005:394–395, idézi Slater 2013:372), vagyis miközben a költöztetés minden negatív hatását el kellett viselniük, csupán térben áthelyezték a szegénységet (Slater 2013:373). A deszegregációs programok pozitív hatásai tehát megkérdőjelezhetők, miközben maguk a programok komoly költségekkel és nehézségekkel járnak. A neo-marxista kritika (így például Slater 2013) pedig az egész környezet hatás irodalmát megkérdőjelezi, így azt is, hogy bármilyen térbeli beavatkozás alkalmas lenne a szegénység és a kirekesztés csökkentésére.

A környezet hatásainak kritikája

Slater (2013) szerint a szegénység és az egyenlőtlenségek magyarázata nem a környékek, a különböző városi területek sajátosságaiban keresendő, hanem tágabb strukturális okokban, amelyek megmagyarázzák, hogy miért laknak az emberek azon a környéken, ahol laknak (:369). Szerinte meg kéne fordítani a kérdést: az érdekes az, hogy az életkilátások hogyan határozzák meg az ember lakhelyét, nem pedig az, hogy hogyan hatá-

rozza meg a lakóhely az életkilátásokat. Ő tehát a magántulajdont, a lakáspiacot, az osztálykülönbségeket és a tőkefelhalmozást középpontba állító neo-marxista magyarázatokat javasolja a szegény környékek problémáival kapcsolatban (ibid.). Ahogy a Slater által idézett Engels 1872-ben azzal kritizálta a párizsi városi beavatkozásokat, hogy csak átköltöztetik a szegényeket, de nem oldják meg a szegénység problémáját (:371–372), úgy kritizálja Slater (2013) is a különböző deszegregációs beavatkozásokat (lásd fentebb). Slater (2013) szerint a Chicagói Iskola neoklasszikus közgazdaságtani megközelítése nem válaszolt arra a kérdésre, hogy mi az oka az alacsonyabb státusúak rosszabb pozícióinak a földpiac elosztási mechanizmusai során (:374). Az egyenlőtlen fejlődés elmélete viszont megmagyarázza, miért hagyják teljesen lepusztulni a belvárosi régi lakónegyedeket: a régi használati módba már nem érdemes befektetni, és egyre nagyobb lesz az új használat potenciális profitja: ez a dzsentrifikáció logikája (Smith 1979, idézi Slater 2013:376). A magántulajdonú városi földterület emellett az összehangolt tervezési beavatkozások gátja, hiszen az egyéni profitérdek határozza meg a terület felhasználást (Scott 1980, idézi Slater 2013:377).

A környék hatások irodalma ebben a fényben látszólag a szegénység mélyebb okairól nem vesz tudomást, és úgy állítja be, mintha a szegénység saját magából eredne a szegény környékek szocializációs hatásain keresztül (Steinberg 2010a idézi Slater 2013:376), és hogy a gettók lakói a diszfunkcionális társas normáikon keresztül maguk felelősek a szegénységükért (Bauder 2002 idézi Slater 2013:379). Hasonlóan az alacsony státusú környékeken mérhető rosszabb iskolai teljesítmények sem köthetőek szerinte csak a környékhez és a szocializációs hatásokhoz, ez a jelenség inkább általában az iskolarendszer gyengeségét mutatja, vagyis hogy egyenlőtlen a közszolgáltatások minősége a különböző helyeken (Elliott et al. 2006, idézi Slater 2013:379). A koncentráltan szegény környékek hátrányának tartják, hogy a helyi személyes kapcsolathálón keresztül csak kevesen tudnak munkahelyhez jutni, mert kevesen dolgoznak a környéken, ám Slater és az általa hivatkozott antropológiai kutatások szerint ennek az ellenkezője igaz: az alacsonyan képzett munkahelyek iránti keresletet éppen az alacsony státusúak tudják jól megosztani egymással, a középosztálybeliek pedig egymás között osztják meg az általuk betölthető munkákat (:379). Végül, ha ki is mutatható, hogy a rossz környéken élés további nehézségeket okoz a szegényeknek a státusokon túl, ez akkor is csak egy járulékos hatás az alacsony státus miatti hátrányokhoz (:380).

Slater (2013) szerint, ha el is fogadjuk, hogy a szegregált szegény környékeken élők izolációja és egyéb hátrányai a lakóhelyük miatt súlyosabbak, mint a más környékeken élőké, ezek a hatások nem köthetőek kizárólag a környék földrajzi és demográfiai tulajdonságaihoz, amiket megváltoztatva ezek a hátrányok eltűnnek. A stigmatizáció és a rosszabb életkörülmények az állami politikák hibái, amelyek nem képesek azonos lehetőségeket biztosítani a különféle területeken élő polgároknak (Wacquant 2008). Vagyis, ha vannak is a környékhez köthető társadalmi hatások (ahogy Wacquant szerint az amerikai fekete gettóban mindenképpen vannak, lásd fentebb), azoknak nem a terület tulajdonságaihoz köthető oka van. Emiatt tehát a szerző – a neo-marxista kritika logikájának megfelelően – a területi beavatkozásokat is elveti.

Helyi sajátosságok

Maloutas (2009) kritikája szerint éppen a környék hatások egy példája a stigmatizáció, és az eltérő kontextusokban, mint a francia *banlieue*-k és az amerikai gettók, eltérő várospolitikai válaszokat kell adni ezekre a

hatásokra (:830–831). Slater (2013:383) ezzel kapcsolatban újra felhívja a figyelmet, hogy a stigmatizáció nem a környék hatása, hanem a tágabb társadalom megbélyegzése miatt jön létre. Arra azonban nem reflektál, hogy a környéken élők az adott helyhez kötötten kell elszenvedjék ezt a hatást: az intézmények elhanyagoltságát, a gazdasági szereplők elfordulását a területtől, a diszkriminációt.

A területi beavatkozások tágabb irodalmában, elsősorban a regionális szinten, már régebb óta tart a vita a területileg célzott fejlesztési politikák és a gazdasági növekedés területileg nem célzott támogatásának hívei között (Barca et al. 2012:138). A Világbank 2009-es ajánlásai a nagyvárosi agglomerációk növekedési potenciáljának kihasználását javasolják, és úgy gondolják, hogy a gazdasági tevékenység szétterítése aláássa a növekedést, míg elsősorban az EU-s kontextusban úgy gondolják, hogy „a tér számít, és a fejlődés lehetőségeit befolyásolja, nem csak a területekét, de az externáliákon keresztül az ott élő egyénekét is” (Barca et al. 2012:139). A területileg nem célzott politikák azon az elven nyugszanak, hogy nem a területeket kell fejleszteni és bekapcsolni a gazdaságba, hanem az egyéneket. Az egyének pedig a gazdasági növekedés centrumaiba vándorolva teljesíthetik ki a bennük rejlő gazdasági potenciált, vagyis a vidékről a városba költözést feltételezik. A területileg célzott politikák ezzel szemben a földrajzi és intézményi tényezők interakciójában látják a regionális fejlődés kulcsát (:140).

A helyi intézmények sajátosságait figyelembe vevő beavatkozásokra tehát sem a gazdasági neoliberalizmus hívei, sem a neo-marxista kritikusai nem fordítanak kellő figyelmet. Például a szegény környékek állami nemtörődömség és stigmatizáció miatti gyengébben teljesítő oktatási intézményeinek sajátos, csak helyismeret segítségével rendezhető problémáit az egész oktatási szektor gyengeségével magyarázzák. Ám az ágazati beavatkozások jellemzően nem produkálnak egyforma eredményeket a különböző helyi kontextusokban (Barca et al. 2012:136–137). Az intézmények és a gazdaság fejlesztésének integrált programjai azonban egyelőre még gyerekcipőben járnak (Rodriguez–Pose 2013:1037).

A térbeli hatások elemzésének jelentős problémája a földrajzi lépték kérdése is. Ahogy már korábban említettük, Wacquant (2007b:21–23) szembeállítja egymással a chicagói fekete gettók és a francia *banlieue*-k szegregációjának léptékét és jellegét, Lees (2008) pedig elfogadhatónak tart bizonyos léptékű szegregációt az olcsó lakhatás érdekében (:2464). De mi legyen ez a lépték? Ruiz-Tagle szerint (2013:403) a kisebbségek térbeli elhelyezkedésére elvben jellemző lehet a teljesen kirekesztő szegregáció, a kisebb léptékű mikroszegregáció és az atomizált szétoszlás. Az első a Wacquant (2007b, 2010) által leírt hipergettó járulékos negatív hatásaihoz vezethet, míg az utolsó a hátrányos helyzetű, kirekesztett csoportok társadalmi kapcsolatainak gyengeségéhez. Ruiz-Tagle szerint emiatt nem egyszerűen csak azt kell figyelembe venni, hogy a különböző csoportok lakóhelye mennyire különül el egymástól, hanem azt is, hogy mennyire különülnek el a térben az intézményeik és szervezeteik, és az alacsony státusúak milyen hátrányokat szenvednek el ebben a tekintetben. Ezek a különbségek lehetnek ugyanis az adott területre jellemző járulékos hátrányai a szegregált szegény környékeken élőknek. Amíg azonban a városi területi politikák csak az alacsony státusúak lakóhelyét változtatják meg, addig az ott élő szegények kizárólag a költöztetés hátrányait és az ebből következő lakhatási problémákat szenvedik el, miközben a területi problémára költött erőforrásokból szinte egyáltalán nem részesülnek.

KONKLÚZIÓK

A társadalmi integráció térbeli kérdései megfoghatóvá és látványossá teszik a kooperáció és a társadalom újratermelésének nehézségeit: a térben is kirekesztett, leszakadó társadalmi csoportok nem tudnak részt venni ezekben a folyamatokban, nincs lehetőségük bekapcsolódni a munkamegosztásba. Ebben szerepet játszanak a térbeli korlátok is, de a szegénység és a kirekesztés általános társadalmi jelenségek, amikhez csak hozzáadódik a fizikai távolság és a térbeli elválasztottság hátránya, amelyek egyben látványossá és lehatárolhatóvá is teszik a gondokat. Ez azonban azt is jelenti, hogy a közvélemény és a politikusok a területekre jellemző problémaként, nem pedig a társadalom általános problémájaként fogják fel a kirekesztettséget és a reménytelen szegénységet.

A térbeli mintázatok nem jelentéktelenek a városok vagy a metropolisz régiók szempontjából. A térbeli kirekesztés léptéke, illetve a szegregált szegény területek viszonya a többi városrészrel és általában a városi funkciókkal az egész város vagy városi régió politikai és gazdasági viszonyaira is hatással lehet. A nagy léptékű elkülönülés vagy a szegények szem elől való elrejtése párhuzamos világokat hozhat létre, ami növelheti az erőforrások mértéke szerint elkülönülő társadalmi csoportok közötti különbségeket és feszültségeket.

A szegregált szegény területek és gettók elveszett erőforrások a városok számára, mert a stigmatizáció és a kirekesztés miatt ezeken a helyeken nem valósulnak meg a lehetséges gazdasági tevékenységek, nem kapcsolódnak be a termelésbe és a kereskedelembé, miközben a könnyen megközelíthető, használható területek korlátozottan állnak rendelkezésre. Az ilyen területek bekapcsolása a gazdaságba sokszor úgy történik, hogy az ott élők emberi erőforrásai továbbra sem vonódnak be a kooperációba és a társadalom újratermelésébe. Vagyis a területi beavatkozások során gyakran összekeverik a területek és a térhez kötött erőforrások integrációját, valamint a területen élő emberek társadalomba történő integrációját. A társadalmi integrációt szolgáló területi beavatkozások tehát sokszor valóban csak a kirekesztés és az esélytelenség tüneteit kezelik, miközben ezeket a problémákat áthelyezik máshová a térben. Ráadásul a térbeli elkülönülés lehetséges pozitív hatásait ezek a területi beavatkozások a legritkábban veszik figyelembe. Kérdés viszont, hogy mi az a területi lépték, aminél az elkülönülés még nem hátrány és dezintegráló tényező, hanem közösségképző tényező és erőforrás. Ez a lépték függ az egyenlőtlenségek mértékétől és különbségeket képző mechanizmusoktól is.

Egy adott környéken élés hatással van ugyan a lakók életkilátásaira, amiket azonban elsősorban a társadalmi helyzet határoz meg, ahogy végül azt is, hogy ki hol fog élni. A probléma csak az, hogy az egyéneket célzó általános társadalmi programok sem képesek egyenlően hatni a térben. A különböző színvonalú, adott helyi érdekviszonyok között működő intézmények nem egyformán kezelik a társadalmi problémákat, illetve a kezelésükhöz szükséges beavatkozásokra nem egyformán reagálnak az ilyen sajátos helyzetű intézmények. A nem területi alapú, ágazati vagy rendszerszintű beavatkozások szintén nem egységesen oszlanak el a térben, és sokszor csak megerősítik bizonyos területek előnyeit és mások hátrányait. Ezért a területi beavatkozásoknak az intézmények fejlesztését is magában kell foglalnia.

A térbeli társadalmi integráció nem lehet sikeres kizárólag az adott területre koncentrálva, és gyakran az állami beavatkozás csak megerősíti az egyenlőtlen fejlődésből következő mechanizmusokat. Másrészt a területi sajátosságok figyelembe vétele nélkül az általános társadalmi integrációs kísérletek könnyen kudarcba fúlhat-

nak az adott hely sajátos viszonyai között. A területi integráció tehát szükséges, de nem elégséges feltétele a tágabb társadalmi integrációnak, és a területi beavatkozások csak más, általános társadalmi programokkal összhangban lehetnek hatással a kirekesztés és a társadalmi dezintegráció elleni küzdelemre.

HIVATKOZÁSOK

- Arnal, M. (1999) Intergración [Etymologic definition of 'integration']. *El Almanaque* [WWW document]. Elérhető: <http://www.elalmanaque.com/Septiembre/22-9-eti.htm> [Letöltve: 2010-05-03].
- Atkinson, R. – Kintrea, K. (2001) Disentangling Area Effects: Evidence From Deprived and Non-Deprived Neighbourhoods. *Urban Studies*, 38(12), 2277–2298. <http://dx.doi.org/10.1080/00420980120087162>.
- Atkinson, R. – Kintrea, K. (2004) 'Opportunities and Despair, It's All in There': practitioner Experiences and Explanations of Area Effects and Life Chances. *Sociology*, 38(3), 437–455. <http://dx.doi.org/10.1177/0038038504043211>.
- Andersson, R. – Musterd, S. (2005) Area-based policies: a critical appraisal. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 96, 377–389. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9663.2005.00470.x>.
- Barca, F. – McCann, P. – Rodríguez-Pose, A. (2012) The case for regional development intervention: place-based versus place-neutral approaches. *Journal of Regional Science*, 52, 134–152. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-9787.2011.00756.x>.
- Bauder, H. (2002) Neighbourhood effects and cultural exclusion. *Urban Studies*, 39(1), 85–93. <http://dx.doi.org/10.1080/00420980220099087>
- Bolt, G. – van Kempen, R. (2010) Dispersal Patterns of Households who are Forced to Move: Desegregation by Demolition: A Case Study of Dutch Cities. *Housing Studies*, 25(2), 159–180. <http://dx.doi.org/10.1080/02673030903561834>.
- Butler, T. – Robson, G. (2001) Social capital, gentrification and neighbourhood change in London: a comparison of three south London neighbourhoods. *Urban Studies*, 38, 2145–2162. <http://dx.doi.org/10.1080/00420980120087090>.
- Cassiers, T. – Kesteloot, C. (2012) Sociospatial inequalities and social cohesion in European cities. *Urban Studies*, 49(9), 1909–1924. <http://dx.doi.org/10.1177/0042098012444888>.
- Cheshire, P. (2006) Resurgent cities, urban myths and policy hubris: what we need to know. *Urban Studies*, 43(8), 1231–1246. <http://dx.doi.org/10.1080/00420980600775600>.
- Chetty, R. – Hendren, N. – Katz L. F. (2015) *The Effects of Exposure to Better Neighborhoods on Children: New Evidence from the Moving to Opportunity Experiment* NBER Working Paper No. 21156.
- Csanádi G. – Csizmady A. – Olt G. (2012) *Átváltozóban*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Czirfusz M. – Horváth V. – Jelinek Cs. – Pósfai Zs. – Szabó L. (2016) Gentrification and Rescaling Urban Governance in Budapest-Józsefváros *Intersections. EEJSP*, 1(4), 55–77.
- Dupcsik Cs., – Szabari V. (2015) Elméleti bevezető az Integrációs és dezintegrációs folyamatok a magyar társadalomban című OTKA kutatáshoz. *Socio.hu*, 5(3), 44–63. <http://dx.doi.org/10.18030/socio.hu.2015.3.44>.
- Elliott, D.S. – S. Menard – B. Rankin – A. Elliott – W.J. Wilson – D. Huizinga (2006) *Good kids from bad neighborhoods*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Freeman, L. (2006) *There Goes the 'Hood: Views of Gentrification from the Ground Up*. Philadelphia, PA: Temple University Press
- Goffman, E. (1963) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. New York: Simon & Schuster.
- Hudson, R. (2007) Regions and Regional Uneven Development Forever? Some Reflective Comments upon Theory and Practice. *Regional Studies*, 41(9), 1149–1160. <http://dx.doi.org/10.1080/00343400701291617>.
- Jargowsky, P. (1997) *Poverty and place: ghettos, barrios, and the American city*. New York: Russell Sage Foundation.
- Ladányi J. (2008) *A lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Budapest: Új Mandátum.
- Lees, L. (2008) Gentrification and social mixing: Towards an Inclusive Urban Renaissance? *Urban Studies*, 45, 2449–2070. <http://dx.doi.org/10.1177/0042098008097099>.
- Lefebvre, H. (1991) *The production of space*. Malden, MA: Blackwell.
- Miciukiewicz, K. – Moulaert, F. – Novy, A. – Musterd, S. – Hillier, J. (2012) Problematising Urban Social Cohesion. A Transdisciplinary Endeavor (Introduction to the respective Special Issue of Urban Studies). *Urban Studies*, 49, 1855–1872. <http://dx.doi.org/10.1177/0042098012444877>.
- Novy, A. – Swiatek, D. C. – Moulaert, F. (2012) Social Cohesion: A Conceptual and Political Elucidation. *Urban Studies*, 49, 1873–1889. <http://dx.doi.org/10.1177/0042098012444878>.
- Maloutas, T. (2009) Urban Outcasts: A Contextualized Outlook on Advanced Marginality. *International Journal of Urban and Regional Research*, 33, 828–834. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2427.2009.00925.x>.
- Maloutas, T. (2012) Contextual Diversity in Gentrification Research. *Critical Sociology* 38(1) 33–48. <http://dx.doi.org/10.1177/0896920510380950>.

- Manzi, T. (2010) Creating Sustainable Neighbourhoods? The Development and Management of Mixed-Income Communities. In Manzi, T. – Lucas, K. – Jones, T. L. – Allen, J. (eds.) *Social Sustainability in Urban Areas, Communities, Connectivity and the Urban Fabric*. London: Earthscan.
- Massey, D. S. – Fischer, M. J. (2006) The effect of childhood segregation on minority academic performance at selective colleges, *Ethnic and Racial Studies*, 29(1), 1–26. <http://dx.doi.org/10.1080/01419870500351159>.
- Peterson, P. E. (1991) The Urban Underclass and the Poverty Paradox *Political Science Quarterly*, 106(4), 617–637. <http://dx.doi.org/10.2307/2151796>.
- Popkin, S. – Cunningham, M. K. – Burt, M. (2005) Public housing transformation and the hard-to house. *Housing Policy Debate* 16(1), 1–24. <http://dx.doi.org/10.1080/10511482.2005.9521531>.
- Popkin, S. J. – Levy, D. K. – Harris, L. E. – Comey, J. – Cunningham, M. K. (2004) The Hope VI Program: what about the residents? *Housing Policy Debate*, 15(2), 385–413. <http://dx.doi.org/10.1080/10511482.2004.9521506>.
- Rodríguez-Pose, A. (2013) Do Institutions Matter for Regional Development? *Regional Studies*, 47(7), 1034–1047. <http://dx.doi.org/10.1080/00343404.2012.748978>.
- Ruiz-Tagle, J. (2013) A Theory of Socio-spatial Integration: Problems, Policies and Concepts from a US Perspective. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 388–408. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2427.2012.01180.x>.
- Sampson, R. J. (2009) Disparity and diversity in the contemporary city: social (dis)order revisited. *The British Journal of Sociology*, 60(1), 1–31. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-4446.2009.01211.x>.
- Scott, A. J. (1980) *The urban land nexus and the state*. London: Pion.
- Shaw, K. – Porter, L. (2009) Introduction. In Porter, L. – Shaw K (eds.) *Whose Urban Renaissance? An International Comparison of Urban Regeneration Strategies*. London: Routledge, 1–7.
- Slater, T. (2013), Your Life Chances Affect Where You Live: A Critique of the ‘Cottage Industry’ of Neighbourhood Effects Research. *International Journal of Urban and Regional Research*, 37, 367–387. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2427.2013.01215.x>.
- Steinberg, S. (2010a) Reply to post by Mario Luis Small. Posted on Comurb listserv, 17 January.
- Smith, N. (1979) Toward a theory of gentrification: a back to the city movement by capital, not people. *Journal of the American Planning Association* 45(4), 538–548. <http://dx.doi.org/10.1080/01944367908977002>.
- Smith, N. (1982) Gentrification and Uneven Development. *Economic Geography*, 58 (2), 139–155. <http://dx.doi.org/10.2307/143793>.
- Smith, N. (1986), On the necessity of uneven development. *International Journal of Urban and Regional Research*, 10, 87–104. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2427.1986.tb00006.x>
- Smith, N. (1996) *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. New York: Routledge.
- Tosics, I. (2009) Dilemmas of Integrated Area-Based Urban Renewal Programmes. Elérhető: <http://urbact.eu/read-article-dilemmas-integrated-area-based-urban-renewal-programmes> [Letöltve: 2016-03-01].
- Virág T. (2010) *Kirekesztve: Falusi gettók az ország peremén*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Wacquant, L. (1997) Three Pernicious Premises in the Study of the American Ghetto. *International Journal of Urban and Regional Research*, 21, 341–353. <http://dx.doi.org/10.1111/1468-2427.00076>.
- Wacquant, L. (2007a) Territorial stigmatization in the age of advanced marginality. *Thesis Eleven*, 91, 66–77. <http://dx.doi.org/10.1177/0725513607082003>.
- Wacquant, L. (2007b) French working-class banlieues and black american ghetto: from conflation to comparison. *Qui Parle*, 16(2), 5–38.
- Wacquant, L. (2008) *Urban outcasts: a comparative sociology of advanced marginality*. Polity Press, Cambridge.
- Wacquant, L. (2010) Urban Desolation and Symbolic Denigration in the Hyperghetto. *Social Psychology Quarterly*, 73(3), 215–219. <http://dx.doi.org/10.1177/0190272510377880>.
- Wilson, W. J. (1987) *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, W. J. (1991) Another Look at The Truly Disadvantaged. *Political Science Quarterly*, 106(4), 639–656. <http://dx.doi.org/10.2307/2151797>.
- Young, I. M. (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

BLASKÓ ZSUZSA¹

TRANSZNACIONÁLIS CSALÁDOK, HÁTRAHAGYOTT GYEREKEK DÉL- ÉS KELET-EURÓPÁBAN²

Dol: 10.18030/socio.hu.2016.1.71

ABSZTRAKT

A tanulmány bemutatja a transznacionális család fogalmát és a hozzá kapcsolódó, társadalmilag releváns kérdéseket, különös tekintettel a külföldön munkát vállaló szülő(k) által hátrahagyott gyermekek helyzetére. Előszörben tengeren túli szakirodalomra támaszkodva sorra vesszük a szülői migrációnak a hátrahagyott gyermekekre gyakorolt lehetséges hatásait, majd megmutatjuk, hogy a hátrahagyott gyermekek kérdése egyre inkább megkerülhetetlenné válik Európában is, különösen a dél-kelet-európai régióban. Az elérhető adatforrásokat számba véve erősen valószínűsíthető, hogy a kétezres évek végén az érintett országokban összesen több mint 900 ezer gyermek élt úgy, hogy legalább az egyik szülője külföldi munkavállalás miatt volt tőle távol. A jelenség elterjedtségének mértéke az egyes országokban nem mutat szoros összefüggést a külföldön élők állományának nagyságával, és számottevő különbségek vannak az országok között abban is, hogy mennyire jellemző az apa, az anya, vagy éppen mindkét szülő távolléte.

Kulcsszavak: migráció, transznacionális család, hátrahagyott gyermekek, Délkelet-Európa

TRANSNATIONAL FAMILIES, LEFT-BEHIND CHILDREN IN SOUTH-EAST EUROPE

ABSTRACT

The paper presents the notion of transnational families together with the relevant social aspects of the phenomenon with an emphasis on the situation of children left behind. Mostly based on research outside Europe a review of the literature is provided covering the possible impacts parental migration has on children remaining in the countries of origin. In the second section evidence from South- and Eastern Europe is presented to show the number as well as the main characteristics of left behind children in this region. Based on the limited number of data-resources we can estimate that in the late 2000s the number of children with at least one parent being absent for work outside the country exceeded 900,000 in the region discussed. Our analyses show that the number of left behind children is only loosely correlated with the extent of emigration from the country. We also find substantial variations in the patterns of parent-migration with mothers being much more likely to migrate from some countries than from others.

Keywords: Migration, transnational family, left-behind children, South-East Europe

¹ PhD, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs.

² A tanulmányhoz fűzött megjegyzéseimért köszönettel tartozom Melegh Attilának és a Socio.hu névtelen bírálóinak.

TRANSZNACIONÁLIS CSALÁDOK, HÁTRAHAGYOTT GYEREKEK DÉL- ÉS KELET-EURÓPÁBAN

BEVEZETŐ

Transznacionális családnak nevezi a szakirodalom azokat a családokat, amelynek tagjait (hosszabb vagy rövidebb időre) országhatárok választják el egymástól, azaz különböző országokban élnek. A transznacionális családok létrejötte a nemzetközi migráció elkerülhetetlen következményének tekinthető, amennyiben a kiterjedt család fogalmát használjuk, és külön országban élő felnőtt testvérek, szülők és felnőtt gyerekek családi közösségére gondolunk. Létrejönnek azonban transznacionális családok nukleáris családok megbomlásával is, amikor az egyik vagy másik szülő, esetleg mindkettő egy másik országba költözik úgy, hogy gyermekeit hátrahagyja. A gyermeket ilyen esetekben az otthon maradó szülőnek, valamelyik nagyszülőnek, esetleg egy szomszédnak vagy barátoknak a gondjaira bízják, de nem ritka az sem, hogy nagykorú gondozó nélkül, a nagyobb testvérek felügyeletére bízva maradnak otthon gyerekek. (pl. Gréen 2014, Mazzucato–Schans 2011) Az ilyen jellegű migráció motivációja szinte minden esetben a külföldi munkavállalás, pénzkeresés szándéka, és az otthon maradtak anyagi helyzetének javítása. A szakirodalom a transznacionális szülőség (transznacionális anyaság/apaság) fogalmával írja le a létrejövő családi viszonyt, miközben hátrahagyott (*left behind*) gyerekekről és partnerekről beszél.

Tanulmányunk célja, hogy számba vegye és rendszerezze a Dél-Kelet-Európában létrejött transznacionális családokról rendelkezésre álló ismereteket, és kísérletet tegyen a migráció szintje és a gyermeket hátrahagyó migráció mértéke közötti kapcsolat feltárására.

Az első fejezetben még elsősorban Európán kívüli szakirodalomra támaszkodva vesszük sorra a transznacionális családok működésével kapcsolatos kutatásokat, különös tekintettel a szülői elvándorlásnak a gyermekekre gyakorolt hatására. A második részben már a délkelet-európai térségre koncentrálunk. Röviden ismertetjük a kelet-nyugat, illetve dél-kelet irányú migrációs mozgások főbb jellemzőit, majd számba vesszük a gyermeket hátrahagyó migráció által leginkább érintett országokat. A rendelkezésre álló statisztikai adatokat felhasználva igyekszünk becslést adni a hátrahagyott gyermekek számára vonatkozóan, és ahol lehet, választ keresünk arra a kérdésre is, hogy mennyire jellemző az apa, és mennyire az anya elvándorlása. Az adatok bemutatásánál elsődleges forrásunk a *Children Left Behind* (CLB) elnevezésű hálózat³ összefoglaló jelentése (Bélorgey et al. 2012). A jelentés 25 országtanulmányra támaszkodva mutatja be a régió országainak (az EU-hoz 2004 és 2007 között csatlakozott országok, a volt Jugoszlávia területén létrejött államok, valamint Albánia, a Keleti Partnerség országai, Törökország és Görögország) migrációs folyamatait és a migráció társadalmi hatásait. Ahol erre

³ A ChildrenLeftBehind.eu európai civil szervezetek, kutatóintézetek, egyetemek és egyének hálózata, akik a migrációban érintett gyermekek jogainak védelme és a transznacionális, valamint migráns családok támogatása érdekében fogtak össze. Bővebben: www.childrenleftbehind.eu.

szükség volt, az összefoglaló jelentésen kívül magukat az országtanulmányokat, valamint a hivatkozott kutatási jelentéseket is felhasználtuk, illetve (Bulgária esetében) egyéb adatforrásokra támaszkodtunk. Túllépve a CLB jelentés keretein és a probléma számszerűsítésének igényén, a fellelhető szakirodalom alapján bemutatjuk még a szülői távollét és a gyermekek jóléte közötti kapcsolatot elemző európai kutatások eredményeit is.

A harmadik rész a bemutatott statisztikai adatok alapján összehasonlítja a vizsgált országokban gyermeket hátrahagyó migráció mértékét, és összefüggést keres a hátrahagyott gyermekek száma és a migráció szintje között. Ugyanitt összesítjük mindazt, ami az érintett országokban az anyák elvándorlási hajlandóságáról tudható, és felvetjük az ezzel kapcsolatban felmerülő elemzési kérdéseket. A befejező rész a főbb tanulságokat összegzi, rámutat az elemzést nehezítő adathiányokra, és további kutatási irányokat jelöl ki.

A TRANSZNACIONÁLIS CSALÁDOK MŰKÖDÉSE

A transznacionalitás fogalma a 20. század második felében felgyorsuló, országhatárokon átívelő mozgások következtében létrejövő társadalmi kapcsolatok jelenségét írja le úgy, hogy a hangsúlyt az olcsó utazásból és új kommunikációs technológiákból adódó lehetőségekre, a választható életformák sokszínűségére teszi (pl. Mazzucato–Schans 2008). Hasonló módon, a transznacionális család és ehhez kapcsolódóan a transznacionális szülőség (anyaság / apaság) fogalmából és a hozzá kapcsolódó leírásokból sem hiányzik az a gondolat, hogy egy újfajta családi működésmód kialakulásával állunk szemben, amelyet a modern technikai eszközök és a résztvevők rugalmassága és kreativitása képes funkcionálissá tenni és tartalommal megtölteni (Sorensen–Vammen 2014, Gréen 2014). A térbeli távolság a modern kommunikációs csatornáknak köszönhetően nem akadály a folyamatos kapcsolattartásnak – sok esetben akár napi rendszerességgel érintkezésnek, amely az információcserén túl teret ad a gondoskodás, a szülői ellenőrzés, a nevelés bizonyos formáinak is.

Byceson és Vuarela (2002) úgy tekint ezekre a családokra, mint amelyek országhatárokon átnyúlva töltik be funkcióikat, miközben komoly kihívást jelent számukra a többszörös identitással, a több földrajzi helyhez való kapcsolódással és a többszörös lojalitással való megküzdés kényszere. A kihívásoknak való megfelelés azonban az egyes funkciók terén többnyire nem egyformán sikeresen alakul. Miközben a világ különböző tájain egybecsengő tapasztalat, hogy az otthonuktól távol lévő anyák komoly anyagi és időbeli áldozatok árán is igyekeznek fenntartani korábbi szerepüket és aktívan részt venni az otthon maradt család életének a szervezésében (Gréen 2014), egyre nyilvánvalóbbá válnak a családtagok különélésével együtt járó egyéni és társadalmi költségek, amelyek leginkább abból származnak, hogy a transznacionális gondoskodási formák nem képesek pótolni a személyes érintkezésen alapuló gondoskodást. Társadalmi szinten ez oda vezet(het), hogy a nők elvándorlásával az érintett országokban ellátatlanul maradhatnak mindazok a funkciók – házimunkák, betegkezelés, idősekről és gyermekekről való gondoskodás –, amelyeket ezek a nők családjukban elláttak. A szakirodalom úgy fogalmaz, hogy a kibocsátó országokban a migráció – mégpedig elsősorban a nők kivándorlása – „gondoskodás-elszíváshoz” (*care drain*), „gondoskodás-hiányhoz” (*care demand*) vezet (Hochschild 2000).

A migráns nőknek az otthoni gondoskodási szerepkörből való kilépésével függ össze, hogy maga a transznacionális család fogalma és a hozzá kapcsolódó társadalmi kérdések is akkor kerültek a figyelem középpontjába, amikor az apák után az anyák is megjelentek mint a családot egy külföldi országból támogató szereplők. Ezt

megelőzően az apák külföldi munkavállalása pozitív társadalmi megítélést kapott, mivel az apai, családtartói funkciók beteljesítését jelentette. Ezzel szemben a nők hagyományosnak tekintett szerepei és az ezekhez kapcsolódó erős társadalmi elvárások oda vezetnek, hogy az anyák gyermeket hátrahagyó migrációját sok esetben súlyos kritika, negatív társadalmi megítélés kíséri (Sorensen–Vammen 2014, Gréen 2014). A társadalom ítélete és a személyesen átélt érzelmi megfosztottság, az anyaszerepnek való megfelelés-képtelenség érzete együttesen pedig a funkcióikat távolról betölteni próbáló anyáknál komoly lelkiismeret-furdalással, büntudattal jár, miközben sokszor megterhelő érzelmi elszigeteltséggel küzdve élik azt az életet, amelyet paradox módon éppen gyermekük (anyagi) boldogulása érdekében választottak (Mazzucato–Schans 2008, Sorensen–Vammen 2014).

A transznacionális családok terjedésével a szakirodalomban egyre nagyobb figyelmet kapnak a szülők külföldi munkavállalásának az otthon maradókra – azon belül is elsősorban a gyerekekre – gyakorolt következményei. A vizsgálatokban ugyan nem minden esetben választható el az apa, illetve az anya távollétének hatása, de megállapítható belőlük, hogy lehetséges kedvezőtlen változások nem feltétlenül csak az anya hiányához kapcsolhatók.

A kirajzolódó mérleg pozitív oldalán az anyagi előnyök állnak. A hazaküldött pénzek a háztartási jövedelmek jelentős növekedéséhez vezetnek, növelik az életszínvonalat és csökkentik a szegénységi kockázatot, illetve csökkenthetik a gyermekmunka szükségességét is. A migrációból is adódó felhalmozott tudással együtt a jövedelem-többlet pedig az iskoláztatásba való fokozott befektetésekhez, egészségesebb táplálkozáshoz, jobb egészségügyi szolgáltatások megvásárlásához vezethet⁴ (Antman 2013, Sorensen–Vammen 2014). Vizsgálatok növekvő sora ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a szülői távollét negatív következményei is számosak, és több szerző felveti, hogy a pozitív jövedelmi hatások sok esetben nem képesek ellensúlyozni a negatív következményeket (pl. Antman 2011).⁵

Kutatások azt bizonyítják, hogy leginkább a család pszichés és szocializációs funkciói kerülhetnek veszélybe akkor, ha a családtagok térben egymástól távol élik a mindennapjaikat. A szakirodalomban feltárt negatív hatások egy része a szülő távolléte miatt elszenvedett érzelmi veszteségre, a szülői gondoskodás hiányára vezethető vissza. Ennek közvetlen következménye lehet akár depresszió, szorongás kialakulása az otthon hagyott gyermekeknél (Botezat–Pfeiffer 2014). Szintén az érzelmi elhanyagoltságból eredeztetnek a kutatók olyan következményeket, mint a deviáns magatartásformák kialakulásának fokozott kockázata, az egészségi állapot, vagy éppen az iskolai eredmények romlása (Vulnettrari–King 2011: idézi Gréen 2014, Tolstokorova 2012, Smith 2006: idézi Mazzucato–Schans 2008). Az iskolai eredmények romlása ugyanakkor az érzelmi veszteségen túl összefüggésbe hozható a szülői (apai) tekintély hiányával is (Zoller-Booth 1995: idézi Antman 2013). Egy másik (Kínában talált) lehetséges magyarázat a negatív iskolai hatásokra, hogy az idősebb testvéreknek – főként a lányoknak – megszorodhatnak a háztartási feladataik, illetve fokozottan ki kell venniük a részüket a kisebb testvérek gondozásából (Meyerhofer és Chen 2011: idézi Antman 2013), ami pedig a tanulásra fordítható időt is csökkentheti, lerontva ezzel a tanulmányi eredményeket (McKenzie–Rapoport 2011: idézi Antman 2013).

4 Miközben nemzetgazdasági szinten is jelentős jövedelmi többletet jelentenek számos migráns-kibocsátó országban.

5 Leíró, tehát egyéb hatásokra nem kontrolláló vizsgálatok ráadásul több esetben arról számolnak be, hogy a hazaküldött jövedelmet sok esetben nem az eredetileg szándékolt, hosszú távú befektetést jelentő célokra (iskoláztatás, egészségügy) fordítják, hanem nagy presztízsértékű fogyasztási javakra, mobiltelefonra és egyéb technikai eszközökre (Bélorgey et al. 2012).

Több szerző is felhívja rá a figyelmet, hogy a család egyes tagjainak távollétében megváltoznak a családon belüli hatalmi és szerepviszonyok, a felelősségek és feladatok új rendszere alakul ki. Ennek következményei egyaránt lehetnek kedvezőek (amikor például a döntési pozícióba kerülő anya fokozott figyelmet kezd fordítani lánya egészségére – Antman 2011 más szerzők művei alapján) és kedvezőtlenek. Utóbbira példa, amikor kevésbé iskolázott férfi családtagok jutnak döntési pozícióba, akik nem ismerik fel az iskolázási beruházások fontosságát és így elhanyagolják azokat, illetve más preferenciákat követnek (Ginther–Pollak 2004: idézi Gianelli 2010). Csökkentheti az iskoláztatásba való befektetés vonzerejét az is, ha a családi példa hatására a külföldi munkavállalás jobban megtérülő, ezért vonzóbb stratégiának tűnik, mint a továbbtanulás (Mastrorillo–Fagiolo 2015).

Nehezíti a kutatási tapasztalatok általánosítását, hogy az egyes kultúrákban, illetve a család körülményeitől függően más-más hatások jelentkezhetnek. A kialakuló következményeket befolyásolhatja az is, hogy az anya vagy az apa hagyja el a családot, hogy fiú- vagy lánygyermekről van szó, és komoly szerepe van a gyermek életkorának. Meghatározó az is, hogy ki az, aki a szülő(k) távollétében a gyermekről gondoskodik, és hogy milyen hosszú ideig van távol a szülő (Mazzucato–Schans 2011, Antman 2013). A rendelkezésre álló kutatási eredmények jelentős része ráadásul nem reprezentatív, kismintás, antropológiai jellegű vizsgálatból származik, ami pedig önmagában is korlátja lehet az általánosításnak (Antman 2013). A vonatkozó irodalom meglehetősen heterogén módszertani kidolgozottság szempontjából, és az egyszerű együjtjárást sok esetben oksági kapcsolatként értelmezi.

TRANSZNACIONÁLIS CSALÁDOK ÉS HÁTRAHAGYOTT GYEREKEK EURÓPÁBAN

A transznacionális családok és vele a hátrahagyott gyermekek problematikája Európán kívül, elsősorban Dél-Amerikában és Ázsiában vált először jelentőssé és a szakirodalom is először a klasszikus, délről északra irányuló migrációs mozgások következményeire reflektált (Sorensen–Vammen 2014). Ennek megfelelően ezekből a régiókból rendelkezünk leginkább kutatási eredményekkel is. Az elmúlt bő évtized során azonban az Európán belül felerősödő migrációs folyamatok, elsősorban a dél-észak és kelet-nyugat irányban meginduló áramlások a világnak ezen a táján is felvetik a transznacionális családok vizsgálatának szükségességét. A szocialista rendszerek bukása, majd egyes kelet-európai országok Európai Unió csatlakozása következtében, a kontinens országai között fennálló jövedelmi szakadékok rendszeréből adódó, az alacsony jövedelmű országokból a térség gazdagabb részei felé irányuló erőteljes kivándorlási hullámok indultak meg. A kialakuló áramlásokban a térség egyes országai eltérő időzítéssel és eltérő mértékben vesznek részt és – ezektől nem függetlenül, ám más tényezők által is befolyásolt módon – eltérő mértékben jellemző rájuk a családot hátrahagyó migráció jelensége is.

A transznacionális családok formálódása szempontjából meghatározó, hogy az új európai migrációs folyamatok egyik fontos motorja keresleti oldalról a házimunkát, személyi szolgáltatásokat, gyermek- és idősgondozást ellátó munkaerő iránti fokozódó igény számos dél-nyugati, nyugati- és észak-európai országban (Gréen 2014). A keresletet növeli ezen társadalmak előregedése, a nők fokozódó munkaerő-piaci részvétele a régióban, illetve az is, hogy a gazdasági válság során mind az állami, mind pedig a magánszféra csökkentette a gondozási szektorban való befektetéseit (pl. Ambrosini és mások 2014). Ebből adódik, hogy a háztartásban való gondozás iránti igény a gazdasági válság alatt sem csökkent, sőt inkább növekedett Európa gazdagabb felében, hoz-

zárulva a transznacionális „gondoskodási lánc” (Hochschild 2000) kialakulásához. Mivel pedig a gondozási munka továbbra is női feladatként definiálódik, a folyamatnak alapvetően a vándorlónak váló női munkaerő lett a részese, mégpedig jellemzően nem csupán egyedülálló nők, hanem egyre inkább családostól, gyermekes anyák is. Ebből adódóan aztán az elmúlt mintegy bő évtized során számos transznacionális család az anya távollétével alakult ki az érintett dél- és kelet-európai régiókban.

Amíg működésük különböző aspektusairól viszonylag széleskörű ismeretet halmoztak már fel a kapcsolódó tudományok – legalábbis az Európán kívüli területeken – a transznacionális családoknak és a hátrahagyott gyermekeknek a számáról, a jelenség nagyságrendjéről meglehetősen korlátozott információk állnak rendelkezésre világszerte (ld. pl. Mazzucato–Schans 2011). Az érintett európai országokban elsősorban helyi és nemzetközi civil szervezetek ténykedésének köszönhető, hogy a probléma az utóbbi időszakban figyelmet kapott és legalább kísérletek történtek a hátrahagyott gyermekek számának megbecslésére is.⁶ A CLB által összegyűjtött információkból tudható, hogy Európán belül a jelenség által leginkább érintett országok Románia, Lengyelország, Bulgária, Moldova, Ukrajna, Albánia, Lettország, Litvánia és Észtország (Bélorgey et al. 2012). A migrációs tendenciák alapján feltételezhető még Szlovákia érintettsége is, ám erről nem állnak rendelkezésre információk. Mindenesetre a CLB becslése szerint – nem számítva Bulgáriát – 2011-ben összesen mintegy félmillió gyermek élt csak az Európai Unió belüli országokban úgy, hogy egyik vagy mindkét szülője tőle távol, külföldön dolgozott. Mint látni fogjuk, a Bulgáriára vonatkozó becslések figyelembe vételével, illetve a környező, EU-n kívüli országok számbavételével ez az érték jelentősen növekszik. A jelenség kiterjedt volta és a kapcsolódó társadalmi problémák miatt a témára az Európai Unió belüli fokozódó figyelem irányul, és a migráció miatt hátrahagyott gyermekeket veszélyeztetett csoportként tartják számon.⁷

Látható, hogy a hátrahagyott gyermekek problémája sok szempontból vegyes összetételű országcsoportot érint. Ami közös bennük, az a kivándorlás jelentős, a legtöbb esetben nettó migrációs veszteséget jelentő mértéke, mely ráadásul többségében emelkedő tendenciát mutatott az elmúlt évtizedekben. Ugyanakkor a kivándorlás szintje már számottevő variabilitást mutat a csoportban, miképpen igen változatos az egyes országok elhelyezkedése az európai migrációs térben is. A kibocsájtó ország EU-s tagsága, vagy éppen annak hiánya alapvetően meghatározza a külföldön gondozási munkát vállalók lehetőségeit, hiszen míg az előbbi csoportba tartozók szabadon mozoghatnak a küldő és a fogadó ország között, addig az utóbbiaknak számos adminisztratív előírásnak, köztük vízum-követelménynek kell megfelelniük. A 2004 óta Európai Unió tagállam Lengyelország, Lettország, Litvánia és Észtország állampolgárai a kétezres évek végén már uniós állampolgárként, egyre mérséklődő adminisztratív korlátok mellett vándorolhattak és vállalhattak munkát az európai térségben. 2010–2013-ban a külföldön élő lakosság teljes lakossághoz viszonyított aránya (születési ország szerint vizsgálva) 10% alatt maradt Lengyelországban, kissé meghaladta a 10%-ot Észtországban és megközelítette, illetve el is érte a 15%-ot Lettországban, illetve Litvániában (1. ábra).

Románia és Bulgária az előbb említett országokhoz képest három évvel később csatlakozott az Unióhoz, és állampolgáira a nyugat-európai országok egy részében a kétezres évek végén még vonatkoztak egyes mun-

6 Tudomásunk szerint legutóbb a COFACE szervezett nemzetközi szemináriumot a témában. Ld. <http://www.coface-eu.org/en/Events/Families-beyond-borders/>

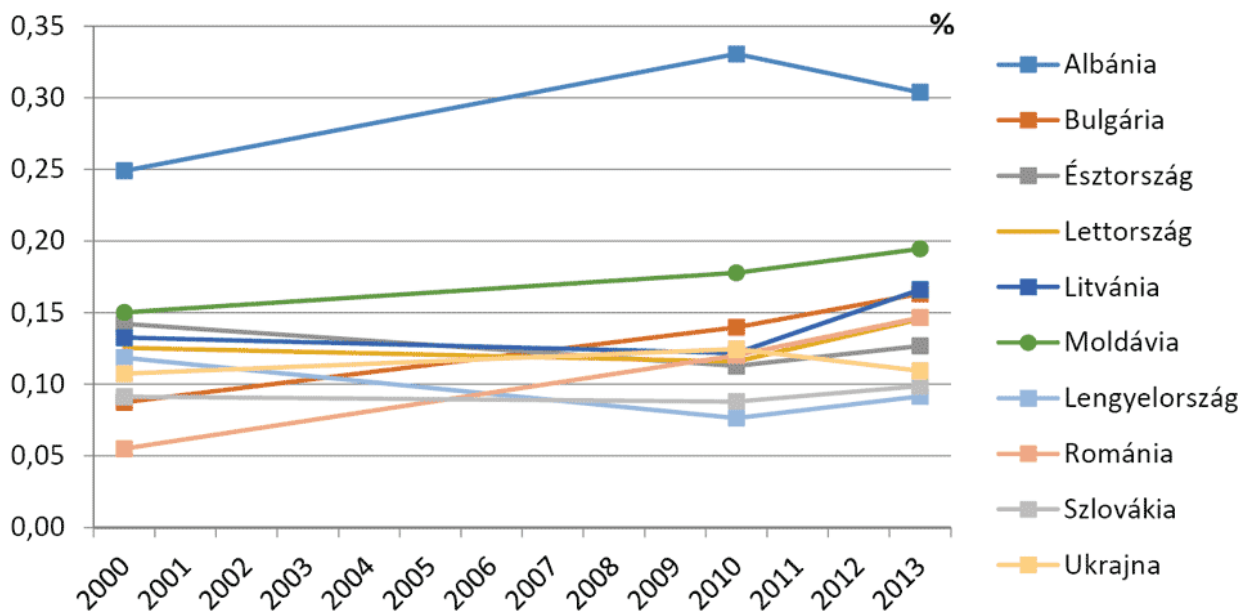
7 http://ec.europa.eu/justice/fundamental-rights/files/c_2013_778_en.pdf

kavállalást érintő megszorítások. A kivándorlás mértéke hasonlóan alakult a két országban: 2012-ben 12%-on állt a külföldön élő romániai születésűek aránya, míg 14%-on a bolgároké. 2013-ra 15, illetve 16%-ra emelkedtek az értékek.

Moldávia, Ukrajna és Albánia állampolgárai harmadik országból érkezőként a tagállamok állampolgárainál jóval behatároltabb mozgási lehetőségekkel rendelkeznek az Unión belül. Ennek ellenére mindhárom országból tömeges méretű kivándorlás zajlott az elmúlt két évtizedben, melynek számottevő része azonban – különösen a kezdetekben – illegális volt. A legszélsőségesebb mértékeket Albániában öltött a kivándorlás: a kétezres évek végére a lakosság csaknem harmada külföldön élt – bár az arány jelentősen visszaesett néhány évvel később. Az albán kivándorlás fő célpontjai európai államok, elsősorban Görögország és Olaszország. Az albánnál alacsonyabb, de szintén jelentős mértékű kivándorlás jellemezte Moldáviát: az innen származók 18%-a élt külföldön 2010-ben, miközben Ukrajnában „csupán” 12% volt ez az érték. Moldáviából és Ukrajnából egyébként mindvégig jelentős maradt az Oroszországba történő áramlás, elsősorban a férfiak körében, míg a (dél-)európai államok túlnyomó részt a nőket vonzották (Bélorgey et al. 2012).

Az 1. ábrán feltüntettük az Európai Unióhoz 2004-ben csatlakozó Szlovákia migrációs mutatóit is.

1. ábra. A külföldön élő népesség aránya a teljes népességszámhoz viszonyítva – születési ország szerint.

Forrás: World Bank adatbázis. Saját számítások.

<http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=global-bilateral-migration>
<http://econ.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTDEC/EXTDECPROSPECTS/0,,contentMDK:22803131~pagePK:64165401~piPK:64165026~theSitePK:476883,00.html>
<http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL> (Utolsó letöltés: 2015-05-20.)

A tömeges kivándorlásnak és külföldi munkavállalásnak a kibocsátó országra gyakorolt hatását – valójában a migrációtól való gazdasági függőségét – jellemzi a külföldről hazaküldött jövedelmek GDP-hez viszonyított aránya. World Bank adatok alapján történetileg vizsgálva a volt szocialista blokk országainak függőségét a külföldi hazautalásoktól, Böröcz (2015) arra a következtetésre jut, hogy a mutató a kétezres évek során a délkelet-európai államok legtöbbszörében egyértelmű növekedésen ment keresztül, és a térség migrációban leginkább érintett országai a világ országainak leginkább külföldi-jövedelem függő tíz százalékába kerültek – hacsak nem voltak már korábban is ott, mint Moldova és Albánia.

A következőkben a *Children Left Behind* által feltárt adatok és egyéb, angol nyelven elérhető kutatási eredmények alapján vázoljuk fel a főbb tényeket és összefüggéseket, amelyek a felsorolt országokban szülői migráció miatt hátrahagyott gyermekekről tudható. Minden esetben rendszerezzük a hátrahagyott gyermekek számáról rendelkezésre álló információkat, és igyekszünk választ adni arra a kérdésre, hogy az egyes országokban mennyire jellemző az apa, illetve az anya távolléte, és milyen gyakran fordul elő az, hogy mindkét szülő külföldön él. Azokban az esetekben, amelyekben rendelkezésre áll nagymintás felvételen alapuló, többváltozós statisztikai módszereken alapuló elemzés a hátrahagyottság következményeinek vizsgálatára, annak eredményeit is bemutatjuk.

Románia

A rendelkezésre álló adatok szerint a legnagyobb számú hátrahagyott gyermek Európán belül Romániában él. A jelenség helyi szinten több településen súlyos problémaként jelentkezett, így a kérdés viszonylag korán elérte a szakpolitikák ingerküszöbét is. 2006 júniusa óta az önkormányzatok kötelesek számon tartani és figyelemmel kísérni azokat a gyermekeket, akiknek a szülei külföldön dolgoznak (Bélorgey 2012). Ebből adódóan Romániában hivatalos statisztikák is léteznek a hátrahagyott gyermekek számáról. A 2011-es hivatalos adatok szerint 85 ezer romániai gyermek szülei éltek külföldön – az esetek 42%-ában mindkét szülő távol volt. Más források azonban egybehangzóan alábecslésnek tekintik a hivatalos számokat. Egy UNICEF tanulmány 2007 augusztusában 350 ezer érintett gyerekről számolt be, ami azt jelenti, hogy a 0–18 éves korosztály 7%-a volt ilyen helyzetben (UNICEF 2008a). A becslés szerint közülük 126 ezer gyermeknek volt mindkét szülője külföldön. A többieknek inkább az apja, semmint az anyja volt távol, bár ez utóbbi is nagy számban előfordult (UNICEF 2008a). A számok egy 2020 háztartásra, s benne 1562 gyermekre kiterjedő országos reprezentatív felmérésből származnak.

Egy másik kutatás szintén azt valószínűsíti, hogy a hivatalos statisztikák jelentősen alábecsülhetik a probléma nagyságát. Az Open Society Institute középiskolákban készített adatfelvétele szerint a 2006/2007-es iskolaév végén a középiskolába járó diákok 16–18%-ának dolgozott egy vagy mindkét szülője külföldön – ez mintegy 170 ezer érintett gyereket jelent ebben a 14–18 éves korosztályban (OSI 2007). Az érintettek közül 35 ezernek mindkét szülője, 55 ezernek az édesanyja, 80 ezernek pedig az édesapja volt távol. Az adatok értelmezésénél figyelembe kell venni, hogy ez a vizsgálat Románián túl a gyermeket hátrahagyó kivándorlásban kiemelkedő pozíciójú Moldávia területére is kiterjedt. Fontos szempont még mindkét becsült adat értelmezésénél, hogy a vizsgálatba olyan családok is bekerültek, ahol a szülők elváltak. A jelentésekből nem egyértelmű, hogy a külföldön élő szülő ezekben az esetekben a gyermeknek gondviselője-e vagy sem. Mindenesetre valószínűsíthető,

hogy a hátrahagyott gyermekek között az idézett jelentések kisebb arányban olyan gyermekeket is számba vesznek, akiknek az őket nem gondozó, elvált szülője költözött külföldre.

Ami a jelenség földrajzi koncentrációját illeti, mindkét említett tanulmány a nyugat-romániai területeken találta a legtöbb hátrahagyott gyermeket, és egybehangzóak az eredmények a tekintetben is, hogy a különélés gyakran évekre szól. Az OSI vizsgálat azt találta, hogy az apjuk nélkül élő gyermekek 21%-a 2–4 éve, 28%-uk több mint 4 éve él az apja nélkül. Az anyák úgy tűnik, valamivel rövidebb időre vannak távol, vagy pedig csak később kapcsolódtak be az elvándorlási folyamatba. Az anyák közül a kutatás idején 21% volt 2–4 éve külföldön, 15% pedig több mint 4 éve. Az UNICEF vizsgálat ugyanakkor ennél rövidebb különélési időszakokat azonosított be, és erősen hangsúlyozza a szülők migrációjának (más migráncsoportokhoz hasonló) cirkuláris és időleges jellegét (UNICEF 2008a). Mindkét tanulmány azt találta, hogy azokban az esetekben, amikor az apa van távol, szinte mindig az anya vállalja magára a gyermekek gondozását, az anya távolléte esetén viszont az esetek mintegy felében a nagyszülők is jelen vannak a háztartásban. Ha mindkét szülő külföldön dolgozik, akkor többnyire a nagyszülők, ritkábban egyéb rokonok vállalják el a gyermek ellátását – bár olyan esetek is előfordulnak, amikor az idősebb testvérek gondjaira vannak bízva a fiatalabbak.

A probléma súlyát és hosszú ideje való fennállását is jelzi, hogy Romániából a pusztán leíró adatokon túl már szisztematikus hatásbecslésekkel is rendelkezünk. Botezat és Pfeiffer tanulmánya (2014) az előbb idézett OSI adatokat használja annak vizsgálatára, hogy milyen egészségügyi és iskoláztatási hatásokkal van a legalább 12 hónapos szülői távollét az 5–8. osztályos (10–14 éves) gyermekekre. Megfelelően kezelve az endogenitási problémát azt találják, hogy a szülői távollét kedvezően hat a gyerekek iskoláztatására – mind az elért jegyekben, mind (főként városi gyermekek esetén) a tanulásra fordított időben mérve. Az összehasonlítás alapját azok a gyerekek jelentik, akiknek mindkét szülője otthon él. Lehetséges magyarázatként a megnövekedett családi jövedelem támogató hatását és a nagyobb motivációt említik. Utóbbi abból eredhet, hogy a gyermekek tudják, a szülő az ő kedvükért vállalt távoli munkát. Végül azt a lehetőséget is felvetik a szerzők, hogy a tanár is nagyobb figyelmet fordíthat az ilyen helyzetben lévő tanulókra. A tanulmányban vizsgált egyéb területeken azonban egyértelmű negatív hatások jelentkeznek. A migráns szülők gyermekei másokhoz képest gyakrabban betegedtek meg, és nagyobb valószínűséggel mutatták depresszió jeleit is.

Bulgária

Bulgáriáról a már többször idézett összefoglaló tanulmány (Bélorgey et al. 2012) nem közöl adatokat, csupán jelzi az ország erős érintettségét. 2013-ban azonban az UNICEF megrendelésére készült egy kutatás, amely alkalmas az érintettek számának közelítő becslésére (Haralampiev 2015). A reprezentativitásra törekvő mintavétel során az ország 240 települését választották ki, és itt 1200, a 18 év feletti lakosságot reprezentáló személytől kérdeztek le sztetendizált kérdőívet. A felkeresett személyektől azt kérdezték, hogy van-e a rokonai között olyan személy, aki külföldön él vagy ott dolgozik⁸. A válaszok alapján egy Bulgáriában élő felnőtt személyre átlagosan 0.3625 külföldön élő bolgár személy jut. A külföldön élők közül a válaszok szerint 43%-nak

⁸ A kérdőív a következő személyeket nevezte meg: férj, feleség, anya, apa, gyermek, vő, unoka, testvér, nagyszülő vagy egyéb rokon. A beszámolóból nem világos, hogy a vizsgálat során számoltak-e azzal a problémával, hogy ugyanarról a külföldön élő személyről több mintába került személy is beszámolhatott. Amennyiben ez nem történt meg, úgy a kapott eredmények mindenképpen felső becslésnek tekinthetők.

van gyermeke, mégpedig átlagosan egy gyermek. Az érintett gyermekek 28,3%-a él Bulgáriában. Ennek alapján a szerzők úgy becsülik, hogy mintegy 271 782 18 éven aluli gyermek él az országban úgy, hogy az egyik vagy mindkét szülője külföldön él vagy dolgozik – ez az adott korosztály 22,8%-a. A leginkább érintett régió az ország észak-nyugati része, ahol a gyermekek csaknem 44%-a él ilyen helyzetben⁹.

Lengyelország

Lengyelországban arányaiban kisebb mértékű, ám az ország méretei miatt szintén nagy tömegeket érintő jelenséggé nőtt a transznacionális családok ügye. A Children Left Behind becslése szerint Lengyelországban mintegy 100 ezer gyermeket érint a szülői migráció, a Bournemouthi Egyetem (Buzz 2015) pedig 110 ezres értéket közöl 2008-ra vonatkozóan. Azoknak a gyermekeknek a teljes száma, akik életük egy hosszabb-rövidebb időszakára már megtapasztalták ezt az állapotot, jóval ezen értékek fölött van (Bélorgey et al. 2012). Végül egy 2014-es iskolai adatfelvételre épülő becslésre alapozva egyes források körülbelül 20%-ra teszik a 10–19 éves korosztályból azoknak az arányát, akiknek a szülei külföldön élnek (Bélorgey et al. 2012). A szervezet számára készített lengyel országtanulmány szerint az esetek többségében az apa van távol a családtól külföldi munkavállalás miatt. A lengyel sajtóban kiemelt figyelmet kap a hátrahagyott gyermekek ügye és az ehhez kapcsolódó társadalmi attitűdöt jelzi, hogy innen származik az „Euro árva” (*Euro orphan*) kifejezés, amely megjeleníti a hátrahagyott gyermekekhez kapcsolódó kockázatok érzékelését, miközben tartalmazza a szülők megbélyegzését is amiatt, hogy pénzért hagyták el a gyermekeiket. Kevésbé általánosító megközelítések csak azokat a gyermekeket tekintik euró árvának, akik valóban a család szétesését és különféle szocializációs zavarokat élnek meg a szülők külföldi munkavállalása miatt.¹⁰

Balti államok

A balti államok közül az elérhető adatok szerint Litvániában, Lettországból és Észtországból jelenik meg a hátrahagyott gyermekek problémája. Litvániában becslések szerint mintegy 9500 gyermeket érint a jelenség. Egy 2007-es iskolai survey, amelyben összesen 651 iskolát vizsgáltak, 4039 teljesen szülő nélkül maradt gyermeket talált, akik nagyszülők, egyéb rokonok, vagy nagyobb testvérek gondjaira bízva éltek – néhány esetben pedig egyedül (Bélorgey et al. 2012). Végül a Litván Gyermekjogi Ombudsman vizsgálata szerint 2007-ben a 18 év alatti korosztály 5%-ának élt legalább egy szülője külföldön (Bélorgey et al. 2012). Lettországra vonatkozóan a CLB nem közöl pontos adatot, csak arról számol be, hogy az országtanulmány szerint a problémát növekvőnek érzékelik, és néhány ezer gyermek körülire becsülik az érintettek számát. Ugyanakkor a Bournemouthi Egyetem weboldala a Lett Jóléti Minisztériumra hivatkozva a 2012-es évben 7000-re teszi a hátrahagyott gyermekek számát. Észtországból megint nem könnyű adatokhoz jutni, itt a CLB tanulmány olyan gyerekekről tesz említést, akiket a szülei csupán a hétköznapiakra hagynak magukra, hogy ők Finnországban vállalhassanak munkát.

⁹ Egy másik ugyanitt közölt vizsgálat szerint, amelyben 1007 iskolás gyermeket interjúoltak meg, a gyermekek közül 15% jelezte, hogy az apja, 5%, hogy az anyja, 3% pedig, hogy mindkét szülője dolgozott legalább három hónapig külföldön. A módszertan azonban ez esetben még kevésbé világos. A tendenciák mindenesetre egybeesnek a másik vizsgálatban látottakkal, annyiban is, hogy ez esetben is egyértelműen az északkeleti régió jelent meg legerősebben érintettként.

¹⁰ <http://buzz.bournemouth.ac.uk/factsonchildrenleftbehind/>

Albánia

Albániában egy 2009-es UNICEF becslés szerint 4290 gyermek élt úgy, hogy egyik vagy másik szülője külföldön dolgozott. Ez az érték már vélhetőleg egy csökkenési folyamat eredménye, a kilencvenes években elindult masszív kivándorlás idején ugyanis a kivándorlói státusz legalizálásának nehézségei, illetve a család-egyesítés elé állított jogi korlátok még nagyobb számban kényszerítették az albán kivándorlókat arra, hogy gyermekük nélkül hagyják el az országot (URI 2014). Bár adatokkal nem rendelkezünk későbbi időszakokból, de feltételezhető, hogy a kivándorlás mértékének csökkenésével 2010 környékén a hátrahagyott gyermekek száma is csökkenni kezdett. Albániában az esetek nagy többségében az apa megy külföldre, az anya pedig otthon marad a gyermekekkel. A hátrahagyott gyermekek többsége falun él (Bélorgey et al. 2012).

Giannelli és Mangiavacchi (2010) a 2005-ös albán *Living Standard* háztartási adatfelvételéből kiválasztott 2575 általános iskolás korú, valamint 1908 középiskolás korú gyermek adatait használta a (valaha megtagasztalt) szülői – túlnyomó részt apai – migrációnak az iskolából való kimaradásra, illetve az iskola késleltetett elvégzésére gyakorolt hatásának vizsgálatára. Az eredmények azt mutatják, hogy az apa távollétének egyértelmű, hosszabb távon megjelenő negatív hatása van az iskolai előmenetelre: növeli az iskola korai elhagyásának valószínűségét, és hozzájárul ahhoz, hogy a gyerek késleltetve végezze el tanulmányait. Az összefüggés erősebb a lányok mint a fiúk esetében, és különösen erős, ha az iskola távol van a lakóhelytől.

Moldávia

Moldáviában a munkaerő-elvándorlás mind abszolút, mind relatív értelemben tömeges méretű: 2011-ben a munkaerő 24%-a dolgozott külföldön (Sandu 2011). A hazaküldött pénzek jelentős szerepet játszanak a gazdaság működésében, ám az utóbbi években egyre fokozódó (kezdetben civil, majd egyre több állami) figyelem irányul a társadalmi költségekre, így az otthon maradt gyermekekre is. Ezt tükrözi az a tény is, hogy hivatalos statisztikai adatgyűjtés is irányul erre a csoportra: az Oktatási és Ifjúságügyi Minisztérium az iskolákon keresztül minden évben számba veszi az otthon hagyott gyermekeket. A hivatalos statisztikák szerint 2010-ben 90.710 gyermek tartozott ebbe a csoportba Moldovában, közülük 29.681-nek mindkét szülője távol volt (Bélorgey et al. 2012). A gyermeket hátrahagyó migráció kétszer gyakoribb a falvakban, mint a városokban. A hivatalosan közölt érték azonban feltehetőleg Moldáviában is erősen alábecsüli a valóságosat. Egy survey 2006-ban 177 ezerre tette azoknak a 18 év alattiaknak a számát, akiknek a szülei külföldön élnek (UNICEF 2008b). A nagymértékű eltérés valószínűleg nem abból adódik, hogy a két időpont között eltelt idő alatt lecsökkent volna az otthon hagyott gyermekek száma. Kismintás, kvalitatív kutatások eredményei alapján ugyanakkor elképzelhető, hogy az otthon hagyott gyermekek száma, ha nem is csökken, de legalábbis nem növekszik jelentősen Moldáviában. Ennek oka, hogy a szülők egy része, ahogy bevándorló státuszát sikerült legálissá tenni új lakóhelyén, gyermekét is magával viszi (UNICEF 2008b). A Household Budget Survey adatai szerint a gyermekeknek körülbelül 17%-a él olyan családban, ahol legalább az egyik szülő külföldön dolgozik. A térségen belül Moldávia szélsőséges helyzetben van, ami a kivándorló szülők nemek szerinti megoszlását illeti. Az érintett gyerekek 60%-ának ugyanis az anyja él külföldön, és csupán 30%-ban hiányzik az apa. A fennmaradó 10%-nak mindkét szülője külföldön él. A kutatások szerint a hátrahagyott gyermekek egy részének nincsen kijelölt gondviselője, vagy a család idősebb gyermekei gondozzák (Bélorgey et al. 2012).

A szülői migráció gyerekekre gyakorolt hatásával foglalkozó moldáv kutatások közül kiemelkedik Gassman és kollegáinak vizsgálata (2013), amely nagy mintán, többváltozós módszerrel vizsgálta az összefüggéseket. Kifejezetten a migráció gyermekjóléti vonatkozásainak mérésére kifejlesztett 2011–2012-es adatfelvételükben 1801 gyermekes háztartást és benne 3018 gyermeket vizsgáltak. A gyermek-jólét összetett mutatójának¹¹ alakulásában nem találtak összefüggést a szülők külföldi tartózkodásával – illetve enyhe pozitív hatást találtak azoknál a gyerekeknél, akiknek a szülei korábban egy ideig külföldön éltek, de időközben hazatértek. A hátrahagyott gyermekek csoportján belül másoknál jobb iskolai eredményeket, viszont rosszabb egészségi mutatókat produkálnak azok, akiknek az anyja hosszú időre távol van, az utóbbi összefüggés pedig az apa távollétére is fennáll. A szerzők végkövetkeztetése, miszerint az „otthon hagyottság” önmagában nem okoz jóléti hátrányt az érintett gyermekeknek, ellentmond a korábbi (szintén moldáviai) eredményeknek. Ezek – jellemzően kvalitatív módszerekkel készített, illetve kétváltozós elemzések alapján – negatív érzelmi hatásokról, növekvő deviáns magatartás kockázatokról, romló iskolai előmenetelről számolnak be (Bélorgey et al. 2012, Salah 2008).

Ukrajna

Ukrajnában hivatalos adatforrások szerint mintegy 200 ezer gyermeknek (a korosztály 2%-ának) dolgozik egyik vagy másik szülője az országhatárokon kívül, ám a survey-ken alapuló becslések itt is magasabb értékekre utalnak. Pontos számadat a gyerekekre vonatkozóan nem következik belőle, ám egy vizsgálat szerint a 14 év alatti gyermekkel rendelkező migránsoknak a fele gyermekét otthon hagyva indul útnak. További adalék a kérdéshez a szociális ellátórendszerektől származó adat, amely szerint a hozzájuk kerülő családok 12%-ában – mintegy 22 ezer családban – dolgozik legalább egy szülő külföldön (Bélorgey et al. 2012). A migráns anyák és apák egymáshoz viszonyított számarányáról nem sikerült adatot találnunk, ám az több forrás alapján is egyértelmű, hogy az anyák távolléte Ukrajnában nem számít ritka jelenségnek. Az ukrán nők nagy számban kapcsolódnak be az Európában kialakuló „gondozási láncba”, gondozási és háztartási munkákat vállalva elsősorban Olaszországban, Ausztriában és Lengyelországban (Bélorgey et al. 2012, Yanovich 2015), ez pedig egyre inkább a migráció feminizációjához vezet Ukrajnában (Tolstokorova 2010). Több vizsgálat is foglalkozik az ukrán transznacionális anyák életével, szerepkonfliktusaival és hátrahagyott családjuk működésével. Hasonlóan Lengyelországhoz, Ukrajnában is megjelent az érintettek stigmatizációja. Itt a „társadalmi árva” (*social orphan*) kifejezést használják a migráns szülők által hátrahagyott gyerekekre, elsősorban a külföldön munkát vállaló anyák felelősségét hangsúlyozva (Gréen 2014).

ÖSSZEFÜGGÉSEK, ELEMZÉSI SZEMPONTOK

A 2. ábra összehasonlító módon mutatja be a szóban forgó országokban hátrahagyott 0–18 éves gyermekek számát és arányát a lakosság teljes létszámához viszonyítva.¹² Az így kapott mutatók sztenderdizált módon szemléltetik, hogy az egyes országokat mennyire jellemzi a gyermeket hátrahagyó migráció. Azoknak az országoknak az esetében, amelyeknél két becslés is rendelkezésre áll a 0–18 éves korosztályra vonatkozóan, mindkét

11 Oktatás, táplálkozás, fizikai egészség, anyagi jólét, információs eszközökhöz való hozzáférés, érzelmi egészség, társadalmi védettség.

12 Megkönnyítené az értelmezést, ha a 0–18 éves népesség létszámához tudnánk viszonyítani a hátrahagyott gyermekek számát, erre vonatkozóan azonban nem sikerült minden érintett országból megfelelő adathoz hozzájutnunk.

becslést alapul véve kiszámítottuk az arányszámot.

A hátrahagyott gyermekek arányát kézenfekvőnek tűnik összevetni a migráció mértékével, azt feltételezve, hogy a kialakuló transznacionális családok száma a migráció szintjével pozitív kapcsolatot mutat. A hipotézis teljes értékű vizsgálatához flow jellegű adatokra lenne szükségünk, vagyis ideális esetben az egyes években mért kivándorló-számot vetnénk össze az adott évben hátrahagyott gyermekek számával – lehetőség szerint minél több évre vonatkozólag. A rendelkezésre álló adatok ennél jóval kevésbé megbízható összehasonlításra adnak csak módot: a migráció állomány-adatait (lásd 1. ábra) tudjuk összehasonlítani a hátrahagyott gyermekek szintén állomány típusú adataival. Ezek az arányszámok a megelőző időszakok folyamatainak kumulatív hatásait tükrözik, ennél fogva nem alkalmasak a folyamatok dinamikájának, valamint a migráció és családszakadás időbeli együtt mozgásainak megállapítására sem. Elemzésünk ehelyett egyfajta pillanatfelvételnak tekinthető, amely az összefüggés meglétének vagy éppen az összefüggés hiányának megállapítására alkalmas.

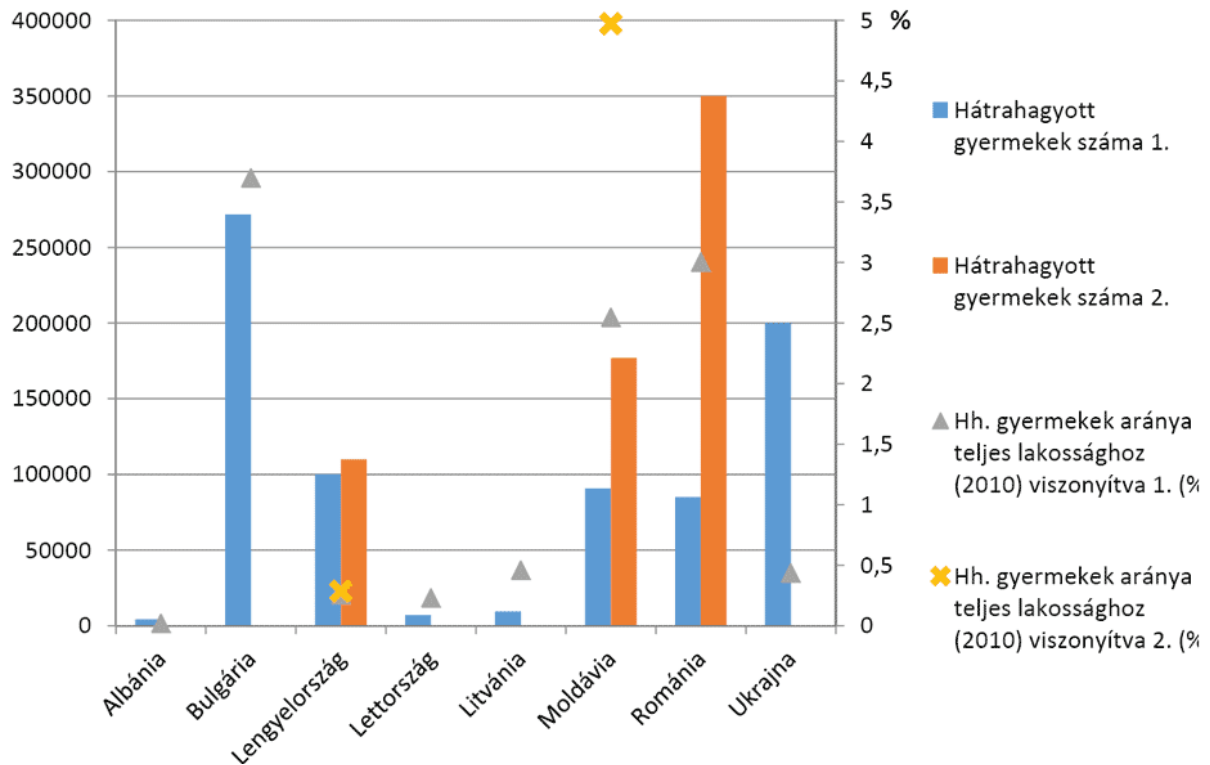
Adatainkból az látható, hogy a hátrahagyott gyermekek népességen belüli aránya nem mutat szoros összefüggést a kivándorlás mértékével. A hátrahagyott gyermekek arányát tekintve a legszélsőségesebb pozícióban Moldáviát és Bulgáriát találjuk. Moldávia esetében – még ha az adminisztratív adatokon alapuló, konzervatív becslést vesszük alapul –, akkor is arra a következtetésre jutunk, hogy az ország lakosságának több mint 2,5%-a otthon hagyott kiskorú. Bulgáriából ugyan csak egyetlen becslés áll rendelkezésünkre, amit feltehetőleg felső becslésnek kell tekintenünk, ám a 3,7%-os arányszám mindenképpen nagyfokú érintettségre utal. Ezek az értékek többszörösei a többi országban mért adatnak – miközben a migráció szintje Moldáviában magas ugyan, de korántsem ilyen mértékben haladja meg a máshol mértet, Bulgáriában viszont a régió többi országához többé-kevésbé jól hasonlítható külföldön élő lakosság-állományt látunk. Ugyanakkor Albániában, ahol messze kiugró az elvándorlás szintje, a hátrahagyott gyermekek aránya elmarad a többi országban mérttől. Ebből egyértelműen arra következtethetünk, hogy a gyermeket hátrahagyó migráció előfordulása nem tekinthető a migráció közvetlen függvényének.

Ha eltekintünk e három szélső helyzetű országtól, viszonylag szoros, lineáris összefüggést találunk az elvándorlás mértéke és a hátrahagyott gyermekek arányszáma között. (A két értéksor között Albániát, Moldáviát és Bulgáriát nem tekintve, a Pearson korrelációs együttható értéke 0,76.) Míg Lengyelország viszonylag alacsony kivándorlási mutatóval és hátrahagyott gyermek-aránnyal a skála egyik végén áll, addig az ellenpontot Ukrajna és Románia képezik 12% körüli elvándorlással és bő 4 ezrelékes hátrahagyott gyermek aránnyal. A két szélső érték között a két balti állam, Litvánia és Lettország helyezkedik el 10% körüli kivándorló aránnyal és mintegy 3 ezrelékes hátrahagyott gyermeki arányszámmal. Mindez azonban csak akkor igaz, ha Romániában a konzervatív gyerekszám-becslést vesszük alapul. Amennyiben a survey-kből adódó, jelentősen magasabb értékeket fogadjuk el, akkor Romániát is „*outlier-nek*” kell tekintenünk, és tovább lazul a migráns állomány és a hátrahagyott gyermekek aránya között kirajzolódó összefüggés, és egyre inkább erősödik az az igény, hogy a családot hátrahagyó migráció jelenségére egyéb társadalmi és kulturális magyarázatokat találjunk.

Szintén összetett oki struktúrát sejthetünk annak háttérében, hogy hogyan alakul az egyes országokban az anyai, illetve az apai migráció egymáshoz viszonyított szintje. A fellelhető adatok alapján arra következtethetünk, hogy leginkább Moldáviában fordul elő az, hogy az anya hagyja ott a családot és keres boldogulást az

2. ábra.

A hátrahagyott gyermekek száma és a teljes lakónépességhez viszonyított aránya Európa egyes országaiban

Forrás: a hátrahagyott gyermekek számára vonatkozó adatok a különböző nemzeti statisztikákból, illetve becslésekből származnak. Pontos forrásmegjelölésüket lásd a főszövegben. A népesség-adatok forrása a World Bank adatbázisa. <http://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL>

országhatáron túl, de számottevő mértékű az anyai elvándorlás Romániában és valószínűleg Ukrajnában és Bulgáriában is. Lengyelországban és Albániában inkább az apa külföldi munkavállalása a jellemző, míg a többi tárgyalt országról nem találtunk ezzel kapcsolatos információt. Nem ritka az sem (becslések szerint például Romániában az érintett gyermekek 20%-ára jellemző), hogy egyszerre mindkét szülő külföldre költözik. Bár erre vonatkozó kutatási eredmény kevésbé áll rendelkezésre, feltételezhető, hogy az ilyen helyzet különösen felerősíti a gyermekekre irányuló hátrányos következményeket.

Az a tény, hogy az anyák elvándorlása ilyen fokú variabilitást mutat az érintett országok között, összhangban van a női migráció kulturális meghatározottságát hangsúlyozó megközelítésekkel (Oishi 2002), és a különbségeket kiváltó okok szisztematikus feltárásának szükségességére hívja fel a figyelmet. A szakirodalom alapján nem vonható le egyértelmű következtetés arra vonatkozóan, hogy eltérőek-e, és ha igen, mennyiben különbözőek az apai és az anyai távollét hatásai. Ami azonban egyértelmű, hogy a nőknek – és különösen az anyáknak – a családtól való elköltözését erősebb társadalmi szankciók sújtják, mint a férfiakét. A sajtóban és általában a közvélekedésben megjelenő ítéletek komolyan felvetik az anyai és családi kötelességek elhanyagolásának vádját – miközben ezek a nők éppen a családjuk, főként pedig a gyermekük érdekeit szem előtt tartva indulnak útra, hogy anyagi támogatást biztosíthassanak az otthon maradóknak.

ÖSSZEZÉS

Az elmúlt 25 évben újarajzolódó európai migrációs térképen egyértelműen kibocsátó országként szereplő államok többségében jellemző az, hogy a kivándorlók egy része hosszabb vagy rövidebb időre hátrahagyja családtagjait, köztük kiskorú gyermekeit is. Azzal kapcsolatban, hogy az egyes érintett országokban hány gyermek élhet úgy, hogy egyik vagy másik szülője kivándorolt, a legtöbb esetben csak hozzávetőleges becslések állnak rendelkezésre, de például Észtországból és Szlovákiából még becslésekkel sem rendelkezünk. Az elérhető információk alapján valószínűsíthető, hogy 2010 környékén legalább 900 ezer migráció miatt hátrahagyott gyermek élt a térségben.

A hazaküldött pénzek révén a külföldön dolgozó családtagok jelentős mértékben hozzájárulnak a család és a gyermekek anyagi jólétéhez, sok esetben valószínűleg elősegítve például az iskoláztatásukat is. Ugyanakkor az új helyzetben a gyermekekre háruló kockázatokkal, negatív következményekkel is számolni kell – elsősorban a család érzelmi-szocializációs funkciói sérülhetnek. Ilyen sérülések lehetnek az érzelmi depriváltság okozta lelki és egészségi természetű problémák, amelyek akár az iskolai eredmények romlásában vagy deviáns magatartások átvételében is jelentkezhetnek. A térségből származó kis számú hatáselemzés megerősíti a világ többi részéről ismert tapasztalatot: a szülői kivándorlás összetett módon hat a gyerekekre, és egyaránt járhat előnyökkel és hátrányokkal is.

Egyértelmű azonban, hogy az elvándorlás ezekben az országokban, különösen, ha kiskorú gyermek szülője költözik külföldre, gondozás-elszíváshoz és gondozás-hiányhoz vezet. Elsősorban a nők, az anyák elvándorlása jár ilyen következményekkel, hiszen ők azok, akik hagyományosan a háztartási, gondozási feladatok ellátásának felelősei. Ez fokozottan igaz azokban a többségében tradicionális, nem ritkán patriarchális érték szemléletű országokban, amelyeket ugyanakkor a kivándorlás, és vele a szülők külföldi munkavállalása is fokozott mértékben érint.

Longitudinális elemzések ugyan nem állnak rendelkezésre, de vannak arra utaló eredmények, hogy a transznacionális lét sok család életében csak átmeneti állapot, és ahogy ezt a körülmények lehetővé teszik, megvalósul a családok egyesülése (akár a kibocsátó, akár a fogadó országban). Ennek ellenére arra számíthatunk, hogy a transznacionális családok és vele a hátrahagyott gyermekek száma a közeljövőben nem fog csökkenni, a fokozódó migráció legalább az eddigi szinten fogja újratermelni a számukat. Emellett ráadásul szembe kell nézni azzal is, hogy a transznacionális családformából újra egy földrajzi helyen élő családi formába való átalakulás korántsem magától értetődő lépés: míg a szülő-gyermek viszony fellazulása családon belüli konfliktusokhoz, feszült, sok esetben nem újraépíthető szülő-gyermek kapcsolathoz, addig a szülők különélése szélső esetben akár váláshoz, a család felbomlásához vezethet (pl. Ambrosini 2015). A folyamatok értelmezését nehezíti, hogy a konfliktus, a kapcsolatok törékenysége nem csak következménye lehet az átmeneti különülésnek, az egyik fél külföldre költözésének, hanem éppen hogy előidézője is.

Ahogy ezt több szerző is hangsúlyozza (pl. Gréen 2014), a transznacionális családok és velük a hátrahagyott gyermekek vizsgálata Európában még gyerekcipőben jár, sok még a feltáratlan terület. Itt közölt elemzésünkben jól következtethetünk az adatproblémák okozta korlátokra: a migrációs folyamatok és a transznacionális családok kialakulása közötti kapcsolatok számszerű elemzését nem csupán a hátrahagyott gyermekek

számára vonatkozó adatok esetlegessége, minőség-problémái és elavulása, hanem a flow típusú vándorlási adatok elérhetetlensége is behatárolja. A hátrahagyott gyermekek számát és összetételét illetően alapvetően fontos információ volna az érintett gyermekek életkor szerinti megoszlásának ismerete, hiszen ennek központi jelentősége lehet a szülő nélküli életszakasz következményeinek szempontjából.

A máshol felsorolt megválaszolatlan kérdések közé áttekintésünk alapján feltétlenül érdemes még hozzátenni a transznacionális családok kialakulásának mikro- és makroszintű motívumainak kérdéseit is. Feltáratlan egyelőre, hogy milyen társadalmi, kulturális és gazdasági folyamatok alakítják egy-egy országban a családszakadással járó migráció mértékét, és vele azt, hogy az anya vagy az apa próbálkozik inkább külföldi munkavállalással, illetve hogy milyen feltételek mellett fordul elő, hogy mindkét szülő egy időben választja ezt a megoldást. Ugyanígy további vizsgálódásra várnak a családi döntéshozatal mikroszinten zajló folyamatai, amelyek egyes családokat a transznacionalitás irányába mozdítanak el, míg másokat (az előbbiekkal akár hasonló strukturális körülmények között élőket) egy földrajzi területen való megmaradásra sarkallnak. Végül pedig nem tekinthetünk el annak a kérdésnek a részletes vizsgálatától sem, hogy hogyan és milyen mértékben érinti az itt bemutatott kérdéskör a folytonosan növekvő kivándorlási mutatókat produkáló Magyarországot.

HIVATKOZÁSOK

- Ambrosini, M. – Bonizzoni, P. – Triandafyllidou, A. (2014) Family Migration in Southern Europe: Integration Challenges and Transnational Dynamics: an introduction. *International Review of Sociology*, 24:3, 367–373. <http://dx.doi.org/10.1080/03906701.2014.954335>.
- Ambrosini, M. (2015) Parenting from a distance and processes of family reunification: A research on the Italian case. *Ethnicities*, 2015. Vol. 15(3), 440–459. <http://dx.doi.org/10.1177/1468796814547059>.
- Antman, F. M. (2011) International Migration and Gender Discrimination among Children Left Behind. *The American Economic Review*, Vol. 101, No.3, 645–649. <http://dx.doi.org/10.1257/aer.101.3.645>.
- Antman, F. M. (2013) The Impact of Migration on Family Left Behind. In Constant, A. – Zimmermann K. (szerk.) *International Handbook on the Economics of Migration*. Edward Elgar Publishing Ltd. Cheltenham UK., Northampton, MA USA, 293–309. <http://dx.doi.org/10.4337/9781782546078.00025>.
- Belorgey, N. – Gerbe-Emden, B. – Horstmann, S. – Kuhn, A. – Vogel, D. – Stubbs, P. (2012) *Social Impact of Emigration and Rural-Urban Migration in Central and Eastern Europe*. (VT/2010/001) Synthesis Report. ec.europa.eu/social/BlobServlet?docId=8804&langId=en.
- Botezat, A. – Pfeiffer, F. (2014) *The Impact of Parents Migration on the Well-being of Children Left Behind – Initial Evidence from Romania*. Discussion Paper No. 14-029 ZEW http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2432946. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2432946>.
- Böröcz, J. (2014) Regimes of Remittance Dependency: Global Structures and Trajectories of the former Soviet „Bloc”. *Demográfia*, 2014 Vol. 57, Nr. 5, English Edition, 5–37.
- Buzz (2015) <http://buzz.bournemouth.ac.uk/statsonchildrenleftbehind/>
- Gassmann, F. – Siegel, M. – Vanore, M. – Waidler, J. (2013) *The Impact of Migration on Children Left Behind in Moldova*. Working Paper #2013-043, Maastricht Economic and Social Research Institute on Innovation and Technology (UNU-MERIT), 2013. www.merit.unu.edu/publications/.../2013/wp2013-043.pdf.
- Giannelli, G. C.- Mangiavacchi, L. (2010) *Children's schooling and parental migration: Empirical evidence on the 'left behind' generation in Albania*. Discussion paper series // Forschungsinstitut zur Zukunft der Arbeit, No. 4888.
- Ginther, D. K. – Pollak, R. A. (2004) Family structure and children's educational outcomes: Blended families, stylized facts, and descriptive regressions. *Demography*, 41(4), 671–696. <http://dx.doi.org/10.1353/dem.2004.0031>.
- Gréen, O. S. (2014) Labour migration in the enlarged Europe: children left behind in Central and Eastern Europe. paper presented at the Centre for Baltic Sea Region and Eastern European Studies (CBEES), CBEES Annual Conference December 4–5, 2014, Gothenburg.
- Haralampiev, K. (2015) 'Колко са децата в България, чиито родители живеят и/или работят в чужбина?' (How many children are left behind in Bulgaria?) Presentation given on the conference: Модерната статистика: нови предизвикателства за развитие, 24–25 June, 2015, Sofia http://mgsog.merit.unu.edu/research/docs/moldova_georgia_Policy_Review_Dec_2011.
- Hochschild, A. R. (2000) Global Care Chains and Emotional Surplus Value. In Giddens, A. – Hutton W. (eds.) *On the Edge: Living with Global Capitalism*. London: Jonathan Cape, 2000, 130–146.
- Mastorillo, M. – Fagiolo, G. (2015) International Migration and School Enrollment of the Left-Behinds in Albania: A Note. *Eastern European Economics*. 53:3, 242–254. <http://dx.doi.org/10.1080/00128775.2015.1033244>.
- Mazzucato, V. – Schans, D. (2008) Transnational Families, Children and the Migration-Development Nexus. SSRN Migration and Development Conference Paper No. 20. New York <http://ccrw.princeton.edu/migration/files/October%202009/Mazzucato.pdf>.
- Mazzucato, V. – Schans, D. (2011) Transnational Families and the Well-Being of Children: Conceptual and Methodological Challenges. *Journal of Marriage and Family*, 73, August 2011, 704–712. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1741-3737.2011.00840.x>.
- McKenzie, D.- Rapoport, H. (2011) Can migration reduce educational attainment? Evidence from Mexico. *Journal of Population Economics*. 24(4): 1331–58. <http://dx.doi.org/10.1007/s00148-010-0316-x>.
- Meyerhoefer, C. D. – Chen, C. J. (2011) The effect of parental labor migration on children's educational progress in rural China. *Review of Economics of the Household*. 9(3): 379–96. <http://dx.doi.org/10.1007/s11150-010-9105-2>.
- OSI (2007) *Effects of Migration: Children left at home*. Open Society Institute, Romania. http://www.fundatia.ro/sites/default/files/en_67_studiu%20engl%20miki.pdf.
- Salah, M. A. (2008) *The Impacts of Migration on Children in Moldova*. Working Paper, Division of Policy and Practice. United Nations Children's Fund (UNICEF), New York, October 2008. http://www.unicef.org/The_Impacts_of_Migration_on_Children_in_Moldova%281%29.pdf.
- Sandu, V. (2011) *Moldova: the situation of children and elderly left behind by migration*. Policy Review Paper, University of Maastricht, Holland.

- Smith, R. C. (2006) *Mexican New York: Transnational Lives of New Immigrants*. Berkeley: University of California Press.
- Sorensen, N. B. – Vammen, I. M. (2014) Who Cares? Transnational Families in Debates on Migration and Development. *New Diversities*, Vol. 16, No.2, 90–108. http://newdiversities.mmg.mpg.de/wp-content/uploads/2015/01/2014_16-02_07_Sorensen_Vammen.pdf.
- Tolstokorova, A. V. (2010) Where Have All the Mothers Gone? The Gendered Effect of Labour Migration and Transnationalism on the Institution of Parenthood in Ukraine. *Anthropology of East Europe Review*, 28(1), Spring 2010, 184–214.
- UNICEF (2008a) *National Analysis of the Phenomenon of Children left Home by Parents who Migrate Abroad for Employment*. <http://www.crin.org/docs/Parents%20Migration.pdf>.
- UNICEF (2008b) *The Impacts of Migration on Children Left Behind in Moldova*. http://www.unicef.org/The_Impacts_of_Migration_on_Children_in_Moldova%281%29.pdf.
- URI (2014) *Albanian migration after '90-es and its influence on the economic and social life of children left behind*. <http://www.uri.org.al/wp-content/uploads/2014/02/2.Albanian-migration-after1.pdf>
- Vulnettrari, J. – King, R. (2011) *Remittances, gender and development: Albania's society and economy in transition*. London: Tarius and Co Ltd.
- Zoller-Booth, M. (1995) Children of migrant fathers: The effects of father absence on Swazi children's preparedness for school. *Comparative Education Review*. 39(2): 195–210. <http://dx.doi.org/10.1086/447307>.
- Yanovich, L. (2015) *Children Left Behind: The Impact of Labor Migration in Moldova and Ukraine*. Migration Policy Institute. <http://www.migrationpolicy.org/article/children-left-behind-impact-labor-migration-moldova-and-ukraine>.

A NEMI SZEREPEKKEL KAPCSOLATOS ATTITÚDOK A 2000-ES ÉVEKBEN MAGYARORSZÁGON²

BEVEZETÉS, A KUTATÁS CÉLJA

A különböző makrostatisztikai adatokra épülő, nemzetközi összehasonlításokban alkalmazott globális gender egyenlőtlenségi mutatók szerint Magyarországon a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek szintje a 2000-es évek eleje, közepe óta meglehetősen nagyfokú változatlanyságot mutat: jellemzően stabilizálódni látszanak a nemek közötti egyenlőtlen társadalmi viszonyok. Azt már korábbi kutatásokból tudjuk (például Tóth 1995, Blaskó 2005), hogy a rendszerváltás idején, valamint a gazdasági-politikai-társadalmi átmenet időszakában a nemi szerepekkel kapcsolatos lakossági vélekedések nem a kutatók által feltételezett modernebb, egyenlőségpártibb és a különféle szerepek rugalmas alakítását szorgalmazó irányba mozdultak el, hanem éppen ellentétes tendenciát követve a lakosság inkább a hagyományos, a női és a férfi szerepeket egymástól élesebben elválasztó attitűdökről tett tanúbizonyságot. Ezek a vélekedések a 2000-es évek elejére visszasimultak a rendszerváltást megelőző, jellemzően hezitálóbb, enyhén tradicionálisabb szintre.

A dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogy a 2000-es évek során miként alakult a magyar lakosság nemi szerepekkel, illetve a családon belüli, nemekhez kötődő munkamegosztáshoz kapcsolódó szerepekkel kapcsolatos vélekedése. A disszertációnak nem csupán az a fő kérdése, hogy „mi a helyzet” a társadalmi nemekkel, nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedésekben, hanem igyekszik történeti kontextusba is helyezni az ide vezető utat, vagyis arra a kérdésre is keresi a választ, hogy „hogyan jutottunk el idáig”.

Az első kérdésre, nevezetesen hogy miként alakultak a 2000-es évek során az attitűdök, összesen öt altémán keresztül (1. előíró nemi sztereotípiák változása, 2. a nemek közötti társadalmi munkamegosztásról vallott nézetek alakulása, 3. az otthoni munkamegosztásról vallott nézetek változása, 4. az apai szerepekkel kapcsolatos attitűdök, 5. fiatalok véleménye a tradicionális nemi szerepekről), négy nagymintás, a főbb szociodemográfiai változókra reprezentatív kérdőíves kutatás segítségével válaszolunk. Az idáig vezető út felvázolásában pedig a már megjelent vonatkozó történeti-szociológiai szakirodalomra támaszkodtunk.

Eredményeink szerint a vélekedések kettős szerkezete figyelhető meg: míg a nemi szerepekkel kapcsolatos általánosabb vélekedések szintjén az elmúlt években valamelyest növekedett azok aránya, akik flexibilisebben és egalitáriánusabb módon gondolkodnak nők és férfiak társadalmi szerepeiről, addig, ha a családon belüli szerepek megítélésére kerül a sor, a tradicionális attitűdök nem igazán változtak.

1 ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszék

2 Témavezetők: Dr. Adamik Mária PhD, Prof. Székelyi Mária DSc. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Társadalomtudományi Kar, Szociológia Doktori Iskola, Szociológia program. Az itt megjelentetett verzió az azonos című, 2015-ben megvédett PhD-értekezés téziseinek szerkesztett változata. A szerző köszönettel tartozik a Socio.hu szerkesztőinek az eredeti verzióhoz fűzött javaslataikért, valamint a megjelentetés lehetőségéért.

Bár különféle szocio-demográfiai csoportok között kirajzolódnak szignifikáns vélekedésbeli különbségek, ezek a legtöbb esetben csupán árnyalatnyiak: a nőkre valamivel jellemzőbb ugyan az egyenlőségpártiság, mint a férfiakra, de a különbség kicsi, és ugyanez mondható el a különböző születési kohorszokba tartozó, eltérő generációkról is. Ezt a véleményt homogenitást leginkább azzal magyarázzuk, hogy az államszocializmus korszakától kezdődően az egymást követő különböző gender rezsimek nagyon hasonló módon képzelték el a nemek közötti ideális társadalmi és családi munkamegosztást, és hasonló üzeneteket közvetítettek erről az emberek számára.

A KUTATÁS ELMÉLETI HÁTTERÉRŐL

A nemek közötti egyenlőség és egyenlőtlenség kérdésköre, a mérésekre történt kísérletek

A disszertáció egyik célja, hogy társadalmi-történeti kontextusba helyezze azokat az attitűdöket, melyeknek alakulását vizsgálja. Az egyik kiindulópontunk az volt, hogy a különböző globális gender egyenlőtlenségi mutatók szerint a 2000-es években stabilizálódni látszanak Magyarországon a nemek közötti egyenlőtlen viszonyok (WEF 2014). Ahhoz azonban, hogy ezeket a mutatókat értelmezni tudjuk, szükségünk van arra, hogy átgondoljuk, miről is beszélünk akkor, amikor a nemek közötti egyenlőségekről vagy éppen egyenlőtlenségekről beszélünk. Ennek végiggondolása azért is szükséges, mert a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket mérő állítások jellemzően azt mérik, hogy a kérdezettek mennyire pártolják a különböző, a nemeket és a hozzájuk élesen kötött társadalmi és családi szerepeket megkülönböztető vélekedéseket, avagy éppen ellenkezőleg: olyan munkamegosztásban hisznek-e inkább, ami flexibilisebb és egyenlőbb, ahol valakinek a biológiai neme nem jelöli ki a helyét a társadalmi és családi nemi rendben.

A témához kapcsolódó és a külföldi szakirodalomban legtöbbször *sameness-difference* vitaként hivatkozott vita lényege, hogy a vágyott nemek közti egyenlőség tulajdonképpen melyik stratégiával érhető el: ha azt hangsúlyozzuk, hogy a nők és a férfiak közti különbségtétel, megkülönböztetés okafogyott, és ezért a hasonlóságukat hangsúlyozzuk, vagy ha arra mutatunk rá, hogy társadalmi helyzetük társadalmi csoportként igenis eltérő, ezért ezeket figyelembe véve igyekszünk lépéseket tenni az egyenlőség elérése felé. Több szerző is amellett érvel (Scott 1994, MacKinnon 2006 [1984], Wajcman 2007 [1998], Verloo 2005), hogy nem szabad szem elől téveszteni a vita igazi fókuszát, mert nem az az igazi kérdés, hogy a férfiak és a nők mennyire hasonlóak vagy különbözőek, hanem hogy a köztük lévő társadalmi egyenlőtlenségek, az egyik csoportnak a másik feletti dominanciája, illetve privilegizált helyzete hogyan jön létre, marad fenn és termelődik újra. Parvikko (1990) szerint az egyenlőség arra vonatkozik, hogy nők és férfiak ugyanúgy képesek-e teljesen részt venni a társadalmi életben és a különböző társadalmi cselekvésekben is.

A disszertációban részletesen áttekintettük és bemutattuk a különböző olyan makrostatisztikai adatokon nyugvó indexeket (például Gender Equality Index, Gender Inequality Index, Social Institutions and Gender Index, Global Gender Gap Index, Women's Economic Opportunity Index), amelyek országok közötti, illetve (amennyiben évről évre is publikálják őket) időbeli összehasonlítás céljából születtek, hogy ezek segítségével bepillantást nyújtsak abba, hogy különböző dimenziók figyelembevételével miként is néz ki a nemek közötti egyenlőtlenségek szintje. A különböző indexeket, ahogyan arra a vonatkozó szakirodalom is rámutat (például van Staveren

2012, Plantenga et al. 2009), érdemes fenntartásokkal és kritikával kezelni. Témánk szempontjából mindenképpen fontos azt hangsúlyozni, hogy ezek a gender egyenlőtlenségi indexek jellemzően figyelmen kívül hagyják a lakosság társadalmi nemekkel, nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseit, hiszen majdhogynem lehetetlen azt biztosítani, hogy egységes módszertannal, valóban összehasonlíthatóan lehessen országoként mérni.

Az egyik legrégebb óta közölt, nemek közötti egyenlőtlenségeket mérő index, a Global Gender Gap Index abszolút értéke alapján Magyarországon a 2000-es évek közepe óta szinte stagnálást mutatnak a nemek közötti egyenlőtlen viszonyok, miközben az ország összhelyezése a mezőnyben folyamatosan csúszik hátra (WEF 2014), vagyis ez az abszolút értelemben vett mozdulatlanság relatív értelemben leszakadást jelent a többi országhoz képest. A korábbi évekre vonatkozóan és valamiféle trend kirajzolásának céljával Fábíán Katalin (2011) végzett visszamenőleges számításokat, aki azt az eredményt kapta, hogy 1993 és 2008 között globálisan és Magyarországon is nőtt a nemek közti egyenlőség indexe (a Gender Development Index alapján). Ugyanő egy másik mutató átszámításánál pedig azt kapta, hogy a 2000-es évek során egy nagyon lassú, évről évre való enyhe elmozdulás figyelhető meg a nemek közötti egyenlőség irányába (a Gender Empowerment Measure alapján).

A VÉLEMÉNYEK KONTEXTUSA: A GENDER REZSIMEK ELMÉLETE

A társadalmi nemekkel kapcsolatos attitűdök szorosan kapcsolódnak annak a társadalomnak a nemi rendjéhez, amelyben ezek az attitűdök megszületnek. Ezt a társadalmi kontextust a szakirodalom többféle elnevezéssel is illeti, és nem csak az elnevezések sokféleségével, hanem a mögöttük rejlő koncepciók és megközelítések változékonyságával is találkozhatunk.

Karen O. Mason (1997: 158) gender rendszerként (*gender system*) hivatkozik a társadalmi elvárásoknak azon rendszerére, amelyek a női és a férfi viselkedésre vonatkoznak, és amelyek szabályozzák a nemek közti munkamegosztást, aminek következtében az élet különböző területein egyenlőtlenségi viszonyok keletkeznek nők és férfiak között. Hasonló módon definiálja a gender rendszert Ridgeway és Smith-Lovin (1999: 191), akik szerint a gender rendszer olyan folyamatokat jelent, melyek a nők és férfiak közötti eltéréseket társadalmilag relevánsként jelenítik meg, és a nők és férfiak közti egyenlőtlenségeket ezen különbségek alapján igazolják.

Ezek a megközelítések meglehetősen tág kontextusát adják a társadalmi nemekkel kapcsolatos attitűdöknek, és inkább elrejtik olyan szereplőknek a nemek közötti viszonyokra kifejtett hatását, mint például az állam. Nem lehet azonban erről megfeledkezni, hiszen a vizsgált attitűdök egyrészt következményei, másrészt pedig egyfajta hivatkozási alapul szolgáló kiindulópontjai a különféle, a nemeket és a köztük lévő viszonyt érintő intézkedéseknek is.

Éppen ennek a komplexitásnak a megragadására célszerű bevezetni R. W. Connell, valamint Sylvia Walby nyomán a gender rezsim (*gender regime*) fogalmát. Connell (1990: 520) szerint az állam a társadalmi nemi viszonyok tágabb struktúrájának kiemelkedően fontos csomópontja: az állam maga is egy adott társadalom gender viszonyaiból nő ki, azokon belül intézményesedik, miközben egy oda-visszaható folyamat eredményeképpen az állam maga is visszahat ezekre az alap gender viszonyokra. Connell (1990: 523) megközelítésében a gender rezsim, amellyel minden állam rendelkezik, a társadalom tágabb nemi rendjének leképezésén túl egyúttal annak terméke, a társadalmon belüli nemek közti egyenlőtlenségekből fakadó küzdelmek lenyomata is.

Walby (2004) megközelítése szerint a gender rezsimek – kiindulva a rezsím mint egyfajta irányítási rendszer jellegéből – a különböző társadalmi intézményekből épülnek fel, amelyek egyéb szereplők segítségével közvetítik és alakítják a nemek közötti társadalmi viszonyokat. Walby négy szinten keresztül építi fel a gender rezsím fogalmát. Az első szint egy általános társadalmi rendszert jelöl. A második szinten az állam különböző, a nemek közötti viszonyokat befolyásoló irányítási módjai alapján kirajzolódó rezsímtípusok találhatóak meg. A harmadik szint különböző, a korábbiaknál már specifikáltabb területeket (például gazdaság, politika, civil társadalom) foglal magában, míg a negyedik szinten a különféle társas gyakorlatok állnak (Walby 2004: 10). A nemek közötti viszonyok formálódása nem korlátozódik egyik vagy másik szintre, ebből fakadóan a genderviszonyok alakulásáért felelős szereplők is sokfélék. Walby összesen négy fő intézményi pillérét különíti el a gender rezsímeknek: gazdaság, államigazgatás/döntéshozás, erőszak, civil társadalom. Ezen területek intézményei különféle gender viszonyokat konstruálnak egy adott társadalomban, ezt nevezhetjük gender rezsímnak (Walby 2011: 104).

A témánk szempontjából a gender rezsím fogalmával mindarra a társadalmi kontextusra, ennek a kontextusnak az intézményrendszerére, az intézményrendszer és szereplőinek együttesére utalunk, amelyben a társadalmi nemekkel kapcsolatos attitűdök megszületnek, formálódnak, fennmaradnak vagy éppen változnak. Az attitűdöket azonban nem tartjuk az adott gender rezsímtől különálló elemeknek, hiszen visszahathatnak a rezsím működésére, amennyiben például legitimálnak olyan döntéseket, melyek a nemek közti egyenlőtlenségeket nyíltan vagy burkolt formában fenntartják, mélyítik, vagy éppen csökkentik. Ebben az értelemben a disszertáció kitágítja a gender rezsimek korábban használatos fogalmát.

A társadalmi nemekkel kapcsolatos és a 2000-es években felmért lakossági attitűdök vizsgálatánál nem elég arra a konkrét, jelenkori kontextusra fókuszálni, amiben az attitűdök felmérésre kerültek, ezeknek az attitűdöknek ugyanis története van. Ez a történet pedig egybefonódik az egymást követő, különböző típusú gender rezsimek történetével. Éppen ezért a gender rezsimek elméletét áttekintő fejezetet követően a II. világháborút követő időszak hazai gender rezsimeinek a bemutatásával vázoljuk fel az attitűdök kialakulását övező történeti keretet.

GENDER REZSIMEK MAGYARORSZÁGON A II. VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A disszertációban részletesen bemutattuk a II. világháborút követő Rákosi-korszak, valamint a Kádár-rendszer különböző periódusainak, valamint a rendszerváltás környéki átmenet éveinek és a 2000-es éveknek a nemek közötti egyenlőséggel kapcsolatos jellemzőit, így itt csak a legfontosabb elemeket emeljük ki.

A kommunizmus és államszocializmus időszaka

A kommunista hatalomátvételt már megelőzően, de azzal párhuzamosan is komoly jogi, munkaerő-piaci és társadalmi változások történtek a nők helyzetében Magyarországon, melyek egyik fő hajtóereje az a szándék volt, hogy a két világháború közötti tradicionális, a nemek közötti viszonyok egyenlőtlenségét a hatalomra jutó politikai elit a meghirdetett és szovjet mintára levezényelt modernizációs program keretében megszüntesse (Schadt 2003). Ennek előzményeként még 1945-ben ténylegesen és a gyakorlatban is kiterjesztették a nőkre

az általános választójogot, 1946-ban törvényileg biztosították a hittudományi karok kivételével a női diákok felsőoktatásban való részvételét, majd immáron a Rákosi-korszakban, 1949-ben az alkotmány szövege deklarálta a nőknek a férfiak jogaival egyenlő jogait, az 1953-as új családjogi törvény pedig a nők házasságon belüli jogegyenlőségének kiépítését jelentette (Schadt 2003).

Joanna Goven (2002) elemzése szerint a Rákosi-korszak nőpolitikája nem tudott és nem is akart megszabadulni attól a kerettől, amely szerint a nőpolitika tárgyául választott nőket és a nemek közti jogegyenlőség kérdésének tárgyalását is mindig a családba és a családi viszonylatok közé helyezve vizsgálta. Goven *familializáció*nak nevezi azt a politikai elit által közvetített és a propaganda által is hirdetett társadalmi homogenizáló folyamatot, amelyben az ország polgárai, férfiak és nők együtt mint egy nagy család gyermeki tagjai építik az országot, élvezik a politikai elit mint szülők jótekonny gondoskodását, és ezért cserébe különböző feladatokat teljesítenek be. A nők például gyermeket szülnek és anyává válnak (ezt volt hivatott brutális eszközökkel is biztosítani a Ratkó Anna nevével fémjelzett korszak 1953 és 1956 között). Ezzel párhuzamosan a nőket és férfiakat homogenizáló tendenciák mellett elkülönítő gyakorlatok is megfigyelhetők voltak, melyeket Goven szerint a nők *racionalizáció*jának igénye hajtott. A politikai elitnek a nőekkel szembeni bizalmatlansága a nők feletti kontroll igényét hívta életre, ezt pedig több szinten, egyrészt a fizetett munkába való bekapcsoláson keresztül – ott viszont őket mindig „női” dolgozóként kezelve –, másrészt a házimunkát továbbra is csak a nőkhöz rendelve – az elvégzéséhez viszont hatékonyságjavító tippeket adva (például a Nők Lapján keresztül) – valósították meg, mutat rá Goven.

Kérdés, hogy a Kádár-korszakot mennyiben lehet egységes gender rezsimmént értelmezni. Hajlunk afele, hogy nem, hiszen a több mint 30 évet átfogó korszak alatt több olyan intézkedés, és ha nem is túl éles, de mindenképpen irányváltásként értelmezhető politikai változás is történt, amelyek arról tanúskodtak, hogy a nők helyzetében és ezáltal a nők és férfiak közötti viszonyban is a korábbiaktól némiképp eltérő irányt kívánt venni a politikai vezetés. Az egész államszocialista korszakot áthatotta ugyanakkor Dupcsik Csaba és Tóth Olga (2008) szerint egy kettős, és a Goven által használt értelemről kissé eltérő tartalmú *familizmus*. Dupcsik és Tóth különbséget tesz a familizmus mint ideológia és a familizmus mint társadalmi állapot között. Előbbi alatt azt az ideológiai keretet értik, amely – legyen szó nyilvános diskurzusokról, vagy akár politikai döntésekről – a család és a családi élet fontosságát emeli ki, utóbbi pedig olyan társadalmaknak az állapotát jelenti, ahol az általános bizalmi szint, főképpen az intézményekben, illetve az idegenekben vetett bizalom szintje alacsony, ezért szinte a családi kapcsolatok jelennek meg olyan egyedülként, amelyekre építeni lehet.

Ez a familizmus alapjaiban határozta meg azt, hogy az államszocializmus alatt milyen keretbe illeszkerhetett a nők helyzetének, illetve a nemek közötti egyenlőségnek az ügye. Bár a nyilvános politikai közbeszéd a felszínen a nemek közötti társadalmi és jogi értelemben vett egyenlőséget hirdette, addig a hétköznapi gyakorlatokban, a társadalom mikroszövegeiben, a családi és társas viszonyokban a nemek közötti egyenlőtlenségek újratermelődését lehetett megfigyelni. Susan Zimmermann (2010) szerint a fizetett bér munka, a fizetetlen (házi) munka, a (fizetett) gondozói-gondoskodói munka és az állam által biztosított szociális szolgáltatások közti viszonyokban keresendő az államszocialista Magyarországra jellemző gender rezsimek kulcsa. A nők munkaerőpiacra történő tömeges bevonása nem csak hogy nem hozta magával a munkaerő-piaci egyenlőséget (éles maradt a vertikális és a horizontális szegregáció, megmaradtak a jövedelmi egyenlőtlenségek), de a háztar-

tásokon belül sem kérdőjeleződött meg a háztartási munka és a (gyerekek vagy idősebb tagok irányába végzett) gondozói munka megosztásának egyenlőtlensége. Zimmermann szerint nem is kétkeresős, hanem „egy férfi keresős – egy női keresős és fizetetlen házvezető” modellként lehet leírni az uralkodó családmódellet. Az 1967-ben bevezetett GYES a fizetett és a korábbinál jóval hosszabb távon finanszírozott szülői (anyai) szabadság bevezetésével egyszerre volt a csökkenő termékenységi mutatók miatt népesedéspolitikai, az új gazdasági mechanizmus előszeleként értelmezve pedig foglalkoztatáspolitikai (munkaerő kivonó) döntés is, amely egyben egyértelműen megerősítette azt, hogy az állam a nők számára elsődlegesen milyen szerepet szán. Hiába is próbálkozott az állam több olyan szolgáltatás bevezetésével, amelyek célja a nők kettős teherviselésének enyhítése volt, ha ezekhez a nők területileg nem egyenlő mértékben fértek hozzá. Továbbá, és témánk szempontjából ennek van kiemelt fontossága, ezzel érintetlenül hagyták a férfiak status quo-ját, vagyis az alacsony fokú részvételüket az úgynevezett „második műszakban”.

Adamik Mária (2000) ezekhez a folyamatokhoz kapcsolja az úgynevezett „GYES-diskurzust”, ami a nők számára egy deszexualizált anyaszerepet kínált fel a társadalomban. Emellett, ezzel párhuzamosan és alig kapcsolódva létezett az úgynevezett „szex-diskurzus”, ami viszont a szerelem szabadságát, a házassági kötelek mellőzését, a keret szétfeszítését, nők és férfiak szexuális egyenlőségét hirdette. Ez a kettősség viszont Adamik (2001) szerint oda vezetett, hogy az államszocializmus nők számára tartogatott emancipációs ígérete beváltatlan maradt. Ehhez a kettős diskurzushoz kapcsolódik hozzá egy harmadik, szintén összetett diskurzus, amelyet Goven (2000) összefoglalva antifeminista diskurzusnak nevez, és amely a 80-as években erősödik fel ugyan, de a korábbi években, évtizedekben is megjelent már, például a népesedéspolitikai vitahullámokban, és amely bár nem kimondottan a feminizmust – hiszen az nem tematizálódott –, sokkal inkább az emancipált nő alakján keresztül az államszocializmust kritizálta (Heller et al. 1990).

Az államszocialista gender rezsím vizsgálatáról szóló eddigi irodalmak többsége a nők helyzetére fókuszált, és meglehetősen kevés olyan irodalom jelent meg, amelyek a keleti blokk különböző típusú államszocializmusainak totális rendszerében kialakuló maszkulinitás konstrukciókkal foglalkoztak. Azon kevesek, melyek ezt a témát vizsgálták, kiemelték, hogy az államszocializmus alatt a férfiak jelentős részének kollektív élménye a közügyektől való eltávolítás, az ezzel járó a közéleti és a nyilvános szférában történő hatalomvesztés érzete, amely egyúttal a férfiasságuk egyik hagyományos elemének elvesztésének érzetét is jelentette (Watson 1993: 483, Novikova et al. 2003: 85). Emellett a magánszférán belül, például a családokban is átalakuláson mentek keresztül a korábbi szerepeik: bár elsődleges kenyérkeresői feladataikat el kellett látniuk, voltak, akik gyakran voltak távol a családtól (lásd például az ingázásokat), amely révén érzelmi-gondoskodói apaszerepüket – amennyiben azt szerették volna – csak korlátozottan tudták megvalósítani (Chernova 2012: 40). Ráadásul a kenyérkeresői szerepet sem kizárólagosan ők töltötték be a családban a nők tömeges belépésével a munkaerőpiacra, ez pedig tovább szűkítette és gyengítette a hegemon maszkulin identitást (Oates-Indruchová 2006: 430). Mindennek az ismerete azért fontos, hogy megérthessük, hogy a hétköznapi életben alakuló nő-férfi viszonyokra, az erről való vélekedésekre milyen erők hatottak, milyen társadalmi környezetben fogalmazódtak meg.

A hazai államszocialista maszkulinitás-konstrukciók vizsgálatára csupán két példát lehet találni, és mindkettő valamilyen vizuális reprezentáció elemzésén keresztül bontja ki a Kádár-korszak maszkulinitásainak ele-

meit. András Edit művészettörténész Hajas Tibor *Lou Reed Total* című fotográfiájának elemzése során emeli ki, hogy az államszocializmus alatt nemcsak a nőknek, hanem a férfiaknak is voltak veszteségei: míg a nők az emancipációnak csupán részleges megvalósulását érezhették, addig a férfiak számára új élményt jelentett „a paternalista államtól való gyermeki függés, kiszolgáltatottság” (András 2013: 89). Hadas Miklós (2010: 138-141) a Latinovits Zoltán által életre keltett Szindbád alakjában látja megtestesülni a kor hegemon maszkulinitását, egy olyan úriember-dzsentri figurát, ami bizonyos elemeiben mindenkinek ismerős, és a habitusa nem csupán a keresztény középosztálybeli családokban került átadásra, hanem átszivárgott más társadalmi csoportokba, például a korabeli politikai elitbe is (lásd például vadászatok). Szindbád alakjában a tulajdonképpen elköteleződni képtelen, egy anyafiguráról leválni nem tudó, ahhoz erősen kötődő férfiasság bontakozik ki a szemünk előtt, aki számára viszont speciális, individuális élvezetek maradnak meg csupán, illetve ezeket látja és használja úgy, mint amelyek egyedülként megmaradhatnak a számára: központi a „fogyasztás” mint az egyéni élvezetek forrása, gondolhatunk itt az ominózus ebéd-jelenetre a filmből, de akár átvitt értelemben is utalhatunk a filmet végigkísérő motívumra: a nők „fogyasztására”.

Az átmenet éve

Gillian Pascall és Anna Kwak (2005: 1) mutatnak rá arra, hogy a kelet-európai rendszerváltások nem egyszerűen csak gazdasági és politikai rendszerváltások voltak, hanem azoknál többek: a jóléti rendszerek struktúrájának, a háztartások és a nemek közötti viszonyok átmeneteként is értelmezhetőek. A kelet-európai átmenetek genderspecifikus elemzését végző Susan Gal és Gail Kligman (2000) is arra hívja fel a figyelmet, hogy a rendszerváltást követő, fiskális megszorításokkal teli, a szociális kiadások visszafogását célzó politikát kiválóan egészítette ki a hatalomra kerülő konzervatív kormányok által képviselt tradicionális női és férfi szerepeket és az ezekre épülő hagyományos családi értékeket hangsúlyozó retorika és politikai döntések sora.

Arra a kérdésre, miszerint a rendszerváltás hogyan érintette a nemek közti egyenlőtlenségeket (csökkentette, érintetlenül hagyta vagy növelte) Magyarországon, különböző válaszok adhatóak attól függően, hogy milyen területeket vizsgálunk. Fábíán Katalin (2011: 4) szerint egymásnak szinte gyökeresen eltérő következtetésre juthat az a kutató, aki a makrostatisztikai mutatókat vizsgálja, illetve az, aki a hazai női civil szervezetek beszámolóira és tapasztalataira hagyatkozik, mert előbbiek szerint az egyenlőtlenségek enyhe mérséklődése, utóbbiak szerint viszont egyértelműen negatívabb irányba való fordulás volt a jellemző. Azok a kutatások például, amelyek főként a nők munkaerő-piaci jelenlétén keresztül vizsgálták a kérdést, arra a következtetésre jutottak, hogy az átmenet nem mélyítette még jobban tovább a nemek közötti egyenlőtlenségeket a munkaerőpiacon, illetve a nők között is voltak, akik nyertesei, és voltak, akik inkább a vesztesei voltak az átalakulásoknak (Fodor 1997, 2001, van der Lippe és Fodor 1998, Glass és Kawachi 2001, Szalai 2000, 2001). Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a rendszerváltást követően több olyan szociálpolitikai intézkedés született, amely elősegítette a tradicionális nemi szerepek konzerválódását: a napközbeni gyermekellátó intézmények (főként a bölcsődék) férőhelyszáma jelentős mértékben zsugorodott, a területi hozzáférést tekintve még inkább egyenlőtlené és nagyvárosokra koncentrálttá vált. Ezzel párhuzamosan 1992-ben bevezetésre került a főállású anyaság alacsonyan fizetett intézménye, 1993-ban a gyermeknevelési támogatás, és ugyanezekben az években az alacsonyan fizetett és főként nők által igénybe vett ápolási díj is, amelyek megerősítették a nők gondoskodói feladatairól

vallott elképzeléseket, a 90-es évek közepén pedig az emelkedő női nyugdíjkorhatár és a GYED 1996-os beszüntetése, valamint a GYES és a családi pótlék jövedelmi rászorultsági alapon való szétosztása jelentett a korábbi viszonyokhoz képest romlást nők számára (Adamik 1997). Adamik mindezt azzal is kiegészíti, hogy mivel a rendszerváltás során a nyilvános szférában zajlottak le a legfőbb és legdinamikusabb társadalmi változások, ezért fokozottan jelent meg arra vonatkozóan igény, hogy a magánszférában maradjon minden a régiben, vagy csak kevésbé változzon, és ez is segíthetett a tradicionális nemi szerepek fennmaradásában, illetve ahogyan a közvélemény-kutatási eredmények mutatták, mélyülésében (lásd például Tóth 1995). Mindezek mellett a rendszerváltást követően a nyilvános szférában folytatódott az antifeminista beszédmód, amely akár annak hangsúlyozásával, hogy a feminizmus a kommunista és államszocialista múlthoz kötődik, akár azzal, hogy valamiféle „nyugati” vívmány (Amerika-ellenesség), vagy akár annak kiemelésével igyekezett a feminizmust diszkreditálni, hogy maguk a magyar nők nem kérnek belőle (Barát et al. 2004).

A magyarországi gender rezsimek jellemzői a 2000-es évek után

A 2000-es évek során nem történtek drasztikus változások a gender rezsimek működésében, rendezelvényekben, tartalmában. A jogi környezetben több kisebb változás is történt, de az 1949. évi jogfolytonos alkotmány, majd az alaptörvény is kifejezte nők és férfiak egyenjogúságát. Témánk szempontjából kiemelendő a 2003. évi CXXV. törvény megszavazása és hatályba lépése az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, amely védett tulajdonságként kezeli a nemet, a nemi identitást, a szexuális irányultságot, valamint az anyaságot és az apaságot is. Ez az alkotmány (alaptörvény) mellett a másik olyan jogi passzus, amely jogegyenlőséget garantál nők és férfiak között.

Ha a társadalom különböző alrendszeit vizsgáljuk, mint például oktatás, munkaerőpiac, politika, halvány változásokkal és bebetonozódott struktúrákkal egyaránt szembe találhatjuk magunkat.

A 2000-es években tovább folytatódott a tendencia, miszerint nőtt a nők körében a magasabb iskolai végzettségűek, különösen a diplomások aránya, ami össztársadalmi szinten ahhoz vezetett, hogy ma már a magyar nők képzettebbnek számítanak, mint a magyar férfiak. Az EUROSTAT adatai szerint 2012-ben a 30-35 éves hazai férfiak negyede, a nőknek harmada rendelkezett diplomával. Relatív kevés változás történt viszont abban, hogy milyen képzési területeken szereznek diplomát nők és férfiak, hiszen hiába igaz az a 2000-es évekre vonatkozóan, hogy a diplomát szerzettek kétharmada nő, ha rendre alulreprezentáltak olyan képzési területeken (horizontális szegregáció), amelyekkel magasabb kezdőfizetés és magasabb társadalmi presztízs is jár. Az oktatás alacsonyabb szintjein hiába is voltak jelei az úgynevezett rejtett tanterv azonosításának (lásd például Thun 1996, Hódosy 2013, Kereszty 2014), felülírásának (például az 1996-os óvodai nevelés programjának 2009-es módosítása a nemi sztereotípiák megerősítése ellenében), ha ezekre később nem esett figyelem, vagy épp visszavonásra kerültek a nemek közötti egyenlőség felé törekvő gyakorlatok, irányelvek.

A 2000-es évek alatt alkotott különböző munkaerő-piaci és foglalkoztatáspolitikai döntések meghozatala során a nőkre elsősorban mint a népesség biológiai újratermeléséért felelős társadalmi csoportra, anyákként vagy leendő anyákként tekintettek (Vajda 2014: 100–101), ami a már korábban említett familizmus továbbélésének egyik jele. A Vajda Róza által elnevezett „gyesrezsím” egy olyan gender rezsím címkéje, melyben a

társadalmi szinten értelmezett nő-férfi viszonyt meghatározzák azok a jóléti politikák, amelyek a különböző gondoskodói feladatokat szinte kizárólag a nők számára, családon belüli szerepeik alapján írják elő, és ezt a tradicionális nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök aktívan meg is erősítik, támogatják, amelyek aztán, mivel a gyakorlatok szintjén kevés a változás, nem is nagyon változnak maguk sem.

A disszertációban viszonylag részletes áttekintést nyújtunk arról, hogy a 2000-es évek során hogyan változott a különböző korú, iskolai végzettségű és eltérő számú gyermekkel rendelkező nők és férfiak foglalkoztatása a különféle indikátorok alapján. Az aktív korúak körén belül is a munkaerőpiacon leginkább jelen lévő, 25–49 éves férfiak és nők foglalkoztatási rátája nemigen változott a 2000-es években: a férfiak négyötöde, a nőknek kétharmada volt foglalkoztatott. Az ennél fiatalabb korosztályban csökkent a foglalkoztatottak aránya (különösen a férfiaké), az ennél idősebb korcsoportban pedig különösen a nőké mutatott emelkedést. Az „aktívakon belüli aktív” csoport esetében különösen a legalacsonyabb iskolai végzettségű nők esetében volt látható a foglalkoztatottság volumenének visszaesése a válság nyomán, de a 2000-es évek elejéhez mérve a diplomás nők foglalkoztatottsága is visszaesést mutatott. Ha ugyanezen korosztályon és különféle iskolai végzettségeken belül vizsgáljuk meg, hogy kisgyerekek száma mentén hogyan alakul a foglalkoztatás, akkor a nők esetében a fő töréspontot a kisgyerek léte jelenti, és a vizsgált korszakon keresztül végig nagyfokú állandóság mutatkozik a foglalkoztatás volumenében. Szinte csak a felsőfokú végzettséggel bíró nők esetében igaz, hogy a kisgyerekek számának nincs érdemi együtt járása a foglalkoztatás szintjével. A 2000-es éveknek csak az utolsó éveiben mutatkozott bővülés a bölcsődei férőhelyekben, és ez is inkább a meglévő túlszűfolttságot igyekezett mérsékelni, a hozzáférés ráadásul területileg továbbra is igen egyenlőtlen. Mindeközben a bölcsődei ellátás vélt alacsony színvonala több nő esetében is magyarázat arra, hogy végül miért maradnak inkább a gyermekükkel otthon (Blaskó 2011). A részmunkaidős foglalkoztatás szintje a válság következtében kezdett valamelyest növekedni, ráadásul leginkább a 15–24 évesek és az 50–64 évesek körében, kevésbé a kettő közti korosztály esetén, vagyis itt sem történtek nagyobb változások. S bár a részmunkaidő rendre úgy jelenik meg a nyilvános diskurzusokban és a szakpolitikai javaslatok között is, mint ami megoldás lehet a kisgyerekes anyák munkaerő-piaci reintegrációjára, valamint a munka és magánélet összehangolására, ez a felvetés is számos problémás elemet takar: megint csak az anyák csoportját célozza egy javaslat a nőknél belül; csak az anyák esetében merül fel; a gyerekneveléssel (esetleg a háztartás vezetésével) kapcsolatos feladatokba a férfiaknak való bevonása nem tematizálódik; alacsony jövedelmet jelent a nők esetében, ami a háztartáson belüli jövedelmi egyenlőtlenségeket betonozhatja be. A vizsgált időszakban ráadásul – ismét a válság eredményeképpen – nőtt a nem önkéntes alapon részmunkaidőben foglalkoztatottak, vagyis alulfoglalkoztatottak aránya. A nők és férfiak közti jövedelmi olló a 2000-es évek során előbb szűkült (a nagyobb hányadban nőket foglalkoztató állami szféra közalkalmazottainak körében történt bértáblázás eredményeképpen, lásd Borbély 2011: 116), majd ismét kinyílt, s míg a 25 év alattiak esetében gyakorlatilag nincs különbség, addig a 35–44 évesek körében eléri azt a maximumot, ami aztán jóformán alig mérséklődik, és a nyugdíj idején is megmarad. Kutatások bizonyítják, hogy a kisgyerekes nőkkel szemben különféle kirekesztő, illetve megkülönböztető intézményi mechanizmusok működnek (Glass és Fodor 2011), és hogy még a bértáblák miatt kontrolláltak hitt közszférában is létező jelenség a nők bérhátránya (Lovász 2013).

A nemek közötti viszonyokat potenciálisan befolyásoló különböző munkaerő-piaci intézkedések közül, melyeket a vizsgált időszakban hoztak, kiemelhető a 2002 vége óta járó úgynevezett apasági szabadság, mely öt nap fizetett és 100 százalékban térített szabadnapot jelent gyermek születése esetén. Ez a rövidege miatt nem csupán csak szimbolikusan ad rövid időt azoknak az apáknak, akik legálisan vannak foglalkoztatva, hanem anyagilag magasabbra is értékeli az apa gondozói munkáját, összevetve a nők esetében legmagasabb (egykori) terhességi és gyermekágyi segéllyel, ami az átlagkereset 70%-át jelentette plafon nélkül. A 2008-as gazdasági válság egyik következménye a GYES, illetve a GYED idejének rövidítése, amely értelmezhető lett volna olyan lépésként, amely a kisgyerekes anyák munkaerőpiacra való visszalépést szorgalmazta volna, ha infrastruktúra is rendelkezésre állt volna hozzá, a kiadáscsökkentés azonban sokkal fontosabb érv volt (Frey 2011). A 2010 utáni jogosultsági idő visszaállítással pedig újfent a gondozói feladatok fontossága került előtérbe, kiegészülve mindez a nők 40 éves szolgálati idő utáni nyugdíjba vonulási lehetőségével, amely az állam immáron a nagymamák gondozói feladatokba való bevonódásának feltételét igyekezett megteremteni (Szikra 2013), ezzel ismét a hagyományos nemi szerepek szerinti munkamegosztást megerősíteni.

A különféle szakpolitikai döntések, illetve az egyéb, a témánk szempontjából fontos, a nőiséggel és férfiassággal kapcsolatos 2000-es évekbeli parlamenti viták diskurzusainak elemzésével jutott Kövér Ágnes (2014) arra a következtetésre, hogy az ezekről szóló közbeszéd is egy meglehetősen tradicionális diskurzív keretbe ágyazódik, ahol a nők elsődleges szerepe, hogy anyák legyenek.

A KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Módszertani megfontolások

A fő kutatási kérdésre, nevezetesen arra, hogy mi jellemzi a magyar lakosság társadalmi nemekkel, nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseit és ez hogyan alakult a 2000-es években, nagymintás, kérdőívvel felvett survey típusú kvantitatív adatfelvételi módszerrel gyűjtött adatok statisztikai elemzésén keresztül válaszolunk. Ez nem éppen bevett, sokkal inkább kritizált mód a feminista episztemológián belül, ezért mindenképpen fontosnak éreztük, hogy a disszertáció keretein belül röviden kitérjünk arra, hogy mi jellemzi a feminista kvantitatív kutatásokat, milyen előnyök és hátrányok vannak, és ezek hogyan jelennek meg a disszertáció tárgyát képező kutatásban.

Egyes szerzők szerint nem magukban az alkalmazott módszerekben, hanem a kutatás folyamatának egészéhez való hozzáállásban keresendőek olyan elemek, amelyek feministává tesznek egy kutatást: nők tapasztalataira épülve, azokból kiindulva, nőknek szóló kutatások, melyekben a kutató nem a kutatás alanyai felett és azoktól messze álló entitás (Harding 1987: 2–10). Mindezek mellett sok múlik azon is, miként történik meg a létrehozott tudás és az eredmények interpretálása, és ez különösen igaz a survey típusú kérdőívvel felvett adatfelvételeknél, ahol ráadásul a biológiai nem változót tévesen automatikusan gender változóként kezelik (Harnois 2011). S bár lehetnének technikák arra, hogyan lehetne mérni mindkettőt egy kérdőívben (Winters 2013), erre nekünk nem volt módunk a másodelemzéseink során, amit viszont tenni tudunk, hogy az eredmények interpretálását mindig a vélemények megszületésének társadalmi kontextusában végezzük.

Kutatásunkat abból a megfontolásból tartjuk a feminista kutatások alá sorolhatónak, mert a célunk nem

csak az, hogy láttelepet adjunk különböző társadalmi csoportok nők és férfiak társadalmi feladataival, szerepeivel kapcsolatos attitűdjeiről és ezek változásáról, hanem olyan összefüggések feltárása is, amelyek révén jobban megérthető, hogy milyen tényezőknek köszönhetőek a tradicionálisabb vagy egyenlőségpártibb vélekedések.

Mióta Kimberle Crenshaw 1991-es cikkében bevezette az interszekcionalitás fogalmát, és felhívta a figyelmet arra, hogy az identitáscsoportokon belüli egyéb, például egyenlőtlenségi dimenzió mentén kirajzolódó különbségek, speciális hátrányok elemzésére kevés figyelem hárult, a feminista kutatások is nagy előszeretettel alkalmazták ezt a megközelítést. Spierings (2012) éppen az interszekcionális elemzés példáján keresztül érvel amellett, hogy ha sikerül releváns alcsoportképző változókat megtalálni, akkor az azok mentén történő összehasonlítás révén magyarázat kapható arra, hogy egyes változók együttesen hogyan képesek másként befolyásolni például a társadalmi nemekkel kapcsolatos vélekedéseket, mint külön-külön. Többváltozós elemzéseinkben ezért mi is igyekszünk túllépni az egyszerű és az esszencializálás csapdáját magában rejtő nő-férfi összehasonlításokon, és annak vizsgálatára törekszünk, hogy milyen más változók lehetnek képesek, akár a kérdezettek neménél is jobban, nagyobb erővel magyarázni a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket.

Kitüntetett figyelmünket szegezzük például a kérdezettek születési kohorszára. A gender rezsimekről szóló áttekintés ugyan arra a következtetésre jutott, hogy lényegében nem sok változás történt abban, hogy erőteljes familizmus jellemezte az államszocializmust, az átmenetet és az azt követő időszakot is, ennek ellenére különböző kohorszokat különítettünk el a fontosabb, korszakokat meghatározó intézkedések mentén (pl. GYES bevezetése, GYED bevezetése) annak érdekében, hogy megvizsgáljuk, jelent-e bármit a különféle kohorszokba tartozás és az azzal kapcsolatos átélt élmény a társadalmi nemekkel kapcsolatos attitűdök alakulásában.

A dolgozatban röviden arra is kitérünk, hogy a rendelkezésünkre álló kutatások során alkalmazott különböző állítások, amelyeket a társadalmi nemekkel, a köztük lévő viszonyal és a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök kimutatására indikátorként használunk, nem fogadhatóak el kritika nélkül. A kérdések meglehetősen szűk mezsgyén értelmezték a férfi és női szerepeket, rendre valamilyen heteroszexuális párkapcsolatba vagy azon alapuló szülői szerepbe illesztették bele, ezzel egy meglehetősen normatív és funkcionalista társadalmi valóságot kreálva a válaszadók számára. Ezzel kapcsolatban korábban már fogalmazódtak meg kritikák (lásd például Adamik 1999), mi mégis azért döntöttünk a használatuk mellett, mert úgy véljük, hogy az állítások a saját normativitásukkal élethűen fogják modellezni azt a diskurzív teret, amelyben a nemi szerepekkel kapcsolatos vélemények is megszületnek.

Előíró nemi sztereotípiák 1996-ban és 2008-ban

Gill (2004), valamint Rudman és Glick (2008) nyomán előíró sztereotípiákról, valamint sztereotípiák előíró funkciójáról beszélve olyan sztereotípiákat fedünk le, amelyek arra vonatkozóan tartalmaznak elképzeléseket, hogy az adott csoporttagsággal rendelkező egyénnek milyennek kellene lennie, vagyis normatív tartalommal bírnak, előíró tartalmukban a Jost és Banaji (1999) által feltárt rendszerigazolás igényének kívánnak megfelelni. Magyarországon először a 70-es évek végén mérték fel azt, hogy az emberek mennyire osztják az előíró nemi sztereotípiákat, és főként a társadalmi státus mentén találtak eltéréseket a tradicionális, sztereotip vélekedésekben (H. Sas 1984).

Egy 1996-os kutatásból kiindulva 2008-ban is 17 tulajdonság mentén kellett a kérdezetteknek eldönteniük, hogy az adott tulajdonsággal való rendelkezés inkább a férfiak, inkább a nők, mindkét nem, vagy egyik nem számára sem fontos. A tulajdonságok elsöprő többségéről már 1996-ban is azt mondta az emberek legalább fele, hogy mindkét nem számára fontosak. A tulajdonságváltozók hierarchikus klaszterezésével mindkét évben háromféle, ugyanazon elemekből álló csoportját tudtuk a tulajdonságoknak elkülöníteni: (1) a *nemsemleges* tulajdonságok csoportjába³ tartozó karakterjegyeket a válaszadók jelentős többsége mindkét nem számára fontosnak tartotta, illetve közel azonos arányt tettek ki azok a válaszadók, akik inkább a férfiak, illetve azok, akik inkább a nők számára tartották fontosnak az adott tulajdonsággal való rendelkezést; (2) a *maszkulin* tulajdonságok⁴ közé azok kerültek, amelyek esetében a válaszadók jelentős hányada vélte úgy, hogy az adott tulajdonság inkább a férfiak számára fontos, és szinte alig volt, aki a nők számára fontosnak tartotta az adott tulajdonsággal való rendelkezést, (3) a *feminin* tulajdonságok közé⁵ pedig azok kerültek, amelyek esetében a válaszadók egy jelentős hányada úgy felelt, hogy inkább a nők számára tartja az adott tulajdonságot fontosnak.

A válaszadók között egy klaszterelemzés segítségével szeretnénk volna elkülöníteni azokat, akik (1) inkább a férfiakkal szemben⁶, akik (2) inkább a nőkkel szemben⁷, akik (3) mindkét nemmel⁸ és akik (4) egyik nemmel szemben sem vélekednek a tulajdonságok szintjén sztereotip módon. Minden egyes fenti változó esetében férfi- és női sztereotípa-pontszámokat számítottunk, egy adott tulajdonságnál azok, akik inkább a férfiaknak, illetve azok, akik inkább a nőknek tulajdonították az adott karakterjegyet, akkora pontszámot kaptak, amekkora százaléka az összes válaszadónak is inkább a férfiaknak vagy inkább a nőknek tulajdonította a tulajdonságot, míg azok, akik mindkét vagy egyik nem számára sem tartották fontosnak az adott tulajdonsággal való rendelkezést, nem kaptak pontot. Ezeket a pontszámokat ezután összegeztük, és minden válaszadónak lett valamekkora összegzett férfi, illetve női sztereotípa pontszáma. Ezek segítségével összesen négy, a fentiekben már megnevezett klasztert tudtunk létrehozni. A két vizsgált évet összevetve nőtt az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálók klaszterébe tartozók aránya (33-ról 50 százalékra), míg csökkent a maradék háromban.

Nők és férfiak vélekedéseiben az 1996-os kutatásban még gyenge szignifikáns különbség volt látható, 2008-ban már nem különbözött érdemben a klasztermegoszlásuk. A különböző születési kohorszokba tartozók vélekedése szintén csupán gyengén tért el mindkét évben egymástól, és 2008-ra jellemzően a legidősebb és a többi kohorsz közé ékelődik be némi távolság a véleményekben.

A tartalmában talán legkönnyebben megragadható, mindkét nemmel szemben sztereotipizálók csoportját referenciakategóriaként használva összevetettük a többi csoportba tartozóval egy multinomiális logisztikus

3 Tulajdonságok: legyen okos, legyen művelt, legyen lélekjelenléte, jó beszédkészséggel rendelkezzen, legyen járatos az ügyek intézésében

4 Tulajdonságok: értsen a politikához, szakmai és üzleti sikereket érjen el, értsen a pénzkereséséhez, legyen határozott, legyen bátor

5 Tulajdonságok: legyen megértő, biztosítsa a családi harmóniát, legyen érzelmeiben gazdag, legyen békétűrő, értsen a gyerekneveléshez, legyen lelkiileg érzékeny, tudjon takarékoskodni

6 A férfias tulajdonságokat egyértelműen inkább a férfiaknak tartják fent, ha választani kell, a nőies tulajdonságokat viszont engedik a férfiaknak is.

7 A nőies tulajdonságokat egyértelműen inkább a nők számára tartják fontosabbnak, hogy rendelkezzenek vele, a férfiasakat viszont alapvetően mindkét nemnek fontosnak tartják.

8 A férfias tulajdonságokat inkább a férfiak, a nőies tulajdonságokat inkább a nők számára tartják fontosnak.

regressziós modellben. Az egyik nemmel szemben sem sztereotipizálók közé a legidősebb kohorsznál fiatalabb, az érettségizett vagy diplomás, valamint a női válaszadók kerültek nagyobb eséllyel. A nőies tulajdonságokat egyértelműen inkább a nők számára fenntartók közé a középső generáció női tagjai, valamint a legfiatalabbak kerültek inkább. Úgy tűnik tehát, hogy a nők egy másik csoportjára, méghozzá azokra, akik az államszocializmus alatt nőttek fel (GYES- és GYED-nemzedék tagjai), valóban jellemzőbb, hogy egy amolyan „félíg” emancipált nőképet tartsanak normának, amelyben a nők számára a férfias tulajdonságok is fontosak (megengedhetőek), de a nőieseket inkább a nők számára írják elő, az átjárás tehát nem teljes. A férfiak esetében a 10 éven aluli kisgyerekek számának növekedése valószínűsíti a teljesen tradicionálisból az ebbe a félíg emancipált – tulajdonképpen a kettős teher elvárásában élő női – képet előíró kategóriába való átlépést.

Mindeközben a férfiakra nem volt jellemző, hogy a férfias tulajdonságok privilégiumait a férfiaknak fenntartó, a nőiesebbeket viszont mindkét nem számára nyitva hagyó vélekedésekkel inkább egyetértsenek. Az ilyen férfiképet – amelyre jó példa lehet az új típusú, gondoskodó apaság – egyébként például a legidősebb születési kohorsz tagjaihoz képest a fiatalabb kohorszokba tartozók, valamint a diplomások támogatják jobban, ami egyben arra is utal, hogy a nőiesebbnek vélt tulajdonságoknak a férfiak számára is történő előírása a magasabb státusúak körében él jobban, akik esetében tehát nem csak anyagilag, hanem normák szempontjából is nagyobb az esélye újabb típusú férfiasságok megjelenésének. Külön a férfiakon és nőknél belül megvizsgálva ezeket a modelleket arra is bizonyítékot nyertünk, hogy ez a vélekedés a diplomás férfiakra jellemző inkább.

A nemek közötti egyenlőséggel és a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök vizsgálata

Ebben az alfejezetben összesen két kutatás, a nemek közötti társadalmi munkamegosztással kapcsolatos attitűdöket vizsgáló European Social Survey (ESS), valamint az emellett az otthoni munkamegosztással kapcsolatos vélekedéseket is felmérő International Social Survey Program (ISSP) és egy azt kiegészítő hazai kutatás eredményeit elemeztük. A fejezet elején elméleti bevezetésben összegeztük a legfontosabb tudnivalókat azokról a szociálpszichológiai elméletekről, amelyek a nemi szerepeket konstruktivista megközelítésben tárgyalják.

Erre az áttekintésre már csak azért is szükség volt, mert a nemi szerepek fogalmát, főként annak statikus, funkcionalista módon való megközelítését igen komoly kritikák érték az elmúlt években, köztük olyanok is, amelyek teljességgel kétségbe vonják a fogalom használatának létjogosultságát a társadalmi nemekkel kapcsolatos kutatásokban. Lindsey (1997: 2arra3) alapján a nemi szerepek mindazokat az elvárt, normatív nézőpontból megfogalmazott, jogokat és felelőségeket is magukban foglaló attitűdöket és viselkedéseket jelentik, amelyet a társadalom a különböző nemekhez kapcsol. A nemi szerepek, ahogyan más társadalmi szerepek is, valamilyen társadalmi státushoz, az azzal járó privilégiumokhoz vagy éppen az attól való megfosztottsághoz kötődnek, s ezek alakítására a társadalom különböző normákat ír elő. A nők és férfiak biológiai, fiziológiai, anatómiai különbségeit hangsúlyozó és a köztük levő társadalmi különbségeket és egyenlőtlenségeket ezekre visszavezető biológiai (evolucionista, illetve esszencialista), valamint a különbségeket az eltérő szocializációval magyarázó kulturális megközelítések mellett Rudman és Glick (2008: 18) alapján a társadalmi nemek státuson és hierarchizáltságon alapuló megközelítését társadalmi strukturális megközelítésnek nevezhetjük, amelynek fókuszában a társas szerepelmélet áll. Ennek lényege, hogy az embereknek a nemekről alkotott különféle hie-

delmei azokból a megfigyelésekből fakadnak, amelyek során az emberek azt nézik, hogy férfiak és nők miként alakítják a nemüknek megfelelő viselkedéseket, és mivel ezeket az alakításokat döntően befolyásolja a nemek közti egyenlőtlen társadalmi munkamegosztás és a társadalom nemek mentén való hierarchizáltsága, ezért egy folyamatosan önmagát megerősítő folyamatot eredményeznek. Vagyis végső soron azok a hiedelmek, amelyek a nemi szerepeket létrehozzák, visszahatnak a viselkedésekre is (Eagly et al. 2000: 124). Lopata (2006: 229–230) mindezt azzal egészíti ki, hogy a való életben bármilyen társas szerep alakítása, illetve az ezzel kapcsolatos hiedelmek, vélekedések megszületése gyakorlatilag elképzelhetetlen anélkül a társas kör nélkül, amely felé a szerepet alakító cselekvése irányul.

Eagly és munkatársai (2000: 125) konkrétan is választ adnak azokra a kritikákra, melyek a nemi szerep fogalmát érik: ők a fogalom használhatósága és megtartása mellett érvelnek, mivel szerintük a nemi szerepeknek nem sajátja, hogy feltétlenül egymást kiegészítőnek kell lenniük, mely kiegészítést az instrumentalista-expresszív dimenzióban kell elképzelnünk, ahogyan azt a funkcionalista hagyomány is sugallja. Elméletük szerint a nemi szerepek tartalmukban inkább leképezik azt, ahogyan a társadalom a nőket és a férfiakat a különböző családon belüli és azon kívüli társadalmi szerepekbe szétosztja, az így létrejött nemi hierarchia, melynek alapja a nők és a férfiak eltérő társadalmi státuskülönbsége, a nőkkel és a férfiakkal szembeni különböző társadalmi elvárásokban is tükröződik (Eagly et al. 2000: 125). A szerzők szerint a nemi szerepek elméletével kapcsolatos egyik fő kritikát, miszerint statikus, rugalmatlan, merev nemek közti viszonyokat testesít meg a fogalom, éppen a társas szerepelmélet teszi zárójelbe azáltal, hogy rámutat arra, a kultúrák milyen fontos mértékben képesek befolyásolni azt, hogy a nők és a férfiak viselkedésére vonatkozóan milyen társadalmi elvárások érvényesek, így létrehozva a nemek különböző viselkedését is. Ezek az elvárások pedig dinamikusak, változásra képesek egy adott társadalmi közegben. Ugyanez az érvelés bukkan fel Brooks és Bolzendahl (2004: 129) munkájában is, akik szerint a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdök kutatása nem feltétlenül gondolja alapvetőnek a hiedelmek statikus vagy változatlan voltát.

A disszertációban részletesen áttekintettük azokat a külföldi és hazai kutatásokat, amelyek a nemi szerepekkel kapcsolatos attitűdöket mérték fel, ezek közül itt most a magyar vizsgálatokra fókuszálunk. Az államszocializmus derekán, a 70-es évek közepén a lakosság kétharmada értett egyet azzal az állítással, miszerint „a férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása” (Pongráczné–S. Molnár 2011: 199), amely vélekedés egyszerre tudott egyfajta „lázadás” lenni a pártállam politikája ellen, valamint egyben legitimálhatta a nők kettős teherviselését is. A rendszerváltás előtti, 1988-as ISSP-kutatás során Tóth Olga (1995) kifejezetten a férfiak esetében látott egy meglehetősen tradicionális vélekedést a nők fizetett munkavállalásával kapcsolatosan, amely attitűd a nőkre nem igazán volt jellemző. Az 1994-es kutatás során azonban már változott a helyzet, és a női válaszok iránya, különösen a legfeljebb érettségizett nők vélekedése változott jelentősebben, és határozottan a tradicionális nemi szerepek és a családon belüli hagyományos munkamegosztási formák preferálása jelent meg a véleményekben (Tóth 1995). Tóth Olga a véleményekben végbemenő konzervatív fordulatot részben a közbeszédben uralkodó konzervatív diskurzusokkal magyarázta, másrészt pedig a megváltozó munkaerőpiaci szituációval. A 2002-es ISSP-kutatás továbbra is egy meglehetősen tradicionális attitűdű lakosság képét tükrözte, bár a '94-es kutatáshoz képest enyhén liberalizálódott, és a rendszerváltás előtti szinthez lépett vissza. Ugyanakkor ez nem volt elmondható minden társadalmi csoportról, például a fiatalabb korosztály férfi tagja-

iról sem (Blaskó 2006). Egy másik, a 2000-es évek végén készült hazai kutatás pedig arról számolt be, hogy a nők fizetett munkavégzésének elfogadottsága nőtt, a hazai vélekedések pedig homogenizálódtak a kérdésben, mindeközben a tradicionális nemi szerepeket követő munkamegosztás továbbra is élvezte a többség támogatását (Pongráczné–S. Molnár 2011).

A nemek közötti társadalmi munkamegosztásról vallott nézetek alakulása

A *European Social Survey* 2004/2005-ös, 2008/2009-es, valamint 2010-es adatfelvétele során két attitűdállítás segítségével mérték a kutatók a résztvevők nemi szerepekkel kapcsolatos vélekedéseit: (1) *Ha kevés a munkalehetőség, a férfiaknak elsőbbséget kellene élvezniük a munkavállalásban.* (2) *Egy nőnek fel kell készülnie arra, hogy a családja érdekében kevesebb fizetett munkát végezzen.* Az adatfelvételek időpontja lehetőséget adott arra, hogy megvizsgáljuk, a gazdasági világválság kirobbanása okozott-e, és ha igen, akkor milyen irányú változást a hazai attitűdökben. Hasonló kérdést vizsgált a nemzetközi adatokat elemezve Szalma Ivett és Takács Judit (2013), és arra jutottak, hogy a nemek közti egyenlőtlenséget jelentő álláspont felől inkább az egalitáriánusabb vélemény felé mozdultak el az országok.

A magyarországi adatokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy mind a férfiak, mind a nők vélekedései alapvetően a tradicionális téréfelen maradtak, viszont a 2008/2009-es adatfelvétel idején látványos (1-től 5-ig terjedő skálán mérve átlagosan 0,6-os,) elmozdulás történt az állítások tartalmát elutasító vélekedések irányába, majd 2010-re a vélekedések a korábbihoz képest mérsékeltebb módon visszamozdultak (nőknél kevésbé, férfiaknál jobban) a tradicionálisabb irányba. A vélekedések ezt a fajta kilengését a válság kitörésének és az azt övező diskurzusoknak tulajdonítottuk.

A két állítás segítségével klaszterelemzés útján négyféle attitűdcsoporthoz tudunk elkülöníteni: (1) egyenlőségpártibbak, (2) tradicionális vélekedésűek, (3) férfiak előjogaira hajlók, (4) a nők elsődleges szerepét az anyaságban látók csoportja. A válság kirobbanásának évét leszámítva a nemek közötti munkamegosztásról tradicionálisan vélekedők voltak relatív többségben (10 válaszadóból 4), a válság évében viszont a már bemutatott véleményváltozásnak köszönhetően az egyenlőségpártibb vélekedést mutatók tették ki a minta 40 százalékát. Utóbbi csoport aránya 2010-re nem csökkent teljesen a 2004-es szintig, 25 százalékos hányadával a második legnépesebb attitűdcsoporthoz lett. A férfiak előjogait hangsúlyozók aránya mindhárom évben a legkisebbnek bizonyult, a nők számára az anyai szerepeket fontosabbnak tartók hányada pedig minimálisan csökkentve a válaszadók ötödét tette ki 2010-ben.

Férfiak és nők klaszterek szerinti megoszlása csupán 2010-ben tért el egymástól: a nők között ekkor valamivel magasabb volt az egyenlőségpártiak aránya. A különböző kohorszok vélekedése már inkább eltérő: a tradicionális attitűdök a legidősebb férfiakra és nőkre jellemzőek, az egyenlőségpártiság a férfiaknál a két középső, tehát az államszocializmus alatt szocializálódó, míg a nőknél a legfiatalabb kohorszra jellemző. Az, hogy a legfiatalabb férfi kohorsz körében alacsonyabb volt az egyenlőségpártiak aránya, egybecseng Blaskó (2006) már idézett, bár korábbi időszakra vonatkozó kutatási eredményével. A magasabb iskolai végzettségűek között nem csak az egyenlőségpártibb, hanem a nők számára a családi szférát és az anyai szerepet elsődlegesnek kijelölő kategóriába tartozó válaszadók is nagyobb arányban jelentek meg, akár a férfiakat, akár a nőket vizsgáltuk, va-

gyis ha az iskolai végzettséget a státus indikátorának vesszük, akkor úgy tűnik, hogy a magasabb státusú férfiak és nők megosztottak: egy részük teljes mértékben egyenlőségpárti, egy másik részük viszont az úgynevezett *egyenlőségi esszencializmus* (Cotter et al. 2011) híveként a jogegyenlőség mellett is bizonyos nemi különbségek mellett teszi le a voksát.

A női és a férfi válaszadók esetében külön-külön megvizsgáltuk, hogy különféle értékváltozóknak és egyéb szocio-demográfiai változónak (kisgyerek száma, gazdasági aktivitás, társ megléte és annak gazdasági aktivitása) milyen hatása van a klaszterekbe tartozásra. Míg a férfiaknál a tradicionálisan, illetve egyenlőségpártibb módon vélekedők között (kissé tautologikus módon) az értékek szintjén abban van érdemi különbség, hogy utóbbiak számára kevésbé fontosak a tradíciók úgy általában, addig a nők esetében emellett megjelenik a konformitás kifejezett elutasításának a hatása is, valamint szignifikánsan nagyobb eséllyel lépnek át ebbe a csoportba azok a nők, akik számára a hatalom mint érték fontosabb. A nők szerepét elsősorban az anyaságban látó női válaszadók meglehetősen hasonlóak egyébként az egyenlőségpárti női válaszadókhoz: kevésbé hagyománykövetőek és kevésbé konformisták a tradicionális nemi szerepeket valló nőhöz képest, viszont a hatalom mint érték egyáltalán nem befolyásolja őket.

Az otthoni munkamegosztásról vallott nézetek alakulása

Az ISSP 1988-as, 1994-es és 2002-es adatfelvételét követően a Szonda Ipsos 2009 őszi végzett egy kérdőív felmérést, amelyben a korábbi ISSP-kutatások kérdéseire építve a családon belüli munkamegosztással, nők és férfiak szerepeivel, az ezekkel kapcsolatos attitűdökkel kapcsolatosan történt vizsgálódás. Ezek mellett több kérdés is foglalkozott az apáknak a gyerekevelésben betöltött fokozottabb szerepvállalásának lehetőségével.

Az említett kutatások által felölelt több mint 20 éven végigtekintve összességében az mondható el, hogy mind a férfiak, mind a nők igen nehezen „engednek” az alapvetően hagyományosabb nemek közötti munkamegosztással összhangban álló vélekedéseikből. A nők fizetett munkavállalásának támogatását mérő index⁹ átlagos értéke a 2002-es és a 2009-es vizsgálatot tekintve nem mutatott jelentős eltérést sem időben, sem férfiak és nők között, abszolút értékét tekintve a nők fizetett munkavállalását korlátozottan, közepesen támogató attitűd rajzolódik ki. Ennek oka feltehetően az, hogy a kérdések megfogalmazásában a nők jellemzően családdal rendelkező, kisgyerekes anyák, és az ő fizetett munkavállalásuk van szembeállítva, egyfajta „vagy-vagy” keretbe helyezve a családi és gondoskodói feladataikkal. Az implicit módon a kérdések megfogalmazásában is benne levő familizmus tehát olyan értelmezési keretet adhat a válaszoknak, ami ebben a relációban a közepesnél jobban szinte egyáltalán nem engedi emelkedni a női munkavállalás támogatását.

9 Alkotóelemei: 1. Egy dolgozó anya ugyanolyan meleg és szoros kapcsolatban lehet a gyerekeivel, mint egy olyan anya, aki nem dolgozik. (beforgatva) 2. Hat éves kora előtt mindenképpen megsínyli egy kisgyerek, ha az anyja dolgozik. 3. A család élete megsínyli, ha a feleség (2009: anya) teljes munkaidőben dolgozik. 4. Állásban lenni is fontos lehet, de a legtöbb nőnek az az igazi vágya, hogy otthona és gyermeke legyen. 5. A munkavállalás a legjobb módja annak, hogy egy nő független legyen. (beforgatva) 6. A háziasszonyi teendők ellátása éppen olyan önmegvalósítás lehet egy nő számára, mint a kereső munka.

A kétkeresős családmoddelllel kapcsolatos vélekedéseket mérő index¹⁰ átlagos értékei a 2002-es és a 2009-es években szintén hasonlóak, átlagosan közepes mértékű a támogatottság, 2009-re a nők esetében kissé csökkent is, ráadásul ez minden születési kohorszban hasonló, így a két nem vélekedése között elenyészővé vált az eltérés. Ez az eredmény némiképp ellentmond az előző fejezetben látottaknak, ahol általánosságban véve a nők inkább tűntek tartózkodóbbnak abban a kérdésben, hogy a férfiak számára a munkavállalás előjogait biztosítsa a társadalom a munkahelyek szűkössége idején. Fontos azonban azt látni, hogy míg ott társadalmi szinten fogalmazódott meg a kérdés, itt már családi szinten, és az, hogy ebben a kérdésben a nők vélekedése tradicionálisabb irányba fordult, egy újabb jele a familizmus véleményformáló erejének. A részletesebb elemzésekből az is kiderült, hogy azok a férfiak, akiknek társa magasabb iskolai végzettségű vagy éppen többet keres, jobban támogatja a kétkeresős családmoddelt, a háztartásban élő 10 évnél fiatalabb gyerekek száma viszont ellenkező hatást fejt ki, hiszen ezzel erősödik a vélekedésük, miszerint a társuknak inkább az otthoni feladatok ellátására kell fókuszálniuk. Ez a hatás ugyanilyen irányban a nőknél is megjelenik.

A férfiak otthoni, a gyereknevelési és a háztartási munkához kötődő szerepvállalásával kapcsolatos¹¹ attitűdök – melyeket a korábbi kutatások jellemzően nem vizsgáltak – esetében viszont már nagyobb, élesebb, ráadásul 2002 és 2009 között növekvő a nemek közti véleménykülönbség: a nők átlagosan kifejezetten inkább elégedetlenek a férfiak részvételével (különösen akkor, ha úgy is érzik, hogy igazságtalanul nagyobb részét végzik a házimunkának), míg a férfiak közepesen látják problematikusnak azt. Az időmérleg vizsgálatokból úgy tűnik, hogy a 2000-es évek során a férfiak bekapcsolódása, különösen a kreatívabb területekbe, (például főzés) valamivel magasabb lett, de a már eleve létező időöllöt ez nem zárta erőteljesebben (KSH 2012).

Ami az imént bemutatott indexek közti viszonyokat illeti, úgy tűnik, hogy a férfiak fokozottabb szerepvállalásának megítélése teljesen más dimenzióban mozog a kisgyerekes nők munkavállalásához, valamint a kétkeresős családmoddell támogatásához képest: előbbivel egyáltalán nem, utóbbival pedig meglehetősen gyenge együtt járást mutat. A férfiak szerepvállalásának fokozása, tágabb értelemben a változó férfiszerepek témája nem kapcsolódik össze a nők, illetve a kisgyermekes anyák munkavállalásának témájával: aki jobban egyetért és támogatja a nők fizetett munkavállalását, nem sürgeti jobban a férfiak szerepvállalását az otthoni teendőknél.

A három említett index segítségével három különböző klasztert tudunk létrehozni: (1) egalitáriánusabbak, akik a közepesnél kissé jobban támogatják a női munkavállalást, teljes mértékben a kétkeresős családmoddell hívei, és a közepesnél kissé jobban szorgalmazzák a férfiak szerepvállalását, (2) tradicionálisabbak, akik kevésbé támogatják a női munkavállalást, kevésbé problematizálják a férfiak fokozottabb bekapcsolódását a családi munkamegosztásba, és közepesen támogatják a kétkeresős családmoddelt, (3) az elégedetlen tradicionálisak, akik annyiban különböznek az előző csoporttól, hogy kiemelkedő az elégedetlenségük a férfiak szerepvállalásával kapcsolatban. Az arányok mindkét évben (2002 és 2009) meglehetősen egyenletesen alakulnak, a kérdezettek egy-egy harmada tartozik a csoportokba, a csoportba tartozást pedig nagyon alacsony mértékben lehet a hagyományos szocio-demográfiai változók segítségével magyarázni.

10 Alkotóelemei: 1. Az a helyes, ha a férj is és a feleség (2009: egy együtt élő pár esetében a férfi és a nő) is hozzájárul a család jövedelméhez. 2. A (2009: párkapcsolatban) férj feladata a pénzkeresés, a feleségé a háztartás és a család ellátása. (beforgatva)

11 Az index alkotóelemei: 1. A férfiak többet vállalhatnának a házimunkából ahhoz képest, mint amennyit manapság vállalnak. 2. A férfiak többet vállalhatnak a gyerekek ellátásából, mint amennyit manapság vállalnak.

Az apai szerepekkel kapcsolatos attitűdök 2009-ben

A 2009-es kutatás néhány kérdésének segítségével lehetőségünk volt arra, hogy egy itthon mindezidáig kevésbé vizsgált (kivéve például Spéder 2011) témát, az apai szerepekkel kapcsolatos attitűdöket is megvizsgáljuk. Tisztában vagyunk azzal, hogy ez a megközelítés is benne marad a familizmus kereteiben, hiszen a férfi szerepeknek csupán egy újabb, kitüntetett figyelmet élvező szeletével foglalkozunk, Magyarországon ugyanakkor még erre sem volt sok példa, miközben az előző fejezetben ismertetett eredmények szerint komoly igények jelennek meg a nők részéről a férfiaknak a gyereknevelési feladatokba való fokozottabb bekapcsolódását illetően. Az apai szerepekkel kapcsolatos attitűdök megközelítésében John R. Gillis (2000) megközelítését alkalmazzuk, aki az apaságra társadalmi és kulturális konstrukcióként tekint, melynek tartalma, megjelenési formája térben és időben is változó. Lorentzen (2014) nemrég magyarul megjelent könyvében tesz különbséget az úgynevezett *családért-apa* és a *családban-apa* fogalmak között: előbbi lényege, hogy az apa a család anyagi értelemben vett fenntartója, eltartója, az utóbbiban pedig az apa a gyerekekkel kapcsolatos érzelmi-gondoskodói feladatokban involvált. Az általunk elemzett kérdőívben szereplő állítások főként az utóbbira vonatkozóan tartalmaztak újabb kérdéseket, így ezeket tudjuk felmérni.¹²

Itthon mindezidáig egy tanulmány jelent meg, amely az apasággal kapcsolatos attitűdöket vizsgálta. Spéder Zsolt (2011) kutatásai szerint a lakosság fele a kenyérkeresői és a családcentrikus szerepek beteljesítését is elvárja az apáktól, ezt az elvárást ráadásul a férfiak nagyobb arányban fogalmazzák meg, mint a nők. Spéder eredményei szerint a közvélekedés gyakorlatilag elvont, absztrakt szinten tanulta csak meg, hogy az apáknak illene jobban részt venniük a család életében, konkrétan ezt már kevésbé támogatja.

A hazai időmérleg vizsgálatokból kiderül, hogy a 80-as évektől kezdve a gyermeket (19 évesnél fiatalabakat) nevelő nők és férfiak átlagosan egyre több időt töltenek a gyermekek gondozásával, nevelésével, az viszont nem változott, hogy a nők átlagosan kétszerannyi időt fordítanak erre, mint a férfiak. A férfiak gyerekekre fordított idejének többsége pedig az „élvezetesebb” mesélés és játék tevékenységeket fedi le, szemben a nők által az idő többségében végzett testi gondozással (Harcza 2014).

Az általunk elemzett 2009-es kutatásban az apasági szabadság ideális időtartamára vonatkozóan tettünk fel kérdést, valamint azt vizsgáltuk, hogy a válaszadók mennyire fogadják el, ha az anya helyett az apa (illetve ha a nagymama helyett a nagypapa) menne el GYES-re, GYED-re. Ezek mind egészen konkrét szintjeit jelenítik meg az apák szerepvállalásának.

A bevezetése óta ötnapos apasági szabadságot a kérdezettek közel fele elegendő mennyiségűnek ítélte meg, további valamivel több mint harmaduk jelezte, hogy kevesli. Összességében a kérdezettek átlagosan 9 napot tartanának ideálisnak erre. A női válaszadók még a szocio-demográfiai és a különböző attitűdkérdések hatásának kiszűrése után is nagyobb eséllyel tartoznak azok közé, akik a jelenleginél hosszabb apasági szabadságot tartanának jónak. A legfiatalabb születési kohorszba tartozókra, a diplomásokra, a fővárosiakra egészen az apasággal kapcsolatos egyéb attitűdök bevonásáig volt igaz ugyanez: a generáció azért tűnik elfogadóbbnak, mert más értékeket vallanak az apaságról, mint a korábbiak. Azok a férfiak, akik általánosságban véve sürgetik

¹² A korábbiakban már bemutattuk, hogy a férfiak kenyérkeresői szerepét a családon belül továbbra is erősen osztják a megkérdezettek.

a férfiaknak a gyereknevelésben való nagyobb szerepvállalását, szignifikánsan jobban támogatják az apasági szabadság időtartamának növelését, ez viszont nem mondható el azokról a nőkről, akik szintén fokozottabb részvételt várnának a férfiaktól, ezért úgy tűnik, hogy a férfiak inkább látják az apasági szabadság növelésében a megoldást, mint a nők. Ugyanakkor azok a nők, akik úgy nyilatkoztak, hogy a gyermekükkel kapcsolatos teendőket inkább a gyermek apja végezte, nagyobb eséllyel növelnék az apasági szabadságot. Nem így a tapasztalt férfiak: ha egy férfi többet foglalkozott a gyermekkel, az nem jár együtt azzal, hogy jobban támogatja az apasági szabadság növelését.

A 2011-es népszámlálás adatai szerint a különböző gyermekgondozási ellátásban részesülő férfiak jellemzően alacsonyabb iskolai végzettségűek (70 százalékuknak nincs érettségije), 10-ből 4-en falvakban élnek, vagyis nem az az általános, hogy a magasabb státusú apák mennek GYES-re, GYED-re. A közvélekedés eleve megosztottnak tűnik abban a kérdésben, hogy az anya helyett más, közeli családtag mehesse-e GYES-re vagy GYED-re:¹³ közel fele-fele arányban oszlanak meg az elfogadó-elutasító válaszok akkor, ha az apáról van szó. Akárcsak az apasági szabadságnál, ennél a kérdésnél is igaz, hogy még az attitűdváltozók hatásának kiszűrése után is igaz, hogy a nők nagyobb eséllyel támogatják, hogy az apa mehesse GYES-re vagy GYED-re, és mind a kohorszba tartozás, mind az iskolai végzettség hatása addig látható, amíg az attitűdváltozók hatását ki nem szűrjük. A kisgyerekek száma ellentétesen hat a férfiak és nők esetében: előbbieknél növeli, utóbbiaknál csökkenti annak támogatását, hogy az apa vegye igénybe a GYES-t vagy GYED-et. Szemben az apasági szabadsággal, a GYES vagy GYED idősebb gyerekeknél való igénybevételével már jobban egyetértenek azok a nők, akik hiányolják a férfiak részvételét a gyereknevelésben. Azok a férfiak pedig, akik támogatják a nők (pontosabban a kisgyerekes anyák) munkavállalását, szintén nagyobb eséllyel támogatják, hogy az anya helyett az apa menjen GYES-re vagy GYED-re.

A legfiatalabbak vélekedése a nemek közötti családon belüli munkamegosztásról

A Magyar Ifjúság 2012 kutatásban egy 8000 fős, 15–29 év közöttieket tartalmazó országos, a főbb szociodemográfiai változókra reprezentatív mintán zajló vizsgálat keretében kérdezték meg a válaszadókat arról, hogy mennyire értenek egyet azzal az állítással, miszerint a családban ma is elsősorban a férfinak kell a kenyérkeresőnek lennie. Az eredmények szerint a fiatalok többsége (10-ből 6-an) egyetért az állítással, további negyedük pedig közepes értéket vesz fel, azaz hezitál. A fiúk és a lányok vélekedésében alig van eltérés, és ha van, akkor is inkább a tradicionálisabb vélekedést vallók és a flexibilisebbek között. Úgy tűnik, hogy a szülők iskolai végzettsége, illetve a szülők esetén látott minták nemcsak a nemzetközi kutatások tanúsága szerint (például Fan–Marini 2000, Tallichet–Willis 1986) befolyásolják a fiatalok attitűdjeit: azok, akiknek csak az anyja diplomás, az apja pedig nem, a fiúk esetében tradicionálisan gondolkodóból nagyobb eséllyel lesz ambivalens, a lányok esetében tradicionálisból flexibilisebben vélekedő. A fiatal lányoknál is (a fiúknál nem) megjelenik a kisgyerekek számának hatása, ami tradicionálisabb vélekedésekkel jár együtt.

¹³ A kérdésben rögzítve volt, hogy a gyermek 1 éves korától kezdődően vonatkozik a kérdés.

ÖSSZEGZÉS

Bár a rendszerváltás idején korábbi kutatások kimutattak a „modern” felfogás irányába mutató attitűdbeli változásokat, a rendszerváltás után a trend megállt, esetenként ellentétes irányba fordult. Adta magát a kérdés, hogy vajon minek köszönhető a különbség. Feltételezhető, hogy a kormányzat által adott reakciók különbözősége is befolyásolta az attitűdöket: a rendszerváltás idején erősen az újra-tradicionalizált nemek közötti viszonyokra épített a kormányzat, míg a 2008-as válság idején nagyobb hangsúly esett például a hosszúra nyúlt GYES és GYED idejének lerövidítésére, ami szembement a korábbi elvekkel.

Több modellben is azt láttuk, hogy nemcsak a szocio-demográfiai, hanem bizonyos attitűdkérdések bevonása után is találhattunk különbséget a nők és férfiak vélekedései között, igaz, ezek a vélekedések még így is meglehetősen közel helyezkednek el egymáshoz. Úgy tűnik azonban, hogy a társadalomban férfiként, illetve nőként való élés élménye még akkor is képes vélekedéskülönbségeket okozni, ha a strukturális okokból kirajzolódnó nő-férfi különbségek lehetséges hatását már kiszűrjük. Mindenesre a külön a férfiakra és külön a nőkre futtatott modellek segítségével bemutattuk, hogy nők és férfiak csoportja nem homogén, és bizonyos esetekben ugyanaz a változó akár ellentétes hatást is kiválthat a két nem csoportján belül.

A különböző születési kohorszba tartozók között sem voltak igazán éles különbségek, ez azzal magyarázható, hogy az egymást váltó gender rezsimek, amelyekben ezek a kérdezettek szocializálódtak, illetve amelyekben új és új hatás érte őket, nem különböztek élesen egymástól.

Fontos eredmény, hogy a kisgyermekeseket (különösen a nőket) nemcsak a munkaerő-piaci strukturális akadályok tartják távol, hanem attitűdjeik is párhuzamosságokat mutatnak a helyzetükkel: a több kisgyerekekkel rendelkezők ugyanis tradicionálisabb attitűdökkel jár együtt.

Az általánosabb nézetek szintjén – utalhatunk itt az előíró nemi sztereotípiákra –, jelentősebb mértékű változást láthatunk a lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos nézeteiben, mint azokban a kutatásokban, melyek a női és férfi szerepeket jellemzően a családon belül értelmezték és mérték fel. Abban az esetben, ha valamilyen nagyobb társadalmi-gazdasági változás állt be a vélemények kontextusában, tulajdonképpen látható volt, hogy időleges, de tartósan csak jóindulattal nevezhető, és az egyenlőségpártibb vélekedések felé ellépő változások következtek be az attitűdökben.

HIVATKOZÁSOK

- Adamik M. (1997) How Can Hungarian Women Lose What They Have Never? In Feischmidt M. – Magyar-Vincze E. – Zentai V. (szerk.) *Women and Men in East European Transition*. Cluj-Napoca: Editure Fundatiei Pentru Studii Europene, 42–61.
- Adamik M. (1999) Lehetséges-e kritikai demográfia? *Demográfia* 42(3–4): 193–202.
- Adamik M. (2000) Az államszocializmus és a „nőkérdés”. „A legnagyobb ígélet – a legnagyobb megaláztatás.” PhD értekezés tézisei. (Kézirat)
- Adamik, M. (2001) The Greatest Promise – The Greatest Humiliation. In Jahnert, G. et al. (szerk.) *Gender in Transition in Eastern and Central Europe Proceedings*. Berlin: trafo verlag, 190–199.
- András E. (2013) „Parancsra álmodom vagy szabadon?” Képzletbeli maszkulinitás a szocialista Magyarországon. In uő. (szerk.) *A mez-telen férfi: tanulmányok*. Budapest: Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum, 83–98.
- Barát E. – Pataki K. – Pócs K. R. (2004) Gyűlölködni szabad (?). A magyar sajtó a feminizmusról és a feministákról. *Médiakutató*, 2004 tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2004_01_tavasz/03_gyulolkodni_szabad (utolsó letöltés: 2014. szeptember 5.)
- Blaskó Zs. (2005) Dolgozzanak-e a nők? A magyar lakosság nemi szerepekkel kapcsolatos véleményének változásai 1988, 1994, 2002. *Demográfia* 48(2–3): 159–186. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2005_2-3/Blasko%20Zsuzsa_tan.pdf (utolsó letöltés: 2014. szeptember 1.)
- Blaskó Zs. (2006) *Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. A „család” tematikájú ISSP 2002-es adatfelvétel elemzése*. KSH NKI Kutatási jelentései 82, Budapest: KSH. http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Kutjelek/KJ82nok_ferfiak.pdf (utolsó letöltés: 2014. szeptember 1.)
- Blaskó Zs. (2011) „Hároméves kor alatt mindenképp megsínyli?” Interjú kutatás kisgyermekes anyák körében. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 156–170.
- Borbély Sz. (2011) Nők és férfiak béregyenlősége Magyarországon. Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 113–131.
- Brooks, C. – Bolzendahl, C. (2004) The transformation of US gender role attitudes: cohort replacement, social-structural change, and ideological learning. *Social Science Research* 33(1): 106–133.
- Chernova, Z. (2012) The Model of „Soviet” Fatherhood. *Russian Studies in History* 51(2): 35–62.
- Connell, R. W. (1990) The State, Gender and Sexual Politics: Theory and Appraisal. *Theory and Society*, 19(5): 507–544.
- Cotter, D. – Hermsen, J. M. – Vanneman, R. (2011) The End of the Gender Revolution? Gender Role Attitudes from 1977 to 2008. *American Journal of Sociology* 117(1): 259–289.
- Crenshaw, K. (1991) Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6): 1241–1299.
- Dupcsik Cs. – Tóth O. (2008) Feminizmus helyett familizmus? *Demográfia*, 51(4): 307–328.
- Eagly, A. H. – Wood, W. – Diekmann, A. B. (2000) Social Role Theory of Sex Differences and Similarities: A Current Appraisal. In Eckes, T. – Tarutner, H.M. (szerk.) *The Developmental Social Psychology of Gender*. Mahwah, New Jersey, London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 123–174.
- Fábián K. (2011) Changes in the Postcommunist Gender Regime: The Case of Central and Eastern Europe in Comparative Perspective. Manuscript prepared for the Annual Convention of American Political Science Association. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1901359 (utolsó letöltés: 2014. június 20.)
- Fan, P. – Marini, M. M. (2000) Influences on Gender-Role Attitudes during the Transition to Adulthood. *Social Science Research*, 29(2): 258–283.
- Fodor É. (1997) Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics & Societies*, 11(3): 470–500.
- Fodor É. (2001) A szegénység elnőiesedése hat volt államszocialista országban. *Szociológiai Szemle* 11(4): 96–113.
- Frey M. (2011) Nők és férfiak a munkaerőpiacon, különös tekintettel a válságkezelés hatásaira. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2011*. Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 17–48.
- Gal, S. – Kligman, G. (2000) *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay*. Princeton: Princeton University Press.
- Gill, M. J. (2004) When information does not deter stereotyping: Prescriptive stereotyping can foster bias under conditions that deter descriptive stereotyping. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40(5): 619–632.

- Gillis, J. R. (2000) Marginalization of fatherhood in Western countries. *Childhood* 7(2): 225–238.
- Glass, C. – Fodor É. (2011) Public Maternalism Goes to Market: Recruitment, Hiring, and Promotion in Postsocialist Hungary. *Gender & Society*, 25(1): 5–26.
- Glass, C. – Kawachi, J. (2001) Winners or Losers of Reform? Gender and Unemployment in Poland and Hungary. *Review of Sociology of Hungarian Sociological Association*, 7(2): 109–140.
- Goven, J. (2000) New Parliament, Old Discourse? The Parental Leave Debate in Hungary. In Gal, S. – Kligman, G. (szerk.) *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 286–306.
- Goven, J. (2002) Gender and Modernism in a Stalinist State. *Social Politics*, 2002 Spring, 3–28.
- H. Sas J. (1984) *Nőies nők és férfias férfiak*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hadas M. (2010) *A férfiasság kódjai*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Harcza I. (2014) *Családi kohézió. A szülők és a gyermekek társas együttléte a mindennapok világában. A gyermekes családokban élők időfelhasználása*. KSH Műhelytanulmányok 5. Budapest: KSH.
- Harding, S. (1987) *Feminism and Methodology: Social Science Issues*. Bloomington, Indianapolis and Milton Keynes: Indiana University Press and Open University Press.
- Harnois, C. E. (2011) *Feminist Measures in Survey Research*. New York: SAGE.
- Heller M. – Rényi Á. – Némedi D. (1990) Népesedési viták Magyarországon 1960–1986. In Monigl I. (szerk.) *Népesedési viták Magyarországon, 1960–1986: a KSH Népeségtudományi Kutatóintézet tudományos vitaülése*. Budapest: KSH, 13–125.
- Hódosy A. (2013) Paternális beavatás az írásbeliségbe avagy nemiszerep sztereotípiák a kisiskolások kötelező olvasmányjaiban. *TNTeF* 3(1). <http://tntefjournal.hu/vol3/iss1/hodosy.pdf> (utolsó letöltés: 2014. augusztus 22.)
- Jost, J. T. – Banaji, M. R. (1999 [1994]) A sztereotipizálás szerepe a rendszer igazolásában, a hamis tudat képződése In Hunyady et al. (szerk.) *A csoportok percepciója*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 489–518.
- Kereszty O. (2014) Nők az oktatásban Magyarországon. In Juhász B. (szerk.) *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013*. Budapest: Magyar Női Érdekvédelem Szövetség, 259–294.
- Kövéér Á. (2014) *Fragmented discourses about women in the Hungarian public scenes* (kézirat).
- KSH (2012) *Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár*. KSH: Budapest. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/idomerleg/idomerleg0910.pdf> (utolsó letöltés: 2014. december 28.).
- Lindsey, L. L. (1997) *Gender Roles. A Sociological Perspective*. New Jersey: Prentice Hall.
- van der Lippe, T. – Fodor, É. (1998) Changes in Gender Inequality in Six Eastern European Countries. *Acta Sociologica*, 41(2–3): 131–149.
- Lopata, H. Z. (2006) Gender and Social Roles. In Chafetz, J. S. (szerk.) *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Springer, 229–246.
- Lorentzen, J. (2014) *Az apaszerep története Norvégiában 1850–2012*. Budapest: Pont Kiadó.
- Lovász A. (2013) Jobbak a nők esélyei a közsférában? A nők és férfiak bérei közti különbség és a foglalkozási szegregáció vizsgálata a köz- és magánszférában. *Közgazdasági Szemle* 60. 2013. július–augusztus, 814–836. http://real.mtak.hu/6415/1/Kszemle_CIKK_1400.pdf (utolsó letöltés: 2014. augusztus 5.)
- MacKinnon, C. A. (2006 [1984]) Difference and Dominance: On Sex Discrimination. In Hackett, E. – Haslanger, S. (szerk.) *Theorizing Feminisms*. Oxford: Oxford University Press, 244–255.
- Mason, K. O. (1997) 8. Gender and Demographic Change: What Do We Know? In Jones, G. W. et al. (szerk.) *The Continuing Demographic Transition*. Oxford: Clarendon Press, 158–175.
- Novikova, I. et al. (2003) Men, Masculinities in 'Europe'. In Novikova, I. – Kambourov, D. (szerk.) *Men in the Global World. Integrating Post-Socialist Perspectives*. Helsinki: Kikimora Publications, 75–97.
- Oates-Indruchová, L. (2006) The Void Acceptable Masculinity During Czech State Socialism: The Case of Radek John's Memento. *Men and Masculinities*, 8(4): 428–450.
- Parvikko, T. (1990) Conception of gender equality; similarity and difference. In Keranen, M. (szerk.) *Finnish „Undemocracy”: essays on gender and politics*. Helsinki: Finnish Political Science Association, 89–111.
- Pascall, G. – Kwak, A. (2005) Introduction: gender and the family under communism and after. In úók. *Gender Regimes in Transition in Central and Eastern Europe*. Bristol: Policy Press, 1–30.

- Plantenga, J. et al. (2009) Towards a European Union Gender Equality Index. *Journal of European Social Policy* 19(1): 19–33.
- Pongrácz T.-né – S. Molnár E. (2011) Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. 2011.* Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 192–206.
- Ridgeway, C. L. – Smith-Lovin, L. (1999) The Gender System and Interaction. *Annual Review of Sociology*, 25: 191–216.
- Rudman, L. A. – Glick, P. (2008) *The social psychology of gender.* Guilford Press.
- Schadt M. (2003) „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években.* Pécs: Pannónia Könyvek.
- Scott, J. W. (1994) Deconstructing equality-versus-difference: Or, the uses of poststructuralist theory for feminism. In Seidman, S. (ed.) *The postmodern turn: New perspectives on social theory.* Cambridge: Cambridge University Press, 282–298.
- Spéder Zs. (2011) Ellentmondó elvárások között... Családi férfiszerepek, apaképek a mai Magyarországon. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.) *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011.* Budapest: TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 207–228.
- Spierings, N. (2012) The inclusion of quantitative techniques and diversity in the mainstream of feminist research. *European Journal of Women's Studies* 19(3): 331–347.
- van Staveren, I. (2012) To Measure is to Know? A Comparative Analysis of Gender Indices. *Review of Social Economy*, 71(3): 339–372.
- Szalai J. (2000) From Informal Labor to Paid Occupations: Marketization from below in Hungarian Women's Work. In Gal, S. – Kligman, G. (szerk.) *Reproducing Gender. Politics, Publics, and Everyday Life after Socialism.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 200–224.
- Szalai J. (2001) Conflicts of Gender and Class. Paradoxes of Women's Occupational Mobility in Post-1989 Hungary. In van der Lippe, T. – van Dijk, L. (eds.) *Women's Employment in a Comparative Perspective.* New York: Aldine De Gruyter, 19–36.
- Szalma I. – Takács J. (2013) Should have men more rights...? Gender-role-related attitudes before and during the 2008 crisis. In Gudmundur Jonsson és Kolbeinn Stefansson (szerk.) *Retrenchment or renewal? Welfare states in times of economic crisis.* Helsinki: Nordic Centre of Excellence Nordwel, 207–233. http://www.policy.hu/takacs/pdf-lib/2013Szalma-Takacs_Should_Men_Have_More_Rights.pdf (utolsó letöltés: 2014. szeptember 10.)
- Szikra D. (2013) *Austerity Policies and Gender Impacts in Hungary.* Working paper. Friedrich Ebert Stiftung Budapest. http://www.fesbp.hu/common/pdf/austerity_gender_hungary_2013.pdf (utolsó megtekintés időpontja: 2014. december 28.)
- Tallichet, S. E. – Willis, F. K. (1986) Gender-Role Attitude Change of Young Women: Influential Factors from a Panel Study. *Social Psychology Quarterly* 49(3): 219–227.
- Thun É. (1996) „Hagyományos” pedagógia – feminista pedagógia. *Educatio*, 1996. ősz, 404–416.
- Tóth O. (1995) Attitűdváltozások a női munkavállalás megítélésében. *Szociológiai Szemle* 1995/1, 71–86. <http://www.szociologia.hu/dynamic/9501toth.htm> (utolsó letöltés: 2014. július 15.).
- Vajda R. (2014) Munkaerőpiac, foglalkoztatás, vállalkozónők. A nők teljes értékű munkavállalásának akadályairól és esélyeiről. In Juhász B. (szerk.) *A nőtlen évek ára. A nők helyzetének közpolitikai elemzése 1989–2013.* Budapest: Magyar Női Érdekérvényesítő Szövetség, 99–152.
- Verloo, M. (2005) Displacement and Empowerment: Reflections on the Concept and Practice of the Council of Europe Approach to Gender Mainstreaming and Gender Equality. *Social Politics*, 12(3): 344–365.
- Wajcman, J. (2007 [1998]) Nemek közötti egyenlőség a szervezetekben. In Nagy B. (szerk.) *Szervezet, menedzsment és nemek.* Budapest: Aula Kiadó, 31–49.
- Walby, S. (2004) The European Union and Gender Equality: Emergent Varieties of Gender Regime. *Social Politics* 11(1): 4–29.
- Walby, S. (2011) Changes in the Context for Feminism. In uő. *The Future of Feminism.* Cambridge: Polity, 101–129.
- Watson, P. (1993) Eastern Europe's Silent Revolution: Gender. *Sociology* 27(3): 471–487.
- Winters, K. (2013) „What does it mean if 'gender' is statistically significant? Why we can't interpret our results using the measures 'men/women'?” Konferencia-előadás. 3rd European Conference on Politics and Gender (ECPG). 2013. március 21–23. Barcelona.
- WEF 2014. *The Global Gender Gap Report.* Country profile: Hungary. Geneva: World Economic Forum. <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2014/economies/#economy=HUN> (utolsó letöltés: 2014. december 30.)
- Zimmermann, S. (2010) Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia* 4: 1–24.

MEGTÖLTÖTT POHARAK

Berta Péter (2014) *Fogyasztás, hírnév, politika. Az erdélyi gábor romák presztízsgazdasága.* Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajzi Intézet

Berta Péter könyve (a továbbiakban: *Presztízsgazdaság*; a külön jelölés nélküli oldalszámok erre a kötetre vonatkoznak) sok egyéb mellett azt is bizonyítja, milyen érett tudománnyá vált az utolsó mintegy negyedszázadban a magyarországi antropológia. Az 1990-es évek elején az antropológusoknak – legalábbis nálunk – sokszor még bizonygatniuk kellett: már rég nem egyfajta „*az egzotikus, primitív, premodern társadalmakra alkalmazott sajátos néprajztudományt*” művelnek, hanem a társadalmi jelenségek egész skálájával foglalkozó társadalomtudományt, amely legfeljebb gyökereiben, szakmai attitűdjei és módszerei egy részében különbözik a szociológiától. Ugyanakkor a szociológia nem „ellenséges hódításként” élte meg ezt a változást, hanem *lehetőségként* a társadalomtudományok között amúgy is a kezdetektől folyamatos – szakmai „csereforgalom” fejlesztésére. A recenzens éppen a fentiek miatt érzi magát „feljogosítva” a *Presztízsgazdaság* ismertetésére: poliglott, mint a gábor romák, vagyis a mindennapi tudományos életben a szociológusok és a társadalomtörténészek nyelvét használja (bár meglehet, hogy néha *mindkettőt* akcentussal), miközben, bár csak törve beszél, az antropológusok törzsi nyelvét is érteni véli.

Berta Péter 32 hónapig tartó multilokális terepmunkája (16) nagyobb részét a gábor romák, kisebb részét a cãrhar romák között töltötte. A gábor romák vagy gáborok főleg Maros megyében élnek, illetve részben az erdélyi nagyvárosokban, Magyarországon, illetve Kaliforniában. „*Rendszerint háromnyelvűek*”, tehát romani anyanyelvük mellett beszélnek a magyart, illetve a román² is (13). Az eddig egyetlen, a szerző által ismert kísérlet

1 MTA TK SZI, Károli Gáspár Református Egyetem

2 A szerző precízen „*vlah romei változatról*”, „*környezeti nyelvként beszélt regionális magyar változatról*” és „*román államnyelvről*” ír (13).

mintegy 14 ezerre becsülte létszámukat (14). A jellegzetes öltözék,³ a ruha és a sztereotípiák által sugallt „hagyományos életmód” (lásd később), illetve az uralkodó sztereotípiákkal szembevető modern üzleti tevékenység és jólét kontrasztja viszonylag gyakran kutató csoporttá tette a gáborokat (a magyar kutatók számára nyilván a nyelvhasználatuk sem volt semleges tény). Némileg sarkítva: az érdeklődésre adott reakcióként az erre fogékony gáborok amatőr antropológus-kutatókká⁴ váltak – amit a kortárs antropológusok erre fogékony része kedvezően fogadott, mint olyan jelenséget, amely segíti a munkájukhoz manapság nélkülözhetetlennek tartott szakmai reflexió elmélyítését.

A *Presztízsgazdaság* legnagyobb erénye a szemléletesség (tehát emberek, életek, kisvilágok szemléletes megjelenítése) és a kifinomult, általánosító(nak tűnő) *elméleti modellek ötvözete*. Berta Péter elegáns könnyedséggel valósítja meg ezt a szintézist, amely a szociológiában csak a legritkább esetben szokott sikerülni. E kombinációt érdemben csak úgy lehetne visszaadni, ha kiválasztanám és részletesen elemezném a *Presztízsgazdaság* egy kis részletét, azonban ez a – recenzióíráskor amúgy gyakran célszerű – megoldás túlságosan leszűkítené a perspektívát, éppen egy olyan műnél, amelynek a lényege, hogy a „parciális” téma mikroszkóp alatti elemzése egyúttal újra meg újra keresőpillantást vet a tágabb társadalmi és történelmi környezetre is. A teljességre törekvő elemzés pedig egy 728 oldalas könyv esetében alig lenne több, mint egy kibővített tartalomjegyzék, amelynek még kevesebb értelmét látom.

Éppen ezért a saját szakmai nézőpontomból veszem szemügyre ezt a könyvet, amit lehet szubjektívnek is nevezni, de – mivel a sajátos szóhasználat szakmánkban nem csak sznobizmus, de éppúgy a tudományos tevékenység határait meghúzó marker, mint a gáborok színes rakott szoknyája vagy kalapja –, inkább így fogalmaznék: azon témákat ismertetem és elemzem a *Presztízsgazdaságból*, amelyek az én diszciplináris-episztemológiai pozícióból nézve éppúgy relevánsnak és inspirálónak tűnnek, mint a szerző és saját tudománya szemszögéből. E témák vázolója ugyanakkor fel fogja villantani a *Presztízsgazdaság* egyes fontos mozzanatait, témáit, gondolatait is.

Az első ilyen téma a „*második gazdaság*” jelenségköréhez kapcsolódik. Nagyon elterjedt a felfogás, hogy ez a szocializmus korában jelentkező kisáruterelés elsősorban Magyarországra volt jellemző, két tényező – egyrészt a „*megszakított polgárosodás hagyományai*”, másrészt a Kádár-rendszer „engedékenysége” – találkozásának köszönhetően. A gáborok azonban – hasonlóan számos más roma csoporthoz a Kárpát-medencében – egészen a 20. század közepéig különböző, elsősorban a mezőgazdasági népesség számára végzett kézműves munkákból és szolgáltatásokból éltek (23–25), amit nem lenne sok értelme egy, akár mégoly lazán értelmezett „polgárosodás” előképének sem tekinteni. A változás, tehát hogy a gábor romák fő jövedelmi forrásává a közvetítő kereskedelem („*bižnico*”) vált, az 1950–60-as években kezdődött (25). Mivel megtörtént, hajlamosak lehetünk elfeledkezni arról, hogy valójában paradox jelenségről van szó: a romániai kommunista rezsimnek ugyanis közelebb álltak a szocialista rendszer ideáltipikus változatához, amely a (magn)vállalkozást szinte a bűncselek-

3 Tesfay Sába (2006) cikke még a címében is kiemeli, mint alapvető határmeghúzó és önmeghatározó markert: „*mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak*”.

4 Tesfay Sába előző lábjegyzetben idézett tanulmánya szerint a gáborok „*gyakorta felhozták azokat a régebben ott járt filmeseket vagy kutatókat, akik már megfordultak közöttük: volt ott argentin, indiai és sok magyar. Tehát nem én voltam az első kutató a gáborok között, így volt, ami alapot adjon a velem kialakítandó kapcsolataiknak... Nemegyszer összehasonlítottak más kutatókkal, elmesélték, hogy mások milyen témák iránt érdeklődtek*” (2006: 89).

mény szinonimájaként kezelte (Kornai 2012 [1993]), ezért meglepő, hogy e rendszer uralma alatt egy csoport, amelynek tagjai minimális tőkével és „polgári” hagyományokkal rendelkeztek, *de facto* vállalkozókká váltak. Sőt, e tevékenységük mintha éppen a sztálinizmus prolongálásának tekinthető Ceaușescu-korszakban lépett volna az „eredeti tőkefelhalmozás” korába. „Az erdélyi települések piacain vagy házalás formájában kereskedő romák jelentős része épp az alternatív árucikkforrások iránti, megnövekedett keresletnek köszönheti az 1980-as évektől megfigyelhető, látványos gazdasági gyarapodását” (28).

Több mint tanulságos: a nagyon széles körre kiterjedő, a féllegálison keresztül a legális szféráig nyúló magyarországi „második gazdaság”, *utólag visszatekintve* – a rendszerváltást megelőző, illetve követő néhány év illúzióival ellentétben – *már* nem annyira „polgárosodásnak”, mint inkább zsákutcás fejlődésnek tűnik, amelyben a résztvevők a szocialista rendszer működési zavarait kihasználva jutottak, súlyos önkiszákmányolás árán, kiegészítő jövedelmekhez (Dupcsik 2015). Ugyanakkor Romániában, ahol ez a szféra gyakorlatilag teljesen az illegalitásba szorult, a gábor romák csoportjának sikerült annyi anyagi és kapcsolati tőkét, illetve olyan készségeket szerezni, amelyekkel megalapozták a rendszerváltás utáni sikeres vállalkozói létüket is (legalábbis a közösség domináns családjai körében). Használt ruha árusítása, de most már kamionszám importálva, buszvonalak bérbevétele, használtautó-kereskedés, ékszerek és ingatlanok, építési vállalkozások stb. jelentették a gáborok – kifejezetten sikeres – gazdasági tevékenységének alapját a rendszerváltás után (33–48).

A második téma a hagyományos/modern megkülönböztetés köré rendezhető. A különböző társadalomtudományokban elterjedt megközelítések egész csoportja indul ki abból, hogy az egyének és csoportjaik viselkedését a premodern korban egy koherens „*tradicionális világ*” határozta meg, mely világ a modernizáció folyamatában felbomlott, de különböző társadalmak és társadalmi csoportok esetében más-más sebességgel. A cigányok/romák legkülönbözőbb csoportjait igen gyakran tekintették olyannak, ahol e „*detradicionálódási*” folyamat különösen lassú volt. Magyarán: a domináns cigánykép Magyarországon éppúgy, mint szűkebb és tágabb környezetében, általában azt állította, hogy „*a romák jórészt hagyományos életmódot folytattak a legutóbbi időkig, s részben folytatnak talán még napjainkban is*”.

Ironikus: a könyv szűkebb témája „*a gáborokra jellemző presztízsversenyt*” (51) vagy *presztízsgazdaság*, amely – bár az egyik legfontosabb *tőkéje a hagyomány*, tehát az elődök, a felmenők átörökölt, hagyományos presztízse – alapvetően egy tipikusan modern intézménynek tűnik. E presztízsgazdaság terét roma *politikának* nevezik, maguk az érintettek is. Miről is van szó? A romák, elsősorban a férfiak a különböző „*gyűlések*”, mint „*a virrasztók, temetések, esküvők, eljegyzések stb.*” (61) alkalmával felidézik családjuk több nemzedékre visszamenően számon tartott érdemeit, tagjainak elismertségét, tekintélyét, az általuk szerzett presztízstárgyakat, amelyek e tekintély egyfajta materializálódásának tekinthetők (lásd később). A szerző megfogalmazásában: „*A gábor romákra jellemző rómani politika ('roma politika' vagy »cigánypolitika«) a társadalmi és gazdasági különbségek megalkotására, reprezentálására és manipulálására szolgáló értékverseny..., amely – részben etnicizált – szimbolikus küzdőterek, gyakorlatok és ideológiák sorát foglalja magában*” (58). „*A politikai diskurzus... konstitutív eszköze, illetve kontextusa is a rómani politikának – nem csupán megjeleníti a presztízstárgy-gazdaságban vagy a házasságpolitika terén elért eredményeket és kudarokat, hanem az aktuális presztízsvizonyok alakítására, újrafogalmazására, a róluk való egyezkedésre is lehetőséget kínál. Vagyis a politikai társalgás során alkalmazott*

diskurzív technikák jelentős része – például a rivális férfiak társas képét fenyegető témák preferálása: politikai kudarcok felelevenítése és felnagyítása, illetve sikereik szimbolikus leértékelése – maga is a presztízsvizonyokat alakító eszközként funkcionál” (61).

A tájékoztatlanokban – s természetesen a recenzens is ide sorolta magát a *Presztízsgazdaság* elolvasása előtt – mindig felmerülhet az ilyen sorok olvastán, hogy hátha a szerző túlértelmez bizonyos triviális jelenségeket: az emberek összejönnek, temetnek vagy ünnepelnek, s közben beszélgetnek, minek ezt bonyolítani? Berta Péter azonban szó szerint oldalak százain keresztül bizonyítja, hogy ezeknek a látszólag triviális beszélgetéseknek tétje van, amelyekben a résztvevők „nyerhetnek”, „veszíthetnek”, illetve megjeleníthetik, szinten tarthatják, gyarapíthatják vagy fogyaszthatják korábban szerzett tőkéjüket. E tétet maguk a résztvevők is nagymértékben tudatosítják, s az ezzel kapcsolatos stratégiáikra a haszonmaximalizálás tendenciája jellemző.

Kiderül az is, hogy nem egyszerűen „etimológiai véletlen”, hogy e vetélkedés-beszélgetéseket az – első pillantásra „ide nem illőnek” tűnő – *politika* kifejezés alá sorolják. „A *politikai* diskurzusra a gáborok dialektusában többek között olyan kifejezések utalnak, mint a »politikazin« ('politizálnak'), a »djinenpe jákhavräh« ('számolják egymás', vagyis minősítik és összehasonlítják egymás római politikai eredményeit), a »merlegezin jákhavräh« ('pontozzák egymást'; ahogyan roma beszélgetőtársaim egyike fogalmazott: »fekete és piros pontokkal, mint az iskolában«), illetve a »djinen le manušengo djengo ponture, the vi lengo zurale ponture« ('számolják az emberek gyenge és erős pontjait'). ...roma beszélgetőtársaim előszeretettel használnak olyan szóképeket, mint a (virrasztó =) »parlament«, »cigány líceum« vagy »gimnazio«, ahol »az ember többet tanul, mint máshol tíz év alatt. Mindenkinek lelássá [meglátja] a viselkedését, hogy hogy viselkedik, hogy beszél, hogy gondolkodik. Kiállítja magáról a bizonyítványt«” (66). Szimbolikusán minden gábor férfinak megvan a maga „dossziéja”: „A »dosszár«/»akta«, »fekete« és »piros pontokat«, vagyis politikai kudarcokat és sikereket tartalmaz” (60).

A politikai diskurzus kiugró jelentőségű, mindennél fontosabb témája az apai felmenők (és az „apatársak”, tehát az elrendezett házasságok igazi főszereplői, az összeházasított fiatalok/gyermek apái, akik számára ez a politikai szövetségkötés egyik legfontosabb formája) emlékezete, presztízse, politikai sikerei. A múlt, a hagyomány, a tradíció ebben a diskurzusban nem olyan „örökség”, amely meghatározza vagy legalábbis befolyásolja a jelen gondolkodását és viselkedését, hanem sajátos társadalmi tőke. Rendkívül kötött tőkéről van szó, amely ráadásul „sűrű” és tömör, mint egy gleccser: lassan, tipikusan több nemzedék alatt változik meg az egy-egy család⁵ által birtokolt mennyisége.

Jellegzetes például az egyik, a jelenben gazdaságilag éppen felemelkedő család példája: gyarapodó anyagi tőkéjük a roma politika játszmáiban való intenzív részvételre ösztönzi tagjait, de gyarapodó vagyonukat nem tudják egy az egyben átfordítani presztízstőkévé. Így a család sajátos helyettesítő stratégiákkal próbálkozik, mint például a „stratégiai szerénység” (201), tehát annak hangoztatása, hogy „mi csak közepes romák vagyunk” (200), vagy hangsúlyozzák a „szociabilitás etikájának politikai jelentőségét” (201). További érdekes stratégia – amelynek hallatán Max Weber *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme* c. művén nevelkedett szocioló-

5 A családfele személyes tulajdonságai – erélyessége, beszéd- és szervezőkészsége stb. –, ha jól értem a *Presztízsgazdaság* mondani-valóját, befolyásolhatja ugyan a családi tőke mennyiségét, de nem írhatja azt teljesen felül. Léteznek stratégiák a családfele „puhaságának” áthidalására, pl. közvetítők igénybe vétele bizonyos interakció-típusokban – ilyenkor azonban, mint Berta Péter társadalomtudósok számára roppant tanulságos elemzése mutatják, fellép a megbízó-megbízott probléma.

gusok hegyezhetik a fülüket – a vallási témák előtérbe helyezése, illetve a szakrális/egyházi terek preferálása a fent említett politikai helyszínekkel szemben. „Amíg tehát a politikában a Pistestik minősülnek »demokrácia cigányoknak«, »új cigányoknak«, szemben a domináns Jankestikkel, addig az adventista imházban épp fordított a helyzet: a gyülekezeti életben a Pistestik alkotják a domináns apai ágat, és a [politikai szempontból] befolyásos Jankestik számítanak »jövevényeknek«, »újoknak« vagy »demokrácia cigányoknak«” (208). Az „imaházi dominancia kisajátításáért” folytatott versenyt ugyanis a kisebb presztízstőkével rendelkező család nyerte meg – tehát a vallásosság éppúgy tőkévé vált egy lényegét tekintve modern versenytéren, mint a hagyomány.

Az anyagi javak tehát nem transzformálhatók minden további nélkül közvetlenül presztízstőkévé, fordítva viszont nem teljesen lehetetlen az átváltás: a családok presztízse bizonyos formában materializálódhat. Ez a „materializálódott forma” roppant kötött: kizárólag olyan ezüsből, nem a közelmúltban készült – tehát „antik” – poharakról vagy fedeles kupákról van szó, amelyek megfelelnek bizonyos formai kritériumoknak. S ami a legfontosabb: az „»autentikus gábor presztízstárggyá« válás negyedik – szimbolikus – kritériuma az, hogy a nem romáktól megvásárolt darab túljusson az etnikaiidentitás-váltás liminális szakaszán, vagyis legalább két-három gábor tulajdonos »kezén átmenve« egy belőlük álló, etnicizált tulajdonlástörténetre tegyen szert” (214). Ezen tulajdonlástörténetnek köszönhetően a poharak vagy kupák olyan egyéniséget nyernek,⁶ amelyet csak a gáborok ismernek, s ezáltal olyan értéket nyernek, amely kizárólag a gábor presztízsgazdaságban realizálódik. Számszerűsítve a poharak/kupák gábor értéke és külső értéke közti különbséget: míg a műkincspiacon ezek a tárgyak rendszerint 9–11 ezer amerikai dollárért cserélnek vagy cserélnének gazdát, a gáborok között egyes darabok ára elérheti, sőt meghaladhatja a 200–400 ezer dollárt is (228). Más „mértékegységgel” mérve: a mindenkori romániai havi bruttó átlagkereset több százszorosáért cseréltek gazdát, már a szocializmus korában is, és azóta is⁷ (229–231).

Az utolsó bekezdésben megkezdett harmadik témát úgy is megragadhatjuk, mint a tárgyak, a tárgyi világ „beemelését” a társadalomtudományokba. A gábor presztízsgazdaság valami egészen egyedi, különleges, „egzotikus” rendszer? Berta egyértelműen általánosít: tulajdonképpen „[b]ármely gyakorlat presztízsgazdaságként definiálható, amely révén egy csoport tagjai az egymás közötti különbségek megalkotására, reprezentálására, legitimálására és manipulálására tesznek kísérletet egyezményes módokon, feltéve, hogy az elért sikerekből származó haszon elsődleges – vagy legalábbis egyik domináns – megjelenési formája a presztíz, amely gyakran egyéb, közvetett haszonformákká (pénzzé, kapcsolati tőkévé, stb.) alakítható”, illetve feltéve, hogy a presztízsjavak korlátozott forrást jelentenek, megszerzésükért tehát konkurenciaharc folyik (216).

Terjedelmileg és tartalmilag a fent említett presztízstárgyak kezelése alkotja a *Presztízsgazdaság* domináns témáját, részletező és gondos antropológiai terepmunkán keresztül. Ugyanakkor az ezzel kapcsolatos gondolatokat az analóg jelenségek irodalmának impozáns feldolgozása támasztja alá (főleg, de nem kizárólag: 216 vagy 394–399). Mint a témában kevésbé járatos olvasó megtudhatja, a kortárs antropológia egy virágzó

6 „A vizsgált presztízstárgyak hangsúlyozottan szingularizált darabok: minden egyes pohár és fedeles kupa saját, gábor roma tulajdonnévvel és kulturális életrajzzal (tulajdonlástörténettel stb.), valamint az anyagi tulajdonságok egyedi kompozíciójával rendelkeznek” (215).

7 A 3. táblázat. Néhány a gábor romák között lezajlott presztízstárgy-adásvételek közül (1943–2011) 41 adásvétel adatait foglalja össze. Az 1980-as években eladott presztízstárgyak átlagára 402,9 havi, a 2000-es években eladottaké 867,4 havi átlagbér (229–231).

irányzata foglalkozik a képzőművészeti alkotásokat, bakelitlemezeket, veterán autókat, egyebeket gyűjtő szubkultúrák – a fentiekhez hasonló logikával és fogalmi rendszerrel dolgozó – vizsgálatával.

Sőt, teszi hozzá a szerző, „*az egyetemek és a tudományos akadémiák világa..., valamint az olimpiai mozgalom presztízsgazdaságokként definiálható*” (216). Ha így van, akkor a *Presztízsgazdaság* óriás-beruházása rengeteg presztízst kellene, hogy hozzon szerzőjének. Márpedig, ha ez mégsem következik be, akkor a recenzens hajlamos lenne annak feltételezésére, hogy ez nem a szerzőjének a hibája, hanem annak, hogy a magyarországi egyetemi/akadémiai presztízsgazdaság nem funkcionál olyan tökéletesen, mint a gábor romák presztízsgazdasága.⁸

HIVATKOZÁSOK

- Dupcsik Cs. (2015) Visszapillantva. A késő Kádár-kori második gazdaság jelenségének újraértelmezési kísérlete. Kézirat az *Intellectuals, Inequalities, and Transitions: Themes from Iván Szelényi* c. konferencián megtartott előadás alapján. Pécs, PTE Demográfia és Szociológia Doktori Iskolája, 2015. október 17.
- Kornai J. (2012) [1993] *A szocialista rendszer. Kornai János válogatott munkái II.* Pozsony: Kalligram.
- Tesfay S. (2006) „Mi vagyunk a kalapos gábor cigányok, akik nem isznak...” A gábor cigány közösség belső és külső kapcsolatait szabályozó kognitív sémák. In Bakó B. – Papp R. – Szarka L. (szerk.) *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák.* Budapest: Balassi, 65–90.

⁸ Ez az mondat, amelyet – félő – minden olvasója öncélú szellemeskedésnek fog tartani, pedig a recenzens a legkomolyabban gondolja. Meri valaki állítani, hogy a magyar társadalomtudományban kizárólag vagy legalábbis elsősorban a szakmai teljesítmény határozza meg a szereplők presztízst?

A SZOCIOLÓGIA HÁRMAS VÁLSÁGA¹

FORDÍTOTTA: ÉBER MÁRK ÁRON

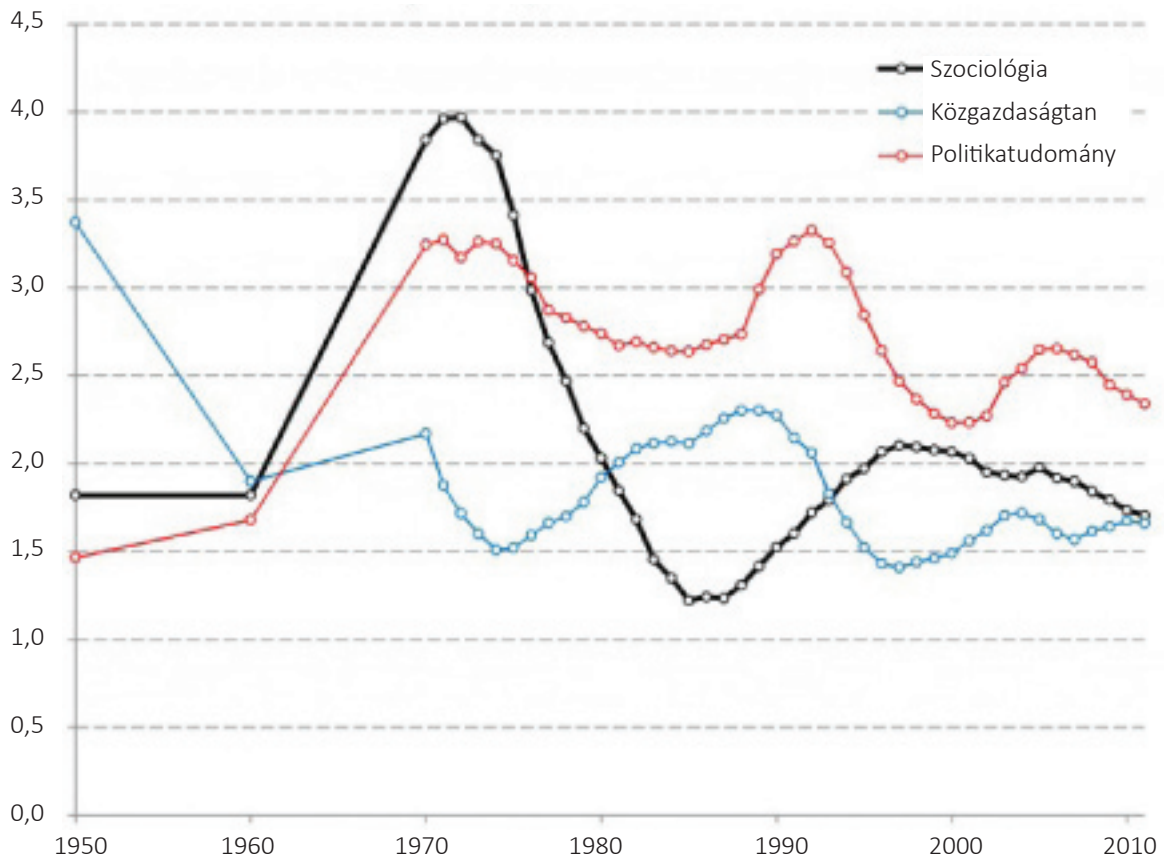
Immár 45 éve annak, hogy megjelent Alvin Gouldner híres könyve a szociológia közelgő válságáról (*The Coming Crisis of Western Sociology*, 1970). Akárcsak a legtöbb nagy elmélet, Minerva baglya is az alkony beálltával kezdi meg repülését. Gouldner e könyvében Parsons (kvázi)pozitivisták funkcionálisizmusának bukását vetítette előre és egy reflexívebb szociológia felemelkedését jósolta meg. Nos, 1970-re a parsons-i szociológia valóban meghalt, szakmánk egy sokkal érdekesebb korszakba lépett. A helyét egy üdítően reflexív, kritikai szociológia vette át, amit olyan szerzők jellemeznek, mint Alvin Gouldner, a fiatal Marty Lipset, C. Wright Mills, S. M. Miller, Lee Rainwater, Pierre Bourdieu, David Lockwood, Ralph Miliband, Claus Offe és az ifjú Ralf Dahrendorf, aki akkor még nem volt tagja a Lordok házában. (De említhetnék néhány nevet az akkor még szocialista Kelet-Európából is: Zygmunt Bauman, Leszek Kolakowskit, a jugoszláv Praxis-csoportot.) Munkáik mágnesként vonzották a hatvanas-hetvenes évek egyetemistáit. Nem csupán kivételesen nagy számban, de szokatlanul jó minőségű fiatalok érdeklődtek ekkor a szociológia iránt. Így hát, amikor Gouldner a szociológia válságát jövendölte, úgy látszott, a válságnak pont vége és a szakma éppen megtalálta a kiutat a strukturalista-funkcionálisizmus zsákutcájából. A szociológia egyenesen virágzott, a radikális egyetemisták Mekkáivá vált – azok ugyanis, akik a hatvanas-hetvenes években radikálisnak akarták tudni magukat, okosnak is akarták tudni magukat.

A „Bevezetés a szociológiába” kurzusok, amelyek mindaddig a megfeythetetlen és empirikusan is vizsgálhatatlan fogalmak unalmas telefonkönyvére emlékeztettek, egyszeriben a politikai mozgósítás színtereivé váltak. Az órák látogatóinak száma hirtelen megugrott, 1950 és '72 között a szociológia szakon tanulók száma csaknem három és félszeresére nőtt. Az emelkedés csúcspontján, 1971–1972-ben, 100 BA-diplomából 4 szociológus diploma volt – az addig megszokott kétszerese. (Lásd az 1. ábrát!)

Az ezredfordulóra aztán megérkezett a válság. A társadalomtudományok, kezdve a közgazdaságtannal és folytatva a politológiával, az alapokig hatóan átalakultak. A neoklasszikus közgazdaságtan, a racionális döntés-

¹ Eredeti megjelenése: Ivan Szelényi: The triple crisis of sociology. *Contexts*, April 20. 2015. Elérhetősége: <http://contexts.org/blog/the-triple-crisis-of-sociology/>.

1. ábra. Szociológia, közgazdaságtan és politológia BA diplomák valamennyi, az Egyesült Államokban kiadott BA diploma százalékában 1950 és 2011 között

Forrás: NCES Digest of Education Statistics

elmélet és a kísérleti kutatások tűntek az átalakulás győzteseinek. És a szociológusok? Mintha még mindig csak fogalmaznák a válaszaikat. Az egyetemisták elvesztették érdeklődésüket a radikális elméletek iránt. Sokuk időközben konzervatívvá vált, karrierjük és nyugdíjalapjuk is jobban nyugtalanítja őket. A szociológia tanszékeknek keményen meg kell harcolniuk képzéseik hallgatói létszámaiért, oktatói státuszaik megtartásáért. Az érdeklődés kedvéért gyakran kínálnak hát olyan „vonzó” (bár szakmailag ritkán kielégítő) órákat, amelyek témájának alig van bármi köze szakmánk központi problémáihoz. Ha valaki ma összehasonlítja a szociológiát a közgazdaságtannal és a politológiával, úgy láthatja, szakmánk hármass válságban van. Egyrészt elveszítette politikai vonzerejét (és radikális küldetését). Másrészt, úgy tűnik, nem talál megfelelő választ a közgazdaságtudomány és a racionális döntés-elmélet felől érkező módszertani kihívásokra. Harmadrészt a szakma teljesen összezavarodottnak látszik a tekintetben is, hogy vannak-e közös elméleti problémáink (melyek a „nagy könyvek”, amelyeket minden szociológusnak ismernie kell?), és abban is, hogy egyáltalán kívánatos-e még egy ilyen elméleti mag.

A SZOCIOLÓGIA POLITIKAI VÁLSÁGA

A hatvanas évek közepe-végétől a hetvenes évek elejéig-közepéig a szociológia mágnesként vonzotta a radikálisan gondolkodó egyetemistákat és fiatal kutatókat. Akkoriban „ez volt a teendő”, ha valakit a radikális reform vagy akár a forradalom érdekelt.

Alighogy elfoglaltam tanszékvezető professzori kinevezésemet a dél-ausztráliai Flinders Egyetem szociológia tanszékén 1976-ban, az ottani reformgondolkodású egyetemi tisztviselő, Peter Duncan, arra kért, látogassam meg az irodájában. Mindenekelőtt a portugál „forradalomra” emlékeztetett, amelyet nem a proletariátus, hanem a hadsereg hajtott végre. „Nos, számíthatunk arra, hogy Ausztráliában is a hadsereg lesz a forradalom vezető ereje?” – tette fel a kérdést. „Ugyan...” – válaszolta is meg azonnal. „De mint köztisztviselő el fogom küldeni őket magához szociológia szakra. A maga dolga pedig az lesz, hogy forradalmi tudatra ébressze őket.” Így is történt. Háromszor annyian jelentkeztek a „Bevezetés a szociológiába” című előadásra, mint ahány főt a legnagyobb előadóban le tudtunk ültetni. Meg is volt az eredménye: az első év után számos hallgatónk radikális reformerré vált és hitt egy jobb társadalomban. Ennek ellenére 1977-ben az ausztrál Munkapárt elveszítette a dél-ausztráliai választásokat. Peter Duncan magánügyvédi irodát nyitott, a radikális reformok véget értek Dél-Ausztráliában. (Tegyük hozzá, az én karrierem is megpecsételődött a Flinders Egyetemen: nem sokáig voltam ott már „a szociológia karizmatikus vezetője”.)

De nem minden szociológia professzor radikalizálódott együtt a hallgatóival (még a fiatal oktatók közül sem). 1965 tavaszán posztdoktori ösztöndíjas voltam a Berkeley-n. Felvettem egy órát Marty Lipsetnél, a témavezetőm Nathan Glazer volt (micsoda kedves ember!). Korábban mindketten „balosok” voltak, majd a diákok radikalizálódására válaszul a konzervatívokhoz kezdtek közeledni. Ez nem volt példa nélküli eset. Dióhéjban: a szakma (különösen az idősebbek) a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején konzervatívabbakká váltak (a korábbi balosok konzervatívvá vagy „neoliberálissá” váltak), miközben hallgatóik egyre radikálisabban balra tolódtak. Idősebb flinders-i kollégáim jelentős aggodalmi dacára én a hallgatókkal tartottam – ez akadályozta meg, hogy dékán, rektor (vagy akárcsak hatékony tanszékvezető) lehessen –, és arra indított, hogy 1981-ben elhagyjam Ausztráliát és az Egyesült Államokba menjek. A helyzet ma éppen ennek a fordítottja: még mindig van számos, a ’60-as éveket idéző radikális tanszékünk, ám a hallgatóink mintha egyre konzervatívabbak lennének – konzervatívabbak, mint a professzoraik. És ha valaki konzervatív, mi a csudáért akarna szociológus lenni a helyett, hogy közgazdász vagy a racionális döntésméletben gondolkodó politológus lenne? Így már nemcsak az okoz nehézséget, hogy elegendő helyet biztosítsunk a szociológiában elmélyülni kívánók számára, hanem az is, hogy egyáltalán meg tudjuk tölteni az előadókat érdeklődő hallgatókkal. Ez az, amit a szociológia „politikai válságának” nevezek, ez a mi politikai válságunk. Kettős veszéllyel kell szembenéznünk: nem tudunk elegendő számú diákot magunkhoz vonzani, és egyre kevésbé valószínű, hogy a szociológia képes még a radikális társadalmi reform forgatókönyveit felvázolni.

A SZOCIOLÓGIA MÓDSZERTANI VÁLSÁGA

Ez szintén a társadalomtudományok „módszertani forradalmából” következik. Mióta létezik a társadalomtudományok fogalma, az önmagukat ide soroló diszciplínák arra törekcsenek, hogy igazolják, miért formálnak igényt önmaguk „tudományként” történő elismertetésére. August Comte számára a szociológia „a társadalomtudománya”, amely a társadalmi jelenségeket ugyanolyan szigorral tanulmányozza, mint a „tudósok” a természetet. A társadalom „tudományainak” egyike sem adhatja alább ennél az ígéretnél. Az elmúlt pár évtizedben ez az elvárás csak erősödött: csak azok a szakmák érdemlik meg, hogy „tudománynak” nevezzük őket, amelyek „okszági összefüggéseket” állapítanak meg „változók” között. Azért kételkedhetünk: a társadalmi (és gazdasági)

jelenségek tanulmányozói képesek egyáltalán hihető oksági állításokat megfogalmazni?

Max Weber tartott attól, hogy nem képesek, így inkább az „értelmező társadalomtudományok” mellett tette le a voksát. Mi azonban nem adhatjuk fel az oksági magyarázat ígését – és ebben én is bűnös vagyok. Témavezetőként engem sem győzött meg soha, ha egy dolgozat a „hogyan?” kérdését kívánta megválaszolni. A szerzőt inkább a „miért?” megmagyarázására ösztönöztem. A „hogyan?” gyengécske kérdés, sosem cáfolható meg. Így hát, ha valaki tudományt akar művelni, akkor a „miért?” kérdését kell feltennie és megválaszolni. Ráadásul úgy kell megterveznie a kutatását, hogy azt is meghatározza, milyen feltételek mellett ismeri el kutatása „kudarcát”, illetve veti el hipotézisét. Hogy a problémát így érdemes felfogni, én E. O. Wrighttól tanultam.

A trükk mindebben az, hogy az oksági összefüggést csak véletlen kiosztással (*random assignment*), azaz csak gondosan megtervezett „kísérlettel” lehet ellenőrizni.

Igen ám, csak hogy a társadalomtudományok – különösen a szociológia, de bizonyos mértékben a politológia és a közgazdaságtan is – jobbak a véletlen kiválasztásban (*random selection*), mint a véletlen kiosztásban (*random assignment*). Legfőbb módszerünk a véletlen mintákon alapuló survey módszer volt, amivel egészen meglepő sikereket értünk el. Ha mintánkat kellő körültekintéssel választottuk ki, viszonylag kevés (néhány száz) válaszadó megkérdezésével is előre tudtuk jelezni akár egy százmillió népeség választási magatartását is. Ez iszonyatosan nagy teljesítmény, és borzasztó mértékben meg is növelte tudásunkat a társadalmi, politikai és a gazdasági folyamatokról. Ennek ellenére egyetlen árva centivel sem vitt bennünket közelebb az oksági hipotézisek ellenőrzéséhez. Oksági hipotéziseket egyedül úgy tudunk ellenőrizni, ha a népeség egy részét „kísérleti csoportnak” nevezzük ki (*assign*), amelyet kiteszünk egy bizonyos ingernek („*treatment*”), a többieket pedig meghagyjuk a „kontrollcsoportban” és garantáltan megkíméljük őket ettől az ingertől.

A survey-kutatásnak, szemben a kísérlettel, mindig szembe kell néznie a „kiválasztás problémájával”. Sosem tudjuk kellő tudományos szigorral kizárni, hogy „A” csoport eredménye nem azért különbözik-e „B” csoporttól, mert „A” csoport eleve más volt (hiszen nem ismertük az „A” és a „B” csoportot a vizsgálat előtt), vagy esetleg azért, mert azt valamilyen más „inger” is érte. Egy egyszerű példán: tudjuk, hogy a házas emberek tovább élnek. De hogyan lehet megállapítani azt, hogy azért élnek-e tovább, mert házasok, vagy azért, mert az egészségesebb emberek hosszabb életet élnek, s ennél fogva nagyobb valószínűséggel házasodnak meg? Csak ha előre kinevezhetnénk (*assign*) egy 14 évesekből álló kísérleti csoportot, akiknek házasságot kell kötniük, és egy másik 14 évesekből álló kontrollcsoportot, akiknek nem szabad házasságot kötniük, majd x évvel később megvizsgálánánk az egészségi állapotukat, akkor adhatnánk kellően szigorú tudományos választ az okság kérdésére. (Az ilyen véletlen kiosztás azonban lehetetlen.)

A társadalomkutatók mindenesetre próbálnak valahogyan kievickélni ebből a gödörből. Az egyik lehetséges megoldás mindaddig az volt, amikor az „oksági mechanizmust” próbálták azonosítani, vagyis leírni, hogy „X” tulajdonképpen miért okozhatja „Y”-t. (A házasok általában kevesebbet isznak, és többet esznek, következésképpen tovább élnek.) Ez nemes erőfeszítés – számtalanszor próbálkoztam magam is hasonlókkal kutatásaim során –, ám nem kellően meggyőző a „normál tudomány” „tudós” hívei számára (a minta kiválasztásának problémáját nem oldja meg). A survey-jel dolgozó kutatók más technikákkal is próbálkoznak: panelkutatásokat végeznek, mások élettörténeti interjúkat készítenek. Mindkettő remek ötlet, ám az alapvető problémákat ezek

sem oldják meg. (A panelkutatások során óhatatlanul veszítünk a megfigyelték, a követettek köréből; az élet-történet kutatása során az „emlékezettel” adódnak komoly problémák: az életünkre is csak szelektíven tudunk emlékezni.)

A közgazdászok, és különösen a politológusok, e problémát laboratóriumi kísérletekkel igyekeznek áthidalni. Ezek nagy előnye, hogy a laboratóriumban teljes egészében ki tudják szűrni a környezeti hatásokat, ám ennek ára hihetetlenül magas: elvész a külső érvényesség. A laborkísérletekben adottak a véletlen kiosztás (*random assignment*) feltételei, ám a véletlen kiválasztás (*random selection*) elve nem érvényesül: fogalmunk sincs arról, hogyan általánosíthatnánk a laboratóriumi kísérletek eredményeiből, amelyeket rendre közép-osztályi egyetemistákon végeznek el... (Egy további „megoldás” lenne az úgynevezett „terepkísérlet” [*field experiment*]). Ebben az esetben a véletlen kiválasztás feltételei teljesülnének, ám semmiképpen sem tudnának teljesülni a véletlen kiosztás feltételei.)

Mindazonáltal, míg a közgazdaságtan és a politológia folyton keresi a kiutat, és logikailag koherens (bár erre később még visszatértek) megoldást kínál az okság problémájára, addig a szociológia védekezésre rendezkedett be, nincsenek jó válaszai e kérdésekre, így módszertani válságba jutott.

A SZOCIOLÓGIA ELMÉLETI VÁLSÁGA

A szociológia elméleti szempontból sincs jobb formában, helyzete e tekintetben többé-kevésbé a nyolcvanas évek óta romlik. Egyáltalán nem táplállok nosztalgikus érzéseket a Merton–Parsons-féle egységes elméleti ortodoxia iránt. A strukturalista funkcionális meggyengülésével annak helyét egy – álláspontom szerint egészséges – elméleti dialógus vette át. Ezt főként Marx és Weber vitája uralta, miközben elegendő mozgástér maradt az újabb kihívások, a szimbolikus interakcionizmus és az etnometodológia számára is.

Meg kell vallanom, még a „rég szép időkben”, a hatvanas és a hetvenes évek aranykorában is komoly harcok dúltak a kérdésről, mely szerzők legyenek kötelezőek a szociológiaelméleti kurzusokon. Mostanra még szűkebb körű az egyetértés arról, mi a szociológia. Reménytelennek tűnik meghatározni fő elméleti témáit, amit néhány interdiszciplináris program csak tovább bővített: a *women's studies*, az afrikai-amerikai tanulmányok, az ázsia-amerikai tanulmányok, a latin-amerikai tanulmányok, a kritikai kultúrakutatás és így tovább. Az oktatásnak és a tudományos vizsgálódásnak mindegyik legitim terepe, ez nem vitás. Meg is kell, hogy legyen a helyük az egyetemen. De ha valamennyit bevonjuk a szociológiába, azzal szinte teljességgel elhalványítjuk szakmánk határait.

Tanulságos az összehasonlítás a közgazdaságtannal, és bizonyos mértékig a politológiával is. Úgy tűnik, a közgazdászok megtalálták a választ a kérdésre, hogy mi alkotja szakmájuk elméleti alapjait. Majd' minden közgazdász, akit ismerek (gyakorlatilag valamennyi közgazdaságtan tanszék az Egyesült Államokban, és jobbára Európában is), egyetértően látszik abban, hogy miért kell a hallgatóinak elsőként a mikroökonómia alapelveit megtanulniuk, és hogy a makroökonómia alapelvei miért maradhatnak későbbre. Viszonylag nagy az egyetértés a tekintetben is, hogy mit kell ezeken az órákon tanítani. A sillabuszok olyannyira egységesítettek, hogy jószerivel bármely doktori fokozattal rendelkező közgazdásztól elvárható, hogy különösebb felkészülés nélkül

képes legyen tanítani e tárgyakat.

Mielőtt azonban túlságosan is sokat dicsérném a közgazdaságtant (vagy a racionális döntésméleten nyugvó politológiát), hadd jegyezzem meg: a „klasszikus” elméletalkotókat meglepő módon elhanyagolják mindkét szakmában. A Yale-en tartottam egy népszerű órát a „kapitalizmus válfajairól” (*„Varieties of capitalism”*), amelyet (mások mellett) számos végzős közgazdász hallgató is felvett. Az olvasmányok közé beillesztettem irodalmakat néhány olyan klasszikustól is, mint Adam Smith, Karl Marx vagy John Maynard Keynes. Legnagyobb meglepetésemre a közgazdász hallgatók – kevéssel a diplomájuk megszerzése előtt – e szövegek egyikét sem olvasták.

Később, egy közgazdász barátomtól tudtam meg, hogy doktori fokozatot is lehet a nélkül szerezni elismert tanszékeken, hogy a doktoranduszoknak érdemben meg kellene ismerkedniük a klasszikusokkal. Vagyis igen, a közgazdaságtannak van egy kétségtelenül koherens elmélete, ám ennek koherenciája valószínűleg azért tud olyan meggyőző lenni, mert a hallgatókat nem szembesítik a klasszikusok nagy vitáival. E vitakérdések talán régiek, azonban még korai lenne elfelejtenünk őket, ahhoz túlságosan is fontosak; visszatérhetnek és kísérik a szakmát, mint ahogyan Keynes – és Marx – elméletei is nyilvánvalóan megtették ezt a közelmúltban a globális pénzügyi válság idején.

Ezzel szemben a szociológia tanszékeken arról sem sikerül megegyezni, hogy mi legyen egy bevezető kurzus anyaga, és e helyett egy sor, egymástól nyilvánvalóan különböző elméletet és ismeretelméletet tartalmazó órát kínálnak. Vagy, ha mégis sikerül döntést hozni, akkor egyetlen bevezető kurzust írnak elő, valami vegyes felvágottat „Bevezetés a szociológiába” címen, ami a vonzó témák és a megszokott, unalmas telefonkönyvre emlékeztető alapfogalmak keveréke. A közgazdászok csinálják jól, vagy a szociológusok oldották meg értelmesebben a szakmába történő bevezetés problémáját? Vissza fogok térni e kérdésre később. Egyelőre elégedjünk meg annyival, hogy inkább a közgazdaságtan, mint a szociológia megoldása tesz jobb szolgálatot a szakma megalapozására. Volt egy beszélgetésem egy szociológia tanszékvezetővel, aki a szociológiát „normál tudományként” szeretné látni és arról álmodik, hogy a „Bevezetés a szociológiába” is nagyon hasonlít a mikroökonómia alapelveire. A pluralizmus pompás dolog – egészen addig, amíg a barikádok különböző oldalain állók képesek arra (és érdekeltek is abban), hogy szóba álljanak egymással. Erre persze azt is mondhatná valaki, hogy a szociológia mára vészes közelségbe került a káoszhoz és a kommunikáció megszűnni látszik.

De ami még ennél is nagyobb aggodalomra ad okot: amint elveszítjük a megegyezést szakmánk „klasszikusairól”, egyre inkább elfogy annak bizonyossága is, mely kérdésekhez kell szakmánknak hozzászólnia és melyekben kell állást foglalnia. A szociológusoknak egykor volt egy értelmes megegyezésük arról, hogy mely problémák az „övék”, melyekben illetékesek. Ilyenek voltak az egyenlőtlenségek (a hatalom, a jövedelem, az életesélyek egyenlőtlenségei, az osztály, a nemzeti-etnikai hovatartozás [*race*], a gender), a foglalkozási és képzettségi előmenetel, a társadalmi mobilitás. Most nemcsak annak azonosítása okoz gondot, hogy melyek is pontosan a kutatási kérdéseink, hanem – micsoda szégyen! – a közgazdászok (és a politológusok) immár lehalásszák előlünk egykori vizeinket is. Hát nem fájdalmas, hogy a társadalmi egyenlőtlenségekről szóló legfontosabb könyveket az elmúlt évtizedekben olyan közgazdászok írták, mint Thomas Piketty és Joseph Stiglitz? Ennyire lemaradtunk volna?

KIÚT A VÁLSÁGBÓL?

De hadd zárjam e pesszimizmusba hajló gondolatmenetet a szociológiai szemléletmód erényeinek és erejének számbavételével és óvjam kollégáimat is attól, hogy a közgazdaságtan és a politológia legújabb trendjeit akarják utánozni!

A szociológiai szemléletmód ereje a reflexivitásában van.

Mindenekelőtt a szociológiának régre visszanyúló hagyománya, hogy képes rákérdezni és rácsodálkozni arra, ki beszél, és mi a szociológus (politikai) szerepe. Kezdődik e hagyomány Marx Károllyal: „Az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok” (Marx–Engels [1845] 1977: 98). Folytatódik Mannheim Károllyal: „...meghatározott véleményeket, megállapításokat és objektivációkat (a szó legtagabb értelmében vett »eszméket«) nem önmagukból, hanem a szubjektum léthelyzetéből ragadj[u]k meg, amennyiben e léthelyzet függvényeiként értelmez[zü]k őket.” (Mannheim [1929] 1996. 75–76.) És tart legalább Alvin Gouldnerig: „Az értelmiség jövője és az új osztály felemelkedése” (Gouldner 1979). Amíg a szociológia meg tudja találni a „hang nélküliek hangját”, meg fogja találni követőit is.

A diákok valóban a konzervativizmus felé fordultak, bár azért 2008–09 után nőtt az elégedetlenségük a globális kapitalizmus egyenlőtlenségeinek kinyílása láttán – felismerték: mi vagyunk a vesztes 99%. Amint a szociológia visszatér fő problémáihoz – az osztályhoz, a genderhez, a nemzeti-etnikai hovatartozáshoz (*race*) és ezek egyenlőtlenségeihez, hatalomhoz, szegénységhez, elnyomáshoz, kizsákmányoláshoz, az előítéletekhez –, azon nyomban megtalálja érdeklődőit és visszatérnek a régi szép idők, amikor a diákok még a lépcsőkön is ültek, ahelyett, hogy üresen kongó előadótermeket hagynának maguk után. Michael Burawoy „közsociológiai” programja óvatos, de sikeres lépés volt ebbe az irányba. A Berkeley képzése – más szociológia tanszékekkel összehasonlítva – érdekes tudott lenni, a termék újra megteltek jó minőségű hallgatókkal.

Ha a szociológia vissza akarja szerezni politikai küldetését, nem követheti a közgazdaságtan diktálta trendet. Joseph Stiglitz szavaival: „A közgazdaságtan szaktudományból a szabadpiaci kapitalizmus törzsszurkolójává vált – ez az eltolódás pedig sokkal nagyobb mérvű, mint a közgazdászok gondolni szeretik. [...] [Amióta a köz] gazdaságtanról azt mondják, hogy képes pontos előrejelzéseket tenni, a neoklasszikus közgazdaságtudomány számos kulcsfontosságú előrejelzése vallott kudarcot. [...] Ha az Egyesült Államok sikert akar elérni gazdasága megreformálásával, e reformot a közgazdaságtanával kell kezdenie.” (Stiglitz 2010: 238 és 241.) Ha Stiglitznek igaza van, a szociológiának nem kell és nem is szabad a neoklasszikus közgazdaságtan mintájára átszabnia magát. Ha társadalmaink reformra szorulnak, szociológiánkat is meg kell reformálnunk, mégpedig úgy, hogy visszatérjünk elhagyott politikai küldetésünkhöz. Vissza kell szerezni a közgazdaságtantól illetéességünket a nagy társadalmi kérdések megválaszolására, kritikai látásmódunkat, mégpedig azt, amely Marx és Weber klasszikus szociológiájára olyannyira jellemző volt. (Egykor ezt a törekvést „neoklasszikus szociológiának” neveztem el, bár javaslatommal nem arattam nagy sikert szociológus kollégáim körében. A marxi-weberi kritikai szociológiához való visszatérés élesen szemben áll a neoklasszikus közgazdaságtan kapitalizmus éljenzésével. A neoklasszikus szociológia egyben arra is hivatott lenne, hogy meghaladjuk azt a sztereotípiát, miszerint a közgazdászok okosak, a szociológusok pedig jótét lelkek, a nagy kérdésekkel a közgazdászok foglalkoznak, a szociológusok pedig csak részletkérdéseken szöszmötölnek.)

Számos kollégánk a módszertani válságot a szociológia „normál tudománnyá” formálásával próbálja megoldani, követve a racionálistudomány-elméletre alapozó, viselkedést modellező, és laborkísérletekből származó adatokkal dolgozó politikatudományt, ahelyett, hogy megpróbálnák a valóságot a lehető legpontosabban leírni. De mint azt korábban említettem, bár a laborkísérletek során remekül ellenőrizhetők az oksági hipotézisek, a külső érvényességet képtelen biztosítani. És talán éppen ez a legalapvetőbb oka annak, hogy a neoklasszikus közgazdaságtan oly sok „tudományos előrejelzése” tévesnek bizonyul.

Egy kedves kollégám, Gilles Saint-Paul a Paris School of Economicsről, nemrég szemináriumot tartott a New York Egyetem Abu-Dzabi-i karán. Feltette a kérdést: vajon tudomány-e közgazdaságtan? Meggyőző választ adott: hogyan is lehetne az, ha rossz minőségű adatokat és olyan modelleket használ, amelyek nem cáfolhatók? Gilles szerint a közgazdaságtan egy „kulturális tevékenység” – ez a megállapítás jobban illik rá, mint az, hogy cáfolható előrejelzéseket tesz.

Amint azt korábban már megvallottam, én is sokkal előremutatóbbnak tartom a „miért?” kérdését a „hogyan?”-énál, és nekem is nehezemre esik jó kutatásként elismernem azt, amelyik nem cáfolható. Ám ahogyan Weber is csak idézőjelek közé téve írt „objektivitásról”, én is hajlok arra, hogy a társadalomtudományokat a társadalom „tudományaiként” lássam. A társadalomtudományok egyike sem tudomány (ha ez alatt az állítások olyan együttesét értjük, amelyek oksági összefüggései ellenőrizhetők). A társadalmi cselekvések „voluntarisztikusak”, „önkényesek” a hobbes-i vagy parsons-i értelemben, ennél fogva pedig mindig feltételezik a „cselekvőképességet” („agency”), azaz valakit, aki képes döntéseket hozni (a mindenkor adott körülmények között). Ahogyan azt Marx is éles szemmel megfigyelte a „szabad akarat” és a „társadalmi meghatározottság” közti vitáról írva: „Az emberek maguk csinálják a történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják.” (Marx [1852] 1962: 105.) Az emberek döntéseket hoznak, ám e döntések csak sztochasztikus, nem pedig determinisztikus viszonyban állnak léthelyzetükkel. Webernek igaza van: képesek vagyunk értelmezni, amit tesznek, de sosem vagyunk képesek megmondani, mely tetteik „racionálisak”. Nem tudjuk előre jelezni, racionálisan mit tehetnek és mit fognak tenni. E tekintetben az értelmező szociológia előrébb jár a tudományos közgazdaságtan (és a politikatudomány) racionális döntés elméleténél és a szociológusok hibát követnének el, ha utánozni akarnák a „tudományosabb” közgazdász vagy politológus kollégáikat.

Van még valami, amiben a szociológia előnyben van a társadalom más „tudományaihoz” képest: ami engem egykor a szociológiához vonzott, az a kritikai reflexivitás volt, amivel az általunk használt adatokra is tekintünk. (Ez pedig a kvalitatív kutatókra talán még jellemzőbb.) Módom volt egyszer együtt dolgozni egy ragyogó kutatóval, aki világ életében survey adatokat használt (márpedig akkor már bőven az ötvenes éveiben járt). Egy alkalommal elárulta nekem, hogy életében még sohasem készített interjút. Borzasztóan meglepődtem: hogyan képes valaki hinni az emberek átkozott kérdőívkérdésekre adott válaszaiban, ha még egyetlen egyszer sem tett fel személyesen ilyen kérdéseket, és ha még sosem látta, ahogyan a megkérdezett küszködik a kérdéssel, amelyet irreleváns társadalomelméletekből merítve tettünk fel neki ahelyett, hogy a valós életből indultunk volna ki? Etnográfusok, például Howard Becker tanítványai, mindezt jól tudták: „el kell merülni” a társadalmi körülmények szabta helyzetben, mielőtt megtudhatnánk, melyek a jó kérdések. Etnográfus kollégá-

imtól: Bob Emmersontól, Jack Katztól, Elijah Andersontól, Mitch Duneiertől és másoktól tanultam meg, milyen sokat számít, hogy legyenek saját etnográfiai megfigyeléseink (és interjúink). Máskülönben honnan vesszük a bátorságot, hogy azt mondjuk: mi valóban a társadalmi valóságot ragadjuk meg!? Nos, természetesen vannak survey-adatokkal dolgozó kutatók, akik megteszik mindezt – mindezzel nem az etnográfiát emelem a survey kutatások fölé. Pusztán el kívánom ismerni általában a szociológia általános kritikai önreflexivitását, különösen azt, amikor azt is kritikai reflexió alá vonja, hogy mit jelentenek az adatai és honnan származnak.

Mindezért úgy vélem, a szociológia jobban teszi, ha elfogadja önmagát „tudománynak” a helyett, hogy igazi Tudomány akarna lenni. Igen, a „miért?” kérdésre kell keresnünk a választ, de azért legyünk szkeptikusak abban a tekintetben, hogy mennyire jó választ tudunk adni e kérdésre. A közgazdaságtan és a politológia pedig jobban tenné, ha e tekintetben tanulna egy kis szerénységet a szociológiától.

Mi is hát e rövid írás fő mondanivalója? A szociológia valóban hármass válságban van. Rossz választ adott a „tudományos” kihívásra, amely a neoklasszikus közgazdaságtan és a racionáldöntés-elmélet politológiája felől érkezett. Inkább utánozta őket, vagy divatos interdiszciplináris terepek felé fordult, hogy visszanyerhesse a felé irányuló megcsappant érdeklődést. Az én javaslatom az, hogy forduljunk vissza Marx és Weber klasszikus hagyományához! A szociológia akkoriban még képes volt nagy kérdésekkel szembenézni. Ne fogadjuk el a jótét lélek szerepét, miközben a közgazdászok az „okosak”! A szociológia válasza a neoklasszikus közgazdaságtanra és a racionális döntés elméletek politológiájára rossz válasz volt – az is, amikor „normál tudománnyá” akart válni, és az is, amikor feladta szigorát és a politikai korrektség hangja lett.

Miért ne térnénk vissza a klasszikus marx-i és weberi hagyományhoz, amely a szociológia valódi, nagy kérdéseit vetette fel és a maga reflexív és értelmező módján komoly kihívást intézett a közgazdaságtan (és az akkoriban születő politológia) felé? Miért ne legyen ez egy balra húzó, kritikai, neoklasszikus szociológia?

HIVATKOZÁSOK

Mannheim K. ([1929] 1996) Ideológia és utópia. In uő.: *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz Kiadó.

Marx, K. ([1852] 1962) Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája. In *MEM*, 8. kötet, Budapest: Szikra Könyvkiadó.

Marx, K. – Engels, F. ([1845] 1977) A német ideológia. In *Marx és Engels válogatott művei*. I. kötet. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

Gouldner, A. (1979) *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*. New York: Seabury Press.

Stiglitz, J. (2010) *Freefall*. New York: WW. Norton.

„...CSAK VALÓDI MINŐSÉGEKET LEHET ÖSSZEADNI...”

TIBORI TIMEA BESZÉLGETÉSE PATAKI FERENCCEL¹

Humán érdeklődése ellenére milyen motívumok hatására kezdett el társadalomtudományi kérdésekkel foglalkozni?

Azzal kezdeném, hogy a honi szociológiában ritkán jelenik meg a történeti reflexió. A szociálpszichológiában pedig talán még ritkábban. Érdekes, hogy ki, honnan érkezett e diszciplínákhoz, gondolok itt például Hegedüs Andrásra, Szelényi Ivánra, Kulcsár Kálmánra, Huszár Tiborra, akikkel, mint az induló szociológus generációval kapcsolatba kerültem, vagy Cseh-Szombathy Lászlóra, aki egyfajta megszakított folytonosságot képviselt. 1946–49 között már Szalai Sándor kurzusait hallgattam, vizsgáztam nála, mint olyan bölcsészhallgató, aki szabadbölcsész volt, és aki mindenfélét hallgatott, de főleg szociológiát, filozófiát, történelmet. A szociológia diszciplínaként jelent meg, amelyről főleg Szalai szociológiatörténeti előadásaiából korszerű szemléletet kaptam. 1948-tól elkezdte a tőkét tanítani, mert ez egy sajátos konszolidációs időszak volt. Ezt követően pedagógiát és pszichológiát hallgattam, ebből szereztem diplomát.

Pedagógiai érdeklődésem mélyen összefüggött a népi kollégiumi mozgalomban szerzett tapasztalatokkal, meg az ifjúsági mozgalommal. 1956 után egy ideig általános iskolában tanítottam, majd az Országos Pedagógiai Intézetben kutattam. A neveléstudomány túlideologizált, spekulatív, normatív jellege, az empiriahiány egyre inkább zavart. Olyan tudományos kapcsolatokat, szemléletmódbeli gazdagodásokat kerestem, amelyek révén meg lehetett haladni ezt a szűköséget. A magyar hagyományban 1945–46-ban Kiss Árpád munkáiban már fölbukkant a nevelés és a pedagógikum, illetve a szociologikum kapcsolatának az eszméje. Itt a szociologikum alatt mindig a társadalomlélektant és szociológiát együtt kell érteni. A pedagógiai folyamat pedig empirikusan vizsgálható, és valóság közeli fejleményei, társadalmi kontextusa, beágyazottsága leírható, amelylyel ezt az ideologikus, normatív pedagógiai fecsegést meg lehet haladni. Ezért az OPI-ban egy pedagógiai-szociológiai munkacsoport létrehozását kezdeményeztem, amely részben azokból a figyelmem előterébe került régi, vagy újabb ismerősökből verbuválódott, akik hasonlóan gondolkodtak. Közéjük tartozott Gázsó Ferenc, Tánczos Gyurka [Tánczos Gábor], Várhegyi György, Sántha Pál és sokan mások, akiknek közös politikai affinitása, sorsbéli közössége, élménye volt.

Ennek a kezdeménynek van két megfogható dokumentuma. Az egyik a pedagógia és szociológia kapcsolatáról szól (lásd Szathmáry et al 1964), a másik a Pedagógiai Szemlének egy tematikus száma (Pataki 1964), ahol empirikus nevelésszociológiai írások jelentek meg. Beszélgetéseket szerveztünk, amelyre meghívtuk például Hegedüs Andrást, aki részt vett honunkban az 1960-as évek elején a szociológia újra-intézményesülésében. A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium bázisán két nagyszabású empirikus vizsgálatot folytattunk le. Az egyik a pályaválasztási orientációkról szólt (Gázsó–Pataki–Sántha–Várhegyi 1970), amelyik egy ma már kevésbé ismert sorozatban jelent meg. Az első füzetben az ifjúságkutatás módszereiről írt például Szelényi, Cseh-Szombathy,

¹ Az interjú 2011. április 23-án készült a 20. Század Hangja Archivum és Kutatóműhely számára. Az itt közölt szerkesztett részleteket Tibori Timea válogatta össze. A teljes interjú elérhető a Szakmatörténeti gyűjteményben: <http://www.20szazadhangja.hu/szakmatortenet>.

Ferge, a másodikba a mi munkánk került, míg a harmadik kötetbe a Kemény Pistának és munkatársainak a munkásifjúságról végzett vizsgálatait. Ugyanez a lendület vezetett el azután a diákéletmód kutatásába Budapesten, amit Gazsóval, Várhegyivel végeztem. Ez nem életciklus, vagy élettörténet-kutatás a szó mai értelmében, de mindegyikben benne van ez a mozzanat is. Főleg az utóbbi volt érdekes érzésem szerint, mivel először itt merült föl, hogy a modern társadalmakban a teljes ifjúság tanuló ifjúság lesz, és ez vadonatúj fejlemény volt. Nemcsak 18 éves, hanem huszonegynéhány éves korig ülnek majd az iskolapadban, és egyre nagyobb részarányban. És miközben az ipari termelés dekoncentrációja indult el, aközben a tanulóifjúság a modern társadalom mobil tömegeit kezdte képviselni. Jött az 1968-as esztendő, az egyetemi mozgalmak, a diákifjúság lázadása, amiről Marcuse is ír. Ebben látom a gyökereit a hazai és európai grandiózus iskolareformnak. Számolni kellett ennek a konzekvenciáival, amely azóta még inkább kibontakozott, és átfogja a harmadik világot is. Olyan folyamat, ami az iskolát életmód-iskolává alakítja, az ifjúságot egy viszonylag autonóm réteggé, fogyasztóvá. Az 1960-as években számos érdekes kérdésre lehetett rábukkanni, mint például az ifjúsági szubkultúra, ami máig is téma. Ezzel párhuzamosan egyre inkább összekötöttem a neveléstudományi érdeklődésemet a szociálpszichológiával. A csoportviszonyok foglalkoztattak, melynek előzménye az én-rendszer, az ember, mint önreflektáló lény. Bár e fogalom körül rengeteg vita van, mégis, az identitással végképp divatos lett. Ennek ellenére köznapi, zsurnalisztikus nyelven homályos megfogalmazásokkal találkozhatunk. Egy dolog biztos, az énnak van egy történeti aspektusa, egy biografikus narratívája, tehát elbeszélő módon szerveződő élettörténeti háttere. Én ugyan nem osztom teljesen ezt a narratív pszichológiai szemléletet mint egyetemes magyarázó elvet, de fontos szempontot képvisel. Ez a társadalomtudományok mindegyikében tetten érhető, erről írtam is egy tanulmányt (Pataki 1997). A személytelen, statisztikus módszerekkel való elégedetlenségem miatt kezdtem inkább az individuális aktusokkal, a személyes mozzanatokkal foglalkozni. Durkheim briliánsan elemezte az öngyilkosság típusos formáit, de nyitva hagyta azt a kérdést, hogy minden egyéni öngyilkos-aktusnak van pszicho- és szociodinamikája. Megismerésüket és megértésüket a tudomány ezekkel a típusokkal nem mérítheti ki.

Többször bírálta, Professzor Úr, azt a módszertani vitát, mely a kvalitatív és a kvantitatív módszerekről folyik. Hogyan látja ma ezt a kérdést?

Miközben fontos az *oral history* jelentőségének felismerése, a pszichológiában a behaviorizmus meghaladása, és az introspektív beszámolók, a szubjektív leírások felértékelődtek, értelmetlen vita alakult ki a kvantitatív és kvalitatív módszerek kölcsönviszonyáról, mintha ezek egymást kizáró vagy egymással szembe fordítható eljárások lennének. Ellenfele vagyok minden primitív „vagy-vagy”-oknak. Például az iskolában találkozunk a szembeállítással, hogy vagy lexikális tudás, vagy kompetencia, illetve, hogy a társadalomban vagy rend és fegyelem uralkodik, vagy szabadság. Bibó szerint is hamis alternatívák ezek. Még az orvosnak is a teljes embert és nemcsak a szervet kell gyógyítania, úgy a társadalomkutatónak is hasonló felelőssége van. Egyértelmű, hogy bizonyos makrofolyamatok elemzéséhez nélkülözhetetlenek a statisztikai eljárások, a kvalitatív módszerek pedig már az összefüggésekre fognak rávilágítani. A tudomány nem adatokat, hanem gondolatokat termel.

Ezért gyakorlatilag az elmúlt 25–30 évben mindkét módszerrel együttesen dolgoztam. Ismeretes, hogy az élettörténetet nagyon nehéz kutatni. Fontos az én-alakulás, és az identitás szempontjából az ún. jelentős

életesemények kipuhatólása, és a hozzájuk tapadó affektív élmények számbavétele. A pszichológiában majdnem kizárólagos a racionális ember, a *homo oeconomicus* modelljének alkalmazása a kognitív forradalom jegyében, viszont én a kogníció és az affektus kapcsolatára fókuszálok. Az érzelmekre, az orientációs rendszerekre, a valóságra, az alkalmazkodásra. Ha csak egy pillantást vetünk a modern tömegpolitikára – a kommunikációra és bármire – látjuk, hogy sajátos affektív-kognitív rendszer működik a világban való tájékozódásunkban, amely az ősi, a primerebb reagálás. Az, hogy vonz vagy taszít, rokonszenves vagy ellenszenves, undorít vagy kellemes, mögöttük nincsenek racionális megfontolások, ezek primer reakciók, amik rendkívül gyorsak, gyakran külön észlelési pályán futnak. Például: „nem tudom, de így érzem” vagy „tudom, de másként érzem”.

Ez paradoxon. Ezért a „*Ki vagyok én?*” tesztet kiegészítettem egy önminősítő állítással és egy önelfogadási skálával. Az, hogy ki, mennyit ír, az már maga is egy kísérleti adat. Ez után jelzi, hogy milyen tulajdonság érvényes rá, de szeretné, ha ez nem lenne igaz. Ezek fontos szociális kategóriák, amelyekről könyvet írtam (Pataki 1982), amelyből minőségi analízis végezhető, mivel engem nagyon foglalkoztat az önmegismerés. Közben a bulvár pszichológia terjedése miatt sokak szkeptikusak az önismerettel kapcsolatban, egyaránt kutatnunk kell az önmegismerés ontológiai és episztemológiai oldalát.

Több tanulmányában az önéletrajzi írások fontosságára hívja föl a társadalomkutatók figyelmét.

Igen, mert mindig is kicsit csodálkoztam, hogy van egy grandiózus kísérleti anyag, ami a pszichológusnak, és a szociológusnak is a keze ügyében van, de kevésbé használják. Ilyenek a memoárok például, melyek kifejezetten önéletrajzok. A személyes dokumentumokról a kvalitatív kutatásokban nagyon sok szó esik, ebből született egy hosszabb tanulmány, *Az önéletrajz pszichológiája* (2007). Pszichológiai, szociálpszichológiai szempontból az érdekelt, milyen motívumok készítetnek sikeres szerzőket arra, hogy önéletrajzot írjanak. Itt van a '45-ben kommunistává vált zsidó fiatal értelmiségiek típusos története, és ennek prezentálása az önéletrajzokban, mint Berendé, Huszáré, Kornaié, Helleré. Egy másik a messianizmus toposza, ahol az egyén és a hatalom viszonyát próbálják értelmezni, mint Lukács, Balázs Béla, vagy például Hegedüs. A pszichológiában is vannak ennek előzményei, a filozófiában Diltheynél, a szociálpszichológiában, ahol az élettörténetet mint analitikus egységet értelmezik. McAdams egy egész iskolát teremtett, köteteket jelentettek meg az élet fordulópontjairól. Számomra ebből az a legfontosabb tanulság, hogy létezik egy, nem a kutató, kísérletező által előállított valóságanyag, amelyet valamilyen ok miatt a tudomány nem tart eléggé figyelemre méltónak. De itt van például a levelezés, amely döntően nem a nyilvánosságnak készül. Ezek a pszichológusok számára legalább olyan érdekes dokumentumok, sőt.

Jól gondolom, hogy amit Professzor Úr tanulmányaiban a csoportviszonyokról megfogalmazott, abban felsejlik az a saját és az együttes élmény, amelyet a Győrffy Kollégiumban szerzett?

Nem egyszerűen a csoportviszonyokról, hanem egy valóságos kollektívizmusról van szó, és nem általában makro-, hanem mikroméretben. Mindaz, ami emberi, hogy egész pontos legyek, egy fiatal ember testére szabott együttélés, arról a Győrffy Kollégium jut eszembe. A tökéletes, kölcsönös bizalomnak, a nyitottságnak,

a teljesen szabad kritikai megnyilvánulásnak, az érintkezés oldottságának, a nemek közti egyenjogúságnak a komplexitása volt a kollégiumi élet. De lehet, hogy ennek csak egy átmeneti, tehát csak az ifjú és fiatal felnőttkorban van realitása. Annak a nemzedéktöredéknek az volt a szerencséje, hogy reprezentatív csoportokból állt és mélyen beléjük ivódott ez a közös élmény. Csak egy példát említek – mivel személyes és tudományos szempontból erről többször írtam könyveimben (1966) – Makarenko nevelési elvei – korlátaival együtt – máig megfontolásra alkalmas mozzanatokat tartalmaznak. De térjünk vissza a kulcsélményekhez. Németh Lászlónak van egy érdekes mondása, amit én szívesen idézgetek: „csinálom, ha nem hitből, hát dacból!” Mit jelent ez? Talán nem hiszek benne, de az érzelmeim annyira kötnek egy eszméhez, egy értékhez, hogy dacból is kitartok. Korunkban ez nagyon aktuális, legalábbis bizonyos emberek esetében.

1956 után Ön döntően az én-élménnyel és az identitás kérdéseivel foglalkozott. A neveléstudománytól a szociálpszichológia felé vezető útját értelmezhetjük úgy, hogy a forradalom leverése után szüksége volt a mérlegelésre, a helyzetelemzésre és ehhez alkalmas tudományos problémának tekintette a saját élmény vizsgálatát?

Nekem is van egy ilyen gyanúm. Történik, ami történik, az az egyéni életút, de van egy közös magja a társadaloméval. Bele van égvé egy dilemma, az életút kontinuitásának vagy diszkontinuitásának a kérdése. A folytathatóság vagy a folytathatatlanság. De hogy az, amit az énnel, tehát az önmagunkról alkotott képnek nevezek, az egy bonyolult dolog. Egyszerre változó és konstans viselkedést feltételez, aminek vizsgálata elég komplikált. Ezt az ún. önmegjelenítési módot sokáig kutattam.

Az emberi lét egyik egzisztenciális problémája a lét folytonossága, a folytonosság és a változás kölcsönviszonya, dialektikája. Ismeretes, vannak az egyszer született emberek, azok, akik egyszer elkötelezik magukat, és történjék bármi, lehet, hogy átalakulnak, lehet, hogy tanulnak, és lehet, hogy okosabbak lesznek, tapasztaltabbak, de ezt az eredendő elkötelezettségüket nem adják fel. S vannak, akik aposztaták lesznek, akik fordulatot hajtanak végre, más emberré válnak. Ez nem erkölcsi megítélés, ez egy pszichológiai tény. Ők a kétszer, sőt többször születettek. Mostanában újra a csoport működése érdekel jobban, ezért Kosztolányival kezdtem foglalkoztatni, aki az egyén megismételhetetlenségéről ír. Ezt egyre gyakrabban idézem, mert egyre fontosabbnak tartom, és ez mélyen összefügg a közösséggel meg a csoporttal. Meghaladva a primitív kollektívizmus eszméjét egyre inkább vallom, hogy a közösség minősége tagjainak minőségét bővíti. Akárhány nullát adnak össze, a végeredmény nulla lesz! Csak valódi minőségeket lehet összeadni. A közösség az egyén kultuszán kell, hogy alapuljon, és az emberi viszonyok humanizálását jelenti. Szolidaritást, kollektívizmust, empátiát, együttérzést, részvétet és még sok minden mást. De a világirodalom is arról szól, hogy az egyformaság nem teremt közösséget, csak hamis illúziókat a kollektívizmusról.

Mi a szerepe az egyéni teljesítménynek a közösség fejlődése szempontjából?

A teljesítményt nagyon tágan értelmezem. Az emberi megnyilvánulások minden köre beleférhet a méltányolt és elismert teljesítményekbe. Például a mai iskola egyik legsúlyosabb nyavalyája, és erről monomániákusan

beszéltem mindig is, hogy egyszerűen nem ad teret bizonyos fajta teljesítményeknek. Amikor én általános iskolai tanár voltam, még külön fiú- és lányiskolák voltak, eltérő nevelési elvekkel. Fiatal emberként igyekeztem ezeket a határokat kitágítani, aminek fontos eszköze a közös kirándulás volt. Más triviális példa: ha az ember igazi teljesítményt lát, megfélemez az előítéleteiről. Ezért gondolom, hogy a leghatalmasabb emberi motívum a pozitív kimenetelű önértékelés fenntartása, amely ösztönöz. Az emberek olyan identitás kategóriákhoz szeretnek tartozni, amely pozitív értékelést ad. Nehéz elviselni, ha egy diszkriminált kategóriához vagyok kénytelen tartozni. De ennek a fonákja az, amikor a magyar szupremáciai érzés dominál, attól, hogy magyar vagyok. Az odatartozás mindig pozitív, meleg érzés, de csak akkor, ha képesek vagyunk e kategóriát illúziómentesen értelmezni. Ezt nevezte Bibó állandó öndokumentációs kényszernek. Az a Nobel-díjas, aki bizonyos esetben az antiszemitizmus áldozata, más esetben a magyar szupremácia bizonyítéka, eléggé paradox. Ha sikeres a focicsapat, szinte az egész társadalom örül, ez a magyar szupremácia bizonyítéka. Ha meg rosszul megy a foci, akkor búskomor. Ez a kelet-európai kisnemzetek nyomorúságának az egyik tünete.

A csoportkutatásai kapcsán többször érintette a hatalom kérdését. A Kollektív emlékezet című tanulmányában (2010) is ezekre a kutatási tapasztalataira utal?

Visszatekintve úgy érzem, hogy kimondatlanul is mindig ott volt ez a problematika, az én viszonya a hatalomhoz. Egy publicisztikát írtam a politika stílusáról, meg az érzelmekről a politikában. A hatalom a dolog természeténél fogva rendkívül szorosan összekapcsolódik a represszióval és az állami hatalmi viszonyok gondolkörével. Mindez a pszichológiában árnyaltabb, mert a hatalmi viszony mindazt jelenti, ahol valaki rendelkezik eszközökkel, amelyekkel a másik viselkedését befolyásolni tudja. Valamilyen értelemben tehát hatalmi viszony a pedagógus és a diák kapcsolata is. Van hatalmi dimenziója. A szülő és a gyerek esetében ugyanígy. De fantasztikus hatalmi viszony, ha reménytelenül szerelmes vagyok valakibe, és annál kiszolgáltatottabbnak érzem magam, mennél elutasítóbb a másik. Az irodalom számtalanszor ábrázolja ezt a helyzetet. Ebben a cikkben kifejezetten arról van szó, hogy ma a modern tömegtársadalmakban a hatalom a manipuláció eszköze, az emlékezet befolyásolásáé. Míg egyesek a kollektív emlékezetet elsősorban a történettudománnyal kapcsolják össze, addig én úgy vélem, ez az identitás-képzéssel függ össze.

Visszakanyarodtunk a hierarchikus viszonyokhoz, amiről a Nevelésügy című monográfiájában (2003) írt, ahol az egyén helykeresését az én és a másik viszonyának folyamatos kontrollálásából vezeti le, melyben a közösség egyben védettséget jelenthet. A neveléstudományi és a korábbi, ifjúságkutatási témák esetében a népi kollégiumi hatáson túl milyen életesemények jelennek meg?

Érdekes, amit mond. Ez nem volt átgondolt, vagy tudatos elem, de van élettörténeti háttere ezeknek a munkáimnak. A kiélezett helyzetek, az integráció kérdése és sorolhatnám.

De ami itt zajlik, az inkább a szociálpszichológiai ismereteim gyarapodása arányában vált tudatossá. Nevezetesen valószínűleg igaz az – függetlenül az elnevezésektől –, hogy rendkívül intenzíven dolgozik bennünk kétfajta motívum, indíték. Az egyiket az odatartozás szükségletének, a *need to belong*-nak nevezzük. Nem

biztos, hogy ez egy manifeszt, és nagyon határozott, jól megnevezhető készlet, de biztos, hogy a valahova tartozni, és nem elmagányosodni, elfogadottnak lenni, az az ember létének egy alapvető fontosságú dimenziója. Különösen hevéssé válik ez a pubertás és az ifjú korban. De ezzel egyenrangú fontosságú, és együtt munkál a megkülönböztethetőség vágya. Ez egyszerűen az individualitás birtokba vételét jelenti. Egész életünkön, mindenfajta kapcsolatunkon végigvonul ez a kettősség. Házastársi, partneri, munkatársi kapcsolatainkban ez az odatartozás igénye, biztonsága, és a megkülönböztethetőség tetten érhető. Ennek természetesen nagyon bonyolult játéktere van, mert a megkülönböztethetőség, az nemcsak rajtunk múlik, hanem a fizikai adottságainkon, a nemünkön, az etnikumunkon, megjelenésünkön, attraktivitásunkon. Nem véletlenül találták ki a kozmetikát, meg a plasztikai sebészetet, és egyebeket. A szociológusok nem szokták figyelembe venni, hogy az élettörténetnek egyik fontos vonulata a szomatikus történet, azaz a testi történetünk és annak a reflektáltsága. Hiszen mindenféle betegségek, nyomorúságok adódhatnak ebből. A női szépség a magyar társadalomban az elmúlt 50 évben például hogyan vált – ironikusan szólva – jól hasznosítható árucikké, és mi zajlott le azóta. De mindenképpen ez a játék: odatartozni, és különbözni, ez egyebek közt azért is fontos, mert ez az identitás problémákkal is összefügg. Az identitás kidolgozása egyben az odatartozás kidolgozása, amit nem szoktak hangsúlyozni, s mivel többféle identitásunk van, ez az én-rendszeren belül különböző dimenziókban, más mértékkel és erősséggel hat.

Miért? Mert az odatartozás bizonytalanság-csökkenítő. A modern társadalmakban – de ezt fölösleges hosszabban fejtegetnem – különösen vágyunk a biztonságra. Ahhoz képest, hogy egy hagyományos, falusi közösségben mekkora volt az egyén bizonytalansági mezője az életmód szervezésének egy merev és megtartott hagyomány világában, és mekkora egy globalizált világban, amikor egy világfalu lakója az ember, épp a bizonytalanság az, ami a legnehezebben elviselhető állapotok közé tartozik. A rossz bizonyosság is jobb, mert tudom, hogy mire kell felkészülnöm, mint a bizonytalanság. A bizonytalanság kezelésének és redukálásának tehát egyik módja, hogy odatartozom valahova. Miért hajlamosak az emberek fanatizmusra? A fanatizmus a végletes odatartozás. Amelyik lezár mindent, de óriási biztonságot ad. Nem kell gondolkodni. Ezzel ki lehet iktatni a bizonytalanságot. Tapasztalatból tudjuk, az emberi dolgok nem kizárólag pozitív, vagy kizárólag negatív kimenetelűek. Ezt a szociológusok gyakran elfelejtik. Különösen a politikusok. Itt mindig az arisztotelészi mértéken múlik a dolog, amelyik annak minőségét megszabja. Ez nem a középszer dicsérete, hanem a mértéké. Ha az odatartozás az egyén föladását, és fölolvadását jelenti, az rossz dolog lesz. Az elkülönülés, a szélsőséges individualizmus ugyancsak beteg dolog, mert kirekeszt másokat.

Mit tart nagyobb veszélynek? Az elmagányosodást, amikor valaki érzékeli, hogy a globalizáció rátelepszik, vagy a besimulást, amely egy idő után eltompítja azokat az érzéseinket, amelyekkel az intenzitásunkra vigyázhatnánk?

Nem tudom, hogy melyik a nagyobb veszély. Egyelőre azt kellene jobban tudnunk, hogy valójában mi is zajlik? Nincs figyelemre méltó társadalomkutatás. A szociológia mintha picit elbizonytalanodott volna saját hivatását illetően. De lehet, hogy rosszul látom ezt. Miközben radikális változások zajlanak, amelyeket hagyományos, részben nemzeti keretek között folyó, részben a szokásos komparatív eszközökkel lehet vizsgálni. Most

azonban másféle folyamatok zajlanak. Ezek közül csak egy a globalizáció, de ennek is különböző síkjai vannak, ezt nem szokták analitikusabban elemezni. A legdinamikusabb szerintem nem a gazdaság, hanem az egységes, globális hírszórás és informatikai kommunikációs rendszer, hiszen például a maroktelefon az afrikai törzsek tagjaihoz is elért, akik analfabéták, és nincsenek bevonva a világgazdaságba. De ezzel egy időben zajlik valami, ami már mélyen összefügg azzal, amit kérdezett, amit én partikularitások lázadásának nevezek. És ez is rendkívül sokszínű, de mégis egységes logika mentén történik. Ez azt tükrözi, hogy a globalitás nem lehet az egyén számára integrációs keret, mivel az egyén olyan lény, aki csak közvetítések révén tud nagyobb emberi egységekbe integrálódni. Amit én a partikularitások lázadásának nevezek, az a kisegyházak térhódítása.

Ezek azonosulási kereteket adhatnak különféle típusaikkal, változatosságukkal, a politikai felfogásukkal, behatolnak a civil társadalomba, az egyének életmódjába.

Erősödnek a neonacionalista törekvések, amelyek egyre nagyobb feszültséget okoznak a különböző országok és lakóik között, de a különböző kultúrák mentén nem lehet egymást kioktatni, ugyanakkor rendkívül erősen hatnak. És erősödni fognak, mert egész Nyugat-Európában ez már hosszabb ideje jelen van a társadalmakban. Nincsenek válaszok a sokasodó ellentmondásos kérdésekre, nem oldódnak, hanem épp ellenkezőleg, nőnek a feszültségek.

A XX. század végén teljesen más lett a parlamentarizmus, a demokratikus formák térhódításával teljesen más lett a tömegpolitika. Ugyanakkor a tudásunk nagyon felületes. Ezt én szívesen a jól értesült tudatlanság állapotának nevezem, mert valaki akár még érettségizhet is, de semmit nem tud igazán, alaposan. De mindenről értesült. Sajnálatos, hogy például a politikában az emocionalitásra tevődik a hangsúly, nem a racionalitásra. Nem véletlen, hogy magában hordja ez a demokrácia a tekintélyelvűséget. Amit itt ma, Magyarországon érzékelünk: az a különféle diktatórikus formák megjelenítése. Gondolja meg, az első és a második világháború alatt micsoda manipulálása folyt a tömegeknek, pedig akkor még nem volt se internet, se televízió, se semmi, csak egy rádió, vagy kitétték a hangszórót az utcára. De most itt valami vadonatúj dolog van, aminek csak sejtjük a körvonalait. Szembe kell néznünk a fölgyorsult migrációval, ami a civilizációk háborúja, sőt, ez ennél sokkal bonyolultabb. Nem látok nagy kitörési lehetőségeket sem az egyén számára, sem a tudományok esetében. Nagyon leegyszerűsítve én azt hiszem, hogy a tudomány haladását nem a válaszok, a már megkapott, és kész válaszok jelzik, hanem azok a realiztikusan megfogalmazható kérdések, amelyeket az eddigi ismeretek birtokában fel tudunk tenni a még ismeretlenre. A megismerendőre. És ez egy végtelen folyamat, nagyon nehéz feladat. Lehet, hogy mégis Hegelnek van igaza, hogy csak alkonyatkor repül a bagoly?

HIVATKOZÁSOK

- Gazsó F. – Pataki F. – Sántha P. – Várhegyi Gy. (1970) *Pályák vonzásában*. Budapest: Ifjúsági.
- Pataki F. (1964) Társadalmi valóság és pedagógia. *Pedagógiai Szemle*, (14) 4: 337–341.
- Pataki F. (1966) *Makarenko élete és pedagógiája*. Budapest: Kossuth.
- Pataki F. (1982) *Én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth.
- Pataki F. (1997) Töredékes számvetés. *Pszichológia*, (17) 3:312–311.
- Pataki F. (2003) *Nevelés-ügyek: társadalmpedagógiai írások*. Budapest: Aula.
- Pataki F. (2007) Az önleírás pszichológiája. *Pszichológiai Szemle*, (27) 1: 3–68.
- Pataki F. (2010) Kollektív emlékezet és emlékezetpolitika. *Magyar Tudomány*, (171) 7: 778–798.
- Szathmáry L. – Pataki F. – Földes É. – Jáki L. – Xantus Gy. – Illés S. – Katona K. (1964) *Tanulmányok a neveléstudomány köréből*. Budapest: Akadémiai.

AZ IDENTITÁSKERESŐ IDENTITÁSA

Pataki Ferenc 1982-ben jelentette meg „Az én és a társadalmi azonosságtudat” című könyvét, melyet szerényen műhelytanulmánynak nevezett. A mű valójában monográfia, mely *lege artis* (a szakma szabályai szerint) tárgyalja az én és az identitás főbb problémáit, összhangban Erikson én-elméletével, Thomas és Luckmann akkor és most egyaránt érvényes fenomenológiai paradigmájával. A bevezetőben a szerző a következő kérdéseket fogalmazza meg, melyeket könyvében meg kíván válaszolni. „Milyen a társadalmi szerkezet és a társadalmi folyamatok, illetve az egyén társadalmi viselkedése közötti pszichikus közvetítés rendje? Milyen pszichikus folyamatok és alakzatok révén épülnek be az egyénbe, miképpen 'szubjektiválódnak' az objektív társadalmi tények és folyamatok? Hogyan objektiválódnak társadalmi tényekké és folyamatokká a pszichikus szabályozás révén megvalósult egyéni aktusok, cselekvések?” (Pataki 1982:8).

A kérdésfeltevések nem lépnek ki a strukturalista keretből, miként az identitásproblémával foglalkozó későbbi művekben megfogalmazott gondolatok sem mozdulnak el a posztstrukturalizmus irányába. Pataki már az 1982-ben megjelent művében azt írja, hogy „a szerző érdeklődésének középpontjában mindvégig a társadalmi azonosságtudat kategóriája állt” (Pataki 1982:7). Végezetül azt kérdezi, hogy „az én és a társadalmi azonosságtudat fogalmai milyen újszerű elemzési felületeket, sajátos rálátást kínálnak a mai magyar valóság tényeinek és folyamatainak vizsgálatához?” (Pataki 1982:9).

A válaszok keresése később is folytatódott. Az identitás-kérdés állt Pataki 1986. február 13-án megtartott akadémiai székfoglalója középpontjában, mely Balázs Béla identitás-dilemmáiról adott pontos és érzékeny képet, s 2001-ben, majd 2004-ben kiadott köteteiben is visszatért az identitás-elmélethez, kísérletet téve az identitás működés narratív és affektív alapjainak elemzésére.

Pléh Csaba 2016 januárjában megjelent búcsúztató írásában megjegyzi, hogy „Pataki fénykorában az identitás elemzője volt. A biológiai vagy nemzeti lényegekből kiinduló felfogásokkal szemben az önazonosság megkonstruált s állandóan újra felépített jellegét elemezte. Akkor is úgy éreztük, ma még inkább, hogy témájában az útját kereső Én elemzésével saját gondjainak és válságainak értelmezését is kereste” (Pléh 2016).

Már az első identitás könyv olvasójának feltűnhetett, hogy Pataki a csoportazonosulás feltétlen pozitívítását és kiegyensúlyozottságát egyértelműen előtérbe helyező, a korban uralkodó, Tajfel és Turner nevével fémjelzett megközelítéshez képest különös hangsúllyal tárgyalja a valóságos én-kép és az ideális én-kép közötti diszkrepanciát, hangsúlyosan beszél az önbírálatról, az önreflexióról, s felveti az én-rombolás, én-pusztítás fenyegető lehetőségét. Elítélően beszél az „én kritikátlan és önapologetikus vállalásáról”, ami szerinte kedvez az „én-t bármiképpen fenyegető vagy fenyegetni látszó információk elhárításának és szelektálásának” (Pataki 1982:57). Ennek a mechanizmusnak a része a fenyegető, az én-képpel nem összhangzó információk kerülése,

s keresése mindannak, ami a vállalt én-képet megerősíti, fenntartja. Mindez – írja Gofmanra nem hivatkozva, de utalva – az egyén titkainak terében zajlik.

Ezek a kurrens szociálpszichológiai identitás-elméletek szempontjából ikonoklasmus számba menő utalások egy 2005-ben megjelent könyv olvastán válnak értelmezhetővé. A könyv látszólag történeti munka, a legújabbkori magyar történelemben 1945 és 1949 között Nékosz néven bevonult mozgalom leírása. A szerző azonban már a könyv elején leleplezi magát, megvallván, hogy a mozgalom részese volt, olykor felelős posztokon, olyannyira, hogy a mozgalom elítélésének és megroppanásának időszakában (1948 szeptembere után) a Nékosz egyik vezetője, majd az 1949-ben a mozgalom felszámolásában közreműködő főtitkára volt.

Pataki nem kíméli magát, amikor a rá kirótt „sírásói” szerep elvállalásáról, *„a népi kollégiumi mozgalom valódi értékeinek és távlatainak könnyelmű mellőzéséről”, „az öncsonkító, a kétely képességét elveszejtő önfanatizálásról”, „az együttes lelkesültség hullámain sodródó neofita szellemi kiskorúságtól, „a párthűség feltétlenségének vakbuzgó hiedelméről”, a „hűségparancsról” beszél*” (Pataki 2005:16).

A népi kollégiumok történetébe bevezető mű páratlan érdekessége, hogy a később identitáskutatóvá váló szerző identitás-keresésének és identitás-vesztésének története is egyben.

A népi kollégiumok politikai–társadalmi környezetének megidézése során Pataki bőszséggel használ meteorológiai metaforákat, melyek mintha azt sugallnák, hogy a leírásban megjelenített történések menete és menetrendje nem függött a bennük szereplő személyek akaratától, ha felemelkedtek, ha aláhulltak, nem ők döntöttek, nem ők választottak. Helytelenek, azaz szubjektívek az egyéni döntések, csak helyes, objektív, kollektív célok vannak. A szabadság nem több mint az objektív szükségyszerűség felismerése.

A történelmi meteorológia az objektív valóság hatalmát illusztrálja, mellyel szemben a szubjektív ítélet csonka és hamis. Már Robespierre is azt mondta a király mielőbbi kivégzését sürgető beszédében 1792 decemberében hogy *„a népek nem úgy ítélik meg mint a törvényszékek, egyáltalán nem hoznak ítéleteket, úgy sújtanak le mint a villámcsapás”* (Robespierre 1988:302).

A Nékosz történet éveiben *„fényes szelek”* fújtak, a szereplők élete *„különös atmoszférában”, „történelmi széljárásban”* alakult, karrierjük, akárcsak az *„üstökös az égbolton”* *„villámszerűen felívelt”* majd *„gyorsan lezuhant”* (Pataki 2005:11).

A Nékosz részévé lett a Magyarország háborús veresége nyomán kialakult új helyzetnek, melyet az ország katonai megszállása, a szuverenitás hiánya, és egy új gazdasági és politikai rendszer létrejötte jellemez. Az utóbb legendává halványult Nékosz-történet különleges érdekessége, hogy a mozgalomba bekerült fiatalok forradalomként élték meg a történeteket, miközben forradalom nem volt és nem lehetett, mivel a régi és az új nem szuverén politikai térben, hanem a megszálló hadsereg által megszabott keretek között csapott össze. Bár 1945 őszen sor került szabad választásokra, a győztes politikai erő nem alakíthatott kormányt. A magyar valóság tényei és folyamatai a választók mindössze 17%-át képviselő, magát forradalminak mutató kisebbségen múltak, mely a megszállók akaratának megfelelően gyakorolta a hatalmat.

A változások ugyanakkor forradalminak tűnhettek. Hatályon kívül helyezték a sok százezer ember halálát, kisémmizését okozó faji törvényeket. Villámgyorsan lezajlott a nagybirtokok felosztása a parasztok között,

népbíróságok ítélkeztek az államot a vesztés háborúba terelő, eleve háborús bűnösnek nyilvánított politikusok felett, megtizedelték a köztisztviselői kart, a tudományos és gazdasági elitet, államosították a bankokat, a bányákat, később a nagyüzemeket.

A Nékosz létrejötté, üstököszerű felemelkedése, majd bukása ezeknek a történéseknek volt a része. A mozgalom a kormány kiemelt támogatását élvezte, rendezvényein megjelentek miniszterek, ott volt a köztársaság elnöke, a miniszterelnök (akit hamarosan összeesküvés vádak külföldre kényszerítettek). A Nékosz támogatásában különösen aktív volt Révai József a kommunista párt központi vezetőségének tagja, a párt lapja, a *Szabad Nép* főszerkesztője, valamint Rajk László belügyminiszter. Más pártok is próbálkoztak kollégiumok szervezésével, de kevés sikerrel. A történetet utólag leíró Pataki Ferencben nincs semmi kétség, hogy a forradalom képzelt volt. Ha más nem, erre egyértelmű bizonyíték lehetett Kovács Béla 1947. február 15-én bekövetkezett letartóztatása, majd Szibériába hurcolása, melyet a megszálló Vörös Hadsereg hajtott végre.

A Nékosz történetét taglaló könyvet középen megtöri egy mindössze nyolc oldalas „szubjektív közbevetés” melyben a szerző saját élveboncolása révén próbál választ adni azokra a kérdésekre, melyeket évtizedekkel később általánosságban identitáskutatóként felvetett.

A háború vége újpesti gimnazistaként éri, Újpesten Madisz tag, ott lép be a pártba. Családi háttérében egyaránt van munkás és paraszt. A „nép” számára nem absztrakció, hanem megélt valóság volt, melynek tudatosításában komoly szerepet játszottak a népi irodalom szerzőinek, Németh Lászlónak, Szabó Dezsőnek az alkotásai, a marxista olvasmányok, Lenin és Sztálin művei. A fiatalembert, akit magunk előtt látunk, „*magas hőfokú személyes élmények*” érik a Gyórfy kollégiumban, majd utóbb az irányítása alá kerülő, újonnan megszervezett Petőfi kollégiumban. Németh László kifejezésével élve Pataki az „*új nemesség*” tagjának érezhette magát, élvezve a „*korai kiszemeltség*” privilégiumait, melyek politikai és pszichológiai hasznai elhitethették vele a hihetetlen, belső forradalmi akaratként jeleníthették meg külső kényszerítő akaratot.

Nagyszerű leírást ad Pataki arról, hogy énjében milyen mechanizmusok léptek életbe, melyek lélektanilag kiküszöbölték a konformizmus és karrieregnyengetés okozta kognitív disszonanciákat. A szerepelméletben is jártas Pataki tökéletes leírást ad a Robespierre által ideáltipikusan megjelenített forradalmár szerep attribútumairól, melyek során olyanokat találunk, mint a munkaláz, a szakadatlan aktivizmus, az éberség, az állandó készenlét, a verbális radikalizmus, a látszólag kritikus, de a premisszákra rá nem kérdező szüntelen vitakedv, a heroizált felelősségtudat, a puritán, aszketikus igénytelenség, a következetes, elvszerű hűség.

A forradalmár szerep nem idegen a magyar politikai kultúrában, bár a magyar történelemben a forradalmak nem voltak sikeresek. Az első polgári forradalom, véres küzdelmeket követően külső erővel szemben, 1849-ben elbukott. Az 1918 őszen kitört második polgári forradalom önmagát buktatta meg, hogy átadja helyét a szocialista forradalomnak, melyet 1919 augusztusában ugyancsak külső erők megbuktattak, utat engedve egy keresztény–nemzeti logóval indult ellenforradalomnak, melyet 1944. március 19-től egy pár hónapig tartó szélsőséges, nemzeti szocialista forradalom váltott fel.

A bukott forradalmak forradalmárainak sorsa a bukás után a kivégzés, a börtön, a száműzetés volt. Akik otthon maradván, élve megúszták a megtorlást, azokból a bukást rendszerint követő konszolidáció idején a komp-

romisszumok robotosai lettek. Az 1945-öt követő képzelt forradalomban részt vállaló tízezernyi népi kollégista fiatal 1956-ban két hétre megízlelhette a valódi forradalmat, melyet a szokásos forгатókönyv szerinti megtorlás követett. Belőlük lett az 1989-ig tartó államszocialista időszak szakértelmiségi elitje, akik forradalmár énjük-ről elfeledkezve a szocializmus reformhadseregének tagjai lettek. Nekik köszönhető, hogy létrejött a nyugati mintáknak megfelelő új történettudomány, közgazdaságtan, szociológia, s nem kizrészt az egykori forradalmár köpenyéből kibúvó reformértelmiségi, Pataki Ferenc jóvoltából a szociálpszichológia.

Az érvényesülni kívánó, igyekvő fiatalok 1945 utáni forradalmi politikai szerepvállalásának motívumai között Pataki érzékletes leírásában központi helyet kap a társadalmi igazságtalanság. Innen a szerepvállalás „baloldali” jellege. Az igazságtalanság forrása az egyenlőtlenség, mely a „dolgozó osztályokat” hátrányos helyzetbe hozza kizsákmányolóikkal, a földesurakkal, a nagytőkésekkel és az őket kiszolgáló politikusokkal szemben. A forradalmi kisebbséghez való csatlakozás motívuma az egyenlőtlenséggel azonosított igazságtalanság megteremtése, egy új, igazságos társadalom megvalósítása, mely forradalom nélkül nem lehetséges. Ez volt a baloldali forradalmi tanítás, melyet Pataki és a sok tízezernyi korábban hátrányos helyzetű népi kollégista meghallott.

A szocializmusnak azonban a korban nemcsak egy baloldali, hanem egy jobboldali változata is volt, s a két változatot nem volt könnyű megkülönböztetni egymástól. A népi irodalom, melyre mint ihletőre Pataki Ferenc is hivatkozik, egyaránt adott példát (sokszor ugyanazon a szerzőben) az osztályalapú baloldali és a faji alapú jobboldali szocializmus jelentkezésére. Szélsőjobboldali szocialista volt Oláh György, aki 1928-ban megalkotta a „három millió koldus” nagyhatású trópusát, a „minőség szocializmusát” hirdette az 1943-ban Balatonszársszón Shylock kését emlegető Németh László, egyszerre írt verset Erdélyi József a „*Lovaspoló a Vérmezőn*” és „*Solymosi Eszter vére*” címmel.

A háborús vereséggel a jobboldali szocializmus megbukott, és a baloldali szocializmus győzött. A győzelem hevében azonban a győztesek és a hozzájuk csatlakozók megfélemedtek arról, hogy a kétféle szocializmus voltaképpen egy. Mindkettő a kollektív célok elsőbbségét, a közösség egyénnel szembeni fölényét hirdette, mindkettő aktív volt a kifosztásban és az üldözésben, melynek áldozatai különbözők voltak, de fizikai és szimbolikus kirekesztésük minősége ugyanaz volt.

A Nékosz legenda történetét tárgyaló műben mellékszereplőként bukkannak fel az Eötvös kollégium lakói, akik nem voltak hajlandók meghallani a forradalmi egyenlőség retorika hangjait sem 1945 előtt, sem 1945 után. Az 1949-ben történtek alapján tudjuk, hogy a proletárdiktatúra államától a népi kollégisták ugyanazt kapták jutalomként, mint amit az Eötvös kollégisták büntetésként. Legjobbjaik 1956-ban a szovjet hadsereg ellen harcolva találkoztak a barikádokon. A kiinduló helyzet azonban mégsem volt ugyanaz. Az Eötvös kollégisták, mint például Hankiss Elemér, számára ugyanis nem az egyenlőség, hanem a szabadság volt az igazságosság próbaköve. A szabadság volt az erő, mely megvédte az Eötvös kollégistákat a képzelt forradalom csábításától. A szabadság terében nem az „objektív” és a „szubjektív” áll egymással szemben, hanem egyként szubjektív valószínűségek és kívánatosságok harca zajlik, mely sosem ér véget, mindig újra kezdődik (Hankiss 1977).

Utolsó művében az identitását kereső identitáskutató nem ered a posztstrukturalista identitáselméletek lidércei után, melyek szétmállasztva kérdéssé teszik az identitás nemi, politikai, nemzeti, nemzedéki, vallási, etnikai és osztály attribútumait, hanem visszatér a korai kizemeltség sebéhez, mely mint Philoktétész sebe,

nem gyógyul, elviselhetetlen fájdalommal jár, s ekként folyamatosan alkotásra késztet. E sebet a 20. század okozta, melyről azt mondja, hogy „*drámai történésekkel és tragédiákkal terhes, tömegmanipulációkkal megvert, generációkat feláldozó és megroppantó, külső kényszereknek kiszolgáltatott és ezért nagyszerű esélyeket könnyelműen elfecsérlő*”, „*gyalázatos*” évszázad volt (Pataki 2005:508).

Ennek az évszázadnak két nagy, tömegeket megmozgató eszmei erejének egyik forrása a nemzet, a másik a szocializmus volt. A „*Nemzet és baloldal*” című műben Pataki a nemzeti és a baloldali szocialista identitás keresztkötését keresi, melynek hiánya rányomta a bélyegét a magyar valóság tényeire és folyamataira a 20. században. A rendszerváltást követően azonban új valóság jött létre. A kulturális és pszichológiai burokból kibújt nemzeti kategória a szuverén nemzetállam politikai kategóriájává lett, ami azt jelenti, hogy most már nem a baloldalnak vagy a jobboldalnak kell viszonyulnia a nemzethez, hanem az egyéneiben szabaddá vált nemzetnek a baloldalhoz és a jobboldalhoz.

A szabadság esélyeit ma megint veszélyezteti az egyenlőség forradalma, mely most a nemzetet a jobboldali szocializmus felé húzza. Nem volna jó, ha arra várnánk, míg a libikóka újra balra húzna. A jövő nemzeti identitása akkor lesz rendben, ha egyaránt megfér benne a jobb- és a baloldal, melyek harcban állnak ugyan egymással, de abban egyetértenek, hogy egyikük sem idegen.

HIVATKOZÁSOK

- Hankiss E. (1977) Az igazságosságról (A társadalmi együttélés egyik sarkalatos, de ellentmondásos értékéről). In *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékpszichológia köréből*. Budapest: Magvető. 279–338.
- Robespierre, M. (1988) *Elveim kifejtése* (Nagy Géza fordítása). Budapest: Gondolat.
- Pataki F. (1982) *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth.
- Pataki F. (2005) *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris.
- Pléh Cs. (2016) Pataki tanár úr emléke. *Élet és Irodalom*, január 8.

A Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetében 2009 tavaszán életre hívott 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhely (www.20szadhangja.hu) a maga szerény eszközeivel a magyar társadalomkutatás, ezen belül a kvalitatív módszerekkel készült kutatások örökségét kívánja gyarapítani. Műhelyünk összegyűjti, digitalizálja és közkinccsé teszi a kutatók által felajánlott interjúk, dokumentumok, stb. másolatait. A kutatóműhely célja a magyar szociológia „hangzó” örökségének leltárba vétele, a kvalitatív módszereket alkalmazó magyar szociológiai műhelyek történetének feltárása és dokumentálása, valamint új történeti szociológiai kutatások kezdeményezése az összegyűjtött interjúk bázisán. Sorozatunkban egy-egy, már feldolgozott és online elérhető gyűjteményt mutatunk be azzal a nem titkolt céllal, hogy a potenciális új kutatók érdeklődését a gyűjtemény iránt felkeltésük.¹

KOVAI MELINDA²

PATAKI FERENC KUTATÁSI GYŰJTEMÉNYE

Pataki Ferenc 1946-ban kezdte egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetem történelem-szociológia-filozófia szakán. Bekapcsolódott a népi kollégiumi mozgalomba: tagja volt a Győrffy István Kollégiumnak, 1948-ban a Petőfi Sándor Történezműhely igazgatójává nevezték ki, 1949-ben pedig rövid ideig a Népi Kollégiumok Országos Szövetsége (NÉKOSZ) főtitkára volt. Ugyanebben az évben került ki a moszkvai Lenin Pedagógiai Főiskolára, ahol pedagógia–pszichológia szakon szerzett diplomát 1953-ban. Ezután a Dolgozó Ifjúság Szövetsége (DISZ) agitációs és propaganda osztályát vezette. 1955-ben MTA aspiránsi helyet kapott. Mivel 1956-ban a Petőfi Kör szervezésében és vezetésében is részt vett, a forradalom leverése után csak általános iskolai tanárként tudott elhelyezkedni. 1961-től különböző pedagógiai továbbképző-, illetve kutatóintézmények munkatársaként dolgozott. 1965-ben felvették a Magyar Tudományos Akadémia Pszichológiai Kutatóintézetébe. 1972-ben az intézet helyettes igazgatójává választották, majd 1975–1993 között, közel 20 éven át ő igazgatta az intézetet. 1967-től oktatott az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, 1984-ben egyetemi tanárrá nevezték ki a szociológia tanszékre. 1998-ban vonult nyugállományba.

1968-ban kandidátusi, 1982-ben a pszichológiai tudományok (akadémiai) doktori fokozatát szerezte meg. 1985-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1990-ben rendes tagjává választották. 1993–96 között az MTA egyik alelnökének választották. Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályát 1996–2002 között vezette.

Tagja volt a Magyar Pszichológiai Társaságnak, a Szociológiai Társaságnak, az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaságnak (European Association of Experimental Social Psychology) és a Nemzetközi Makarenko Társaságnak. 1980–2000 között a Pszichológia című folyóirat szerkesztőbizottságának elnöke volt.

¹ A gyűjtemények létrejöttét az OTKA 77566 és 101046 sz. kutatása támogatta.

² Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Pszichológiai Intézet.

Életpályája és szakmai karrierje önmagában is értékes tudomány- és társadalomtörténeti forrás (Pataki 1998, 2005). Az Archívum rendelkezésére bocsátott anyag 36 *oral history* interjút tartalmaz (gyűjteményszám: 409_14), amelyek 1986 és 1990 között készültek az ún. „TBZ” (*társadalmi beilleszkedési zavarok*) kutatások keretében.

Az elnevezés – *társadalmi beilleszkedési zavarok* – és maga a kutatási projekt is a késő Kádár-korszak jellegzetes produktuma. A devianciák (bűnözés, öngyilkosság, alkoholizmus, drogfogyasztás, nem szervi eredetű mentális betegségek stb.) pusztá létezése, így természetesen kutatása is hosszú évtizedeken át az államszocialista rendszer egyik tabutémájának számított. A devianciák ugyanis a társadalom „rossz” működésének tüneteiként a korabeli pártállam és az akkor (a hetvenes évek végén) formálódó „demokratikus ellenzék” nézőpontjából egyaránt a fennálló társadalmi viszonyok legitimitációját kérdőjelezték meg. Az 1970-es évek végétől azonban a jelenség áttörte a láthatóság küszöbét. A csökkenő életszínvonal és a rendszerideológia morális eróziója egyszerre produkálta a deviáns válságtünetek látványos növekedését és a róluk való többé-kevésbé rendszerkritikus nyilvános vagy fél-nyilvános közbeszédet. Sokkoló statisztikai adatok (például az öngyilkosságok, alkoholisták, erőszakos jellegű bűncselekmények számának meredek emelkedéséről), szociográfiák, dokumentumfilmek, újságcikkek borzolták a kedélyeket és sürgették a probléma átfogó kezelését, de a korabeli szépirodalmat, filmművészetet, az akkor induló underground zenei életet is erősen inspirálták a rendszer lassú korhadásának érzékelt, nyomasztó társadalmi problémák.

Az állami és pártvezetés illetékes szervei egyfajta előremenekülésként úgy döntöttek, hogy egy a problémát hatékonyan kezelő, tudományosan megalapozott társadalompolitika kidolgozása érdekében a deviáns jelenségeket hivatalosan is kiemelt kutatási területté minősítik. A jelenség nyílt szakértői tematizálásával ledőltek az ideológiai tabuk, cserébe viszont a hivatalos politikai hatalom reménykedhetett abban, hogy ezzel semlegesíti az ellenzék leleplező kritikái, figyelemfelhívó civil akciói (elsősorban a hetvenes évek végétől induló SZETA³) nyomában járó közérdeklődést; és abban is, hogy a probléma szakértői feltárása nyomán sikerül hatékony társadalompolitikai intézkedéseket fogantatni, egyúttal demonstrálni a politikai vezetés kompetenciáját és társadalomjobbító szándékait.

Így alakult, hogy 1979-ben jelentős anyagi és adminisztratív támogatással az MTA keretein belül létrehozták a „*Társadalmi beilleszkedési zavarok komplex elemzése*” nevű ún. tárcaszintű főirányt. Koordináló és irányító szerve a Tudományos Tanács volt Pataki Ferenc, Andoroka Rudolf szociológus és Münnich Iván pszichológus vezetésével. A Tanács tagjai több tudományterület elismert képviselői voltak: orvosok, pszichiáterek, szociológusok, közgazdászok, jogászok, pedagógusok, történészek, demográfusok, de akadt köztük író és katona is. A több minisztérium által finanszírozott hosszú távú interdiszciplináris kutatási program feladata, ahogy arra neve is utal, valóban a devianciák (korabeli eufemisztikus kifejezéssel a „társadalmi beilleszkedési zavarok”) jel-

3 A *Szegényeket Támogató Alap* (SZETA) a hetvenes évektől a rendszerváltásig működő ellenzéki civil kezdeményezés volt Solt Otília vezetésével. Fővárosi értelmiségiek egy csoportja képzőművészeti aukciók, neves művészek előadóstjeinek bevételeiből gyűjtött adományokat mélyszegénységben élő, főleg roma családok megsegítésére. Az érintett családok közvetlen támogatásán túl az akciók politikai üzenete a jelenség iránti figyelem felkeltése volt: demonstrálni, hogy a hivatalos ideológia hazudik, Magyarországon egy jelentős réteg él mélyszegénységben, az állami szociálpolitika pedig képtelen kezelni a problémát.

legének, elterjedtségének, okainak feltárása volt nagyszabású empirikus vizsgálatokkal, a külföldi szakirodalom széleskörű feldolgozásával, a jelenség kezelésére alkalmazott külföldi (ide értve a nyugati országokat is) minták tanulmányozásával, majd ezeken alapuló konkrét intézményfejlesztési, szakpolitikai koncepciók kidolgozása volt. A társadalmi beilleszkedési zavarok néven illetett jelenségekhez tartozott az öngyilkosság, a bűnözés, az alkoholizmus, a drogfüggőség, a mentális zavarok, de ide sorolták ezek „előzményeként” a gyermek- és ifjúkori veszélyeztetettség is. A kutatások ezekben az altémákban folytak a Tudományos Tanács koordinációjával.

A tbz kutatási program részben elérte a célját, részben pedig éppen annak ellenkezőjét eredményezte. Ha a hatalom legitimitációs törekvéseit nézzük, a devianciákról való nyilvános szakmai közbeszéd megteremtése és a szaktudományos eredményekre alapozott társadalompolitika megteremtésének szándéka a nyolcvanas években már nem tudta mérsékelni az egyre mélyülő gazdasági és a nyomában járó politikai legitimitációs válság következményeit. A téma a kutatások eredményeinek köszönhetően valóban a korábbinál is jóval nagyobb publicitást kapott, a közvélemény egyre pontosabb adatokon alapuló jelentésekből tudhatta meg, amit addig csak „rossz közérzetként” sejteni lehetett: Az ország világszerte az öngyilkosságok számarányát tekintve, pontosan milyen mértékben növekszik a bűnelkövetés, az alkoholizmus, a mentális betegek és a veszélyeztetett gyerekek, fiatalok száma, hogyan nem képesek kezelni a meglévő intézmények ezeket a tüneteket, majd a nyolcvanas évek második felében még az is kiderült, hogy az általános társadalmi válság a fiatalok körében egy addig nem tapasztalt, új, pusztító devianciához, a drogfogyasztáshoz vezet. A tbz kutatások lehetőséget, és ezzel egyfajta morális minőséget nyújtottak az addig politikailag inkább tartózkodó, közömbös, esetleg kényszerből lojális szakértelmiségieknek, hogy legális keretek között, de hangosan kritizálják a rendszert. Összességében tehát a tbz kutatások inkább a rendszer legitimitációs válságát mélyítették. A rendszerváltást követő utókor szemszögéből nézve viszont ezek a kutatások a hazai társadalomtudományok aranykorát jelentették. A politikai hatalom addig és azóta sem tapasztalt anyagi és intézményi támogatást nyújtott széleskörű empirikus vizsgálatok elkészítésére. A kutatások az óriási közfigyelmet túl konkrét szakpolitikai javaslatok megvalósításához vezettek. Az első öt éves kutatási szakasz eredményei (Andorka–Pataki 1984) alapján hozták létre például kísérleti jelleggel a családsegítő szolgálatok hálózatát és indították el a felsőfokú szociális munkás képzést. A tbz kutatások valóban interdiszciplináris keretekben működtek, lehetővé tették, hogy eltérő területek szakértői (pszichológusok, orvosok, pszichiáterek, szociológusok, közgazdászok, kriminológusok stb.) egymás tapasztalatait és szaktudását felhasználva együtt dolgozzanak. A finanszírozott kutatási lehetőség szakemberek sokaságát mozgósította (köztük olyanokat is, akik addig politikai okokból peremre szorultak), óriási mennyiségű színvonalas publikáció született a különböző altémákban, a kutatások eredményeinek ismertetésére önálló kiadványsorozatot indítottak (az évente három-négy kötetrel megjelenő *Társadalmi Beilleszkedési Zavarok Bulletin*), rendszeres konferenciákat és munkaértekezleteket szerveztek különféle szintű politikai döntéshozók bevonásával. A kutatási irány címéhez hűen, mai szemmel nézve valóban szokatlanul komplex módon vizsgálták a devianciák és kísérőjelenségeinek körét: egyszerre kutatták a jelenségek természetét, gyakoriságát, okait és következményeit, kezelésmódjait, és mindezek hazai történetét és nemzetközi kontextusát. Tudománypolitikai szempontból nézve a tbz kutatások az akadémiai kutatóintézetek jelentős anyagi támogatását biztosították. A kortárs visszaemlékezők szerint szinte bármilyen társadalomtudományi kutatás finanszírozási lehetőséghez juthatott (a falukutatástól a zsidó identitás

vizsgálataig) – a „társadalmi beilleszkedési zavarok”, illetve a „társadalmi integráció” tág kategóriának bizonyult, gyakorlatilag lefedte a „társadalmi problémákként” kutatható jelenségek szinte teljes körét.

A kortársak természetesen abban reménykedtek, hogy a demokrácia és a piacgazdaság világában jelentősen csökkennek a „társadalmi beilleszkedési zavarok.” A tapasztalat azonban radikálisan az ellenkezőjét bizonyította, ráadásul úgy, hogy az aktuális politikai hatalom nem került olyan jellegű legitimációs válságba, amelynek nyomán a társadalmi válságjelenségek átfogó kutatását sürgetné egy tudományos megalapozottságú társadalompolitikai program kidolgozásának szándékával. A nyolcvanas években a magyar társadalom bizonyos értelemben többet „tudott” saját magáról és válságtüneteiről, mint a rendszerváltás óta eltelt időszakban bármikor. A rendszerváltás után a tbz „tárcaközi főirány” megszűnt, megváltozott a tudomány finanszírozása, és egyúttal a társadalomtudományok szerepe, működésmódja is. A „társadalmi beilleszkedési zavarok” kifejezés a kilencvenes évek közepére eltűnt a köztudatból és átadta a helyét a más konnotációval rendelkező *devianciának*. Bár a kilencvenes évek „posztmodern” tudományos paradigmáiban divatos volt az „*interdiszciplináris*” kifejezés is, valójában az egyes diszciplínák féltve őrzik határaikat, a kutatók jellemzően egy-egy részterületre specializálódnak és annak pontos el- és körülhatárolásában érdekeltek. Ma már igen nehéz elképzelni olyan tudományos kutatást, amelyben több diszciplína képviselői dolgoznak együtt, és azt is, hogy adott terület fenti értelemben komplex vizsgálata megvalósítható, vagy a szó tudományos és hétköznapi értelmében is kifizetődő lenne.

A „társadalmi beilleszkedési zavarok” kutatása egy korszak jellegzetes produktuma, és ekként maga is társadalomtörténeti forrás, amely speciális jellegéből adódóan igen sokat mondhat a késő Kádár-korszak hatalmi mechanizmusairól, tudományosságáról, vagy egyáltalán nem utolsó sorban arról a társadalomról, amely életre hívta, és amely az interdiszciplináris társadalomtudományi kutatások tükrében jellegzetes módon látja/láttatja önmagát.

Az Archívumban elhelyezett anyag a tbz kutatások keretében készült, azonban a 36 interjú nem a devianciák (azaz a „kiilleszkedés”), hanem azok ellenpólusa, a társadalmi integráció vizsgálatára irányult. Az anyag forrásként szolgálhat a tbz kutatások tudományszociológiai, történeti vizsgálatához, de az eredeti kutatási kontextus és a korabeli kutatási eredmények ismerete nélkül is nagyon izgalmas és sokatmondó. Kiválóan használható „másodelemzésre”, inspirációként vagy csak tájékozódásra bármely kutatáshoz, amely a XX. századi magyar társadalomtörténet „oral history” típusú perspektíváját igényli.

Az interjúk a nyolcvanas évek második felében és közvetlenül a rendszerváltás előtt (1986 és 1990 között) készültek. Az interjúalanyok életkor, nem, foglalkozás szempontjából meglehetősen heterogén mintát alkotnak – ami inkább a forrásanyag előnyére válik. Az interjúk hossza változó (30–150 gépelt oldal között), de elkészítésüknél azonos vezérfonalat használtak, az interjúk a kérdések sorrendjében hasonló narratívát követnek. A kérdések általában az interjúalany társas kapcsolataira vonatkoznak a szó legtágabb értelmében. A beszélgetések egy részletes családtörténettel kezdődnek, az interjúalany legalább a nagyszülőktől, de ha tudomása van róla, távolabbi felmenőktől is visszanyúlva mesél a család különféle ágainak társadalmi helyzetéről, életkörülményeiről, a házasságok motivációiról. Szinte kivétel nélkül az összes interjúban részletes beszámoló olvasható a szülők anyagi helyzetéről, lakóhelyéről, életkörülményeiről, világnézetéről, házasságukról és az interjúalannyal

való kapcsolatokról. A kérdések külön kitérnek az interjúalany szüleinek nevelési elveire, a családi miliőre, szocializációs mintákra, testvérekkel való viszonyra. A következő téma az iskola. Az interjúalanyok általában elég részletesen beszámolnak óvodai, iskolai tapasztalataikról, ide értve az iskolai pályafutást, teljesítményt, az iskola, osztály miliójét, a közösségi életet, a tanárokkal való viszonyt, a gyerekkori társas kapcsolatokat. Az iskolai pályafutás elbeszélése természetesen kiterjed az interjúalany közoktatásban való teljes részvételére: ugyanilyen részletességgel és hasonló szempontok szerint olvasható beszámoló a középiskolai és a főiskolai-egyetemi évekről is (teljesítmény, társas kapcsolatok, barátok, szabadidő eltöltése stb.), kitérve természetesen az adott korszak társadalmi vagy ifjúsági szervezeteiben (cserkészlet, KISZ) való részvételre, vagy annak elmaradására. Az interjúk következő kérdéssora az interjúalany szakmai pályafutására vonatkozik, ide értve a pályaválasztás motivációit, a munkahelyeket, a szakmai előmenetel sikereit, kudarcait, főnökeihez, kollégáihoz való viszonyát, felnőttkori barátságait és egyéb társas kapcsolatait. Végül az interjúalanyok beszámolnak saját családjukról, házasságukról, gyerekeikről, saját nevelési elveikről és gyakorlatukról, jelenlegi rokoni, baráti és más társas viszonyaikról.

Az interjúkat többnyire gyakorlott szakemberek készítették, a legtöbb interjú mély, személyes, őszinte és részletes élettörténeti elbeszélés, amely tartalmazza az interjúalany világnézetére, gyakorlati morális elveire, meggyőződéseire való reflexióit a konkrét események, élmények elbeszélésével együtt.

A családtörténeti és a saját életút elbeszélései a 36 interjúban időben és térben is nagy merítést adnak a XX. század magyar társadalomtörténetéből. A heterogén mintában az 1920-as és az 1950-es évek között született férfiak és nők szerepelnek, az interjúalanyok foglalkozás és társadalmi státusz alapján is sokfélék: van köztük például műszaki értelmiségi, szakmunkás, technikus, pap, asztrológus, tanár, vegyész, egyetemi oktató, kutató, bolti eladó, közgazdász, kollégiumi igazgató, államvédelmi besúgó (!), jogász, újságíró.

A kutató a családtörténetek által több generációig követheti végig a társadalmi mobilitási pályákat, családi szocializációs mintákat, habitusok alakulását. Az interjúk külön érdekessége, hogy képet adnak a XX. század különböző korszakainak nevelési elveiről, a gyereknevelés „öröklődő” és adott korhoz kapcsolódó „igazságairól”, ezek konkrét társadalmi kontextusáról, de leginkább arról, hogyan és milyen társadalmi tényezők formálják meg a személyiséget a maga pszichológiai vonásaival, értékvilágával, ambícióival, kapcsolati stratégiáival. A 36 interjú 36 egyedi, személyes élettörténet. A legtöbb szöveg önálló esettanulmány formájában is feldolgozható lenne. Ami az interjúkban mindenképp közös: az interjú készítésének időszaka. Az interjúk „jelene” a nyolcvanas évek végének Magyarországa. Visszatérve a tbz kutatások kontextusára, az interjúalanyok a maguk módján óhatatlanul reflektálnak a korabeli társadalmi viszonyokra. Olykor meglepő az őszinteség, ahogyan a hatalom különféle reprezentánsairól (KISZ-titkár, munkahelyi pártszervek stb.) és a velük való kisebb-nagyobb konfliktusaikról beszélnek. Külön érdekes az egyik interjú, ahol az interjúalany a rendszerváltás utáni időszakra jellemző „hivatalos” morális dilemmák nélkül, de saját élettörténetére és morális érzékére érzékenyen reflektálva meséli el, hogyan szervezték be állambiztonsági ügynököknek és mi motiválta abban, hogy ezt a munkáját lelkiismeretesen végezze. Több interjúban felsejlenek a kiüresedett hivatalos ideológiával párhuzamosan létező, de (az interjúalany jelenében legalábbis) jól funkcionáló, sokszor a családi szocializáció során, vagy a korszak „alternatív” nyilvánosságáiban felépített morális univerzumok (például vallásosság, vallási kisközösségekben, „szektákban” való részvétel, ezotéria).

Az interjúkból 36 embert ismerünk meg a rendszerváltás előtti Magyarországról, és egy évszázad társadalom- és mentalitástörténetét úgy, ahogy ez a 36 ember elmeséli nekünk a rendszerváltás előtti Magyarországon.

HIVATKOZÁSOK

Andorka R. – Pataki F. (szerk.) (1984) *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon I-II. (Helyzetelemzések és javaslatok; Háttéranyagok)*. Budapest: MTA.

Pataki F. (1998) Töredékes számvetés. In Bodor P. – Pléh Cs. – Lányi G. (szerk.) *Önarckép háttérrel. Magyar pszichológusok önéletrajzi írásaiból*. Budapest: Pólya, 190–200.

Pataki F. (2005) *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris.